



НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Серія "Міжнародні відносини"

Випуск 1

Острог – 2009

УДК 327(082)
ББК 66.4(0)
Н 34

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного університету “Острозька академія”
(протокол №3 від 29 жовтня 2009 р.)*

Редакційна колегія:

Кулаковський П.М. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і країнознавства Національного університету “Острозька академія”;

Трофимович В.В. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Національного університету “Острозька академія”;

Жилок С.І. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри релігієзнавства Національного університету “Острозька академія”;

Попелюшко В.О. – доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін Національного університету “Острозька академія”;

Павлюк В.В. – кандидат історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин і країнознавства Національного університету “Острозька академія”;

Атаманенко А.Є. – кандидат історичних наук, доцент, декан факультету міжнародних відносин Національного університету “Острозька академія”;

Сидорук Т.В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і країнознавства Національного університету “Острозька академія”.

Наукові записки. Серія “Міжнародні відносини”. – Острог: Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2009. – Вип. 1. – 186 с.

Збірник наукових праць містить результати досліджень з міжнародних відносин, що розкривають проблеми історії дипломатичних стосунків, глобалізації та інтеграційних процесів в сучасному світі, розвитку міжнародних економічних відносин і міжнародного права.

© Видавництво Національного університету
“Острозька академія”, 2009

Петро Кулаковський

ПОСОЛЬСЬКИЙ ЗВИЧАЙ У СТОСУНКАХ МІЖ РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ ТА КРИМСЬКИМ ХАНСТВОМ (ПОЧАТОК XVII СТ.)

У статті на прикладі посольств Речі Посполитої, очолюваних королівським секретарем Лаврином Пісочинським (1601, 1602, 1603 рр.), простежується дипломатичний церемоніал та етикет, характерний для двору кримського хана. Встановлено, що обов'язок забезпечення іноземних посольств на території Кримського ханства покладался на кримську дипломатію, але вона від цього обов'язку інколи ухилялася. Виявлені факти порушення дипломатичного протоколу з боку дипломатичної служби хана, проаналізовано вплив “братства” і дарів на стан відносин між Річчю Посполитою і Кримським ханством.

Ключові слова: посольство, Річ Посполита, Кримське ханство, дипломатичний протокол, дипломатичний етикет.

Петр Кулаковский. Посольский обычай в отношении между Речью Посполитой и Крымским ханством (начало XVII в.)

В статье на примере посольств Речи Посполитой во главе с королевским секретарем Лаврином Писочинским (1601, 1602, 1603 гг.) анализируется дипломатический церемониал и этикет, свойственный двору крымского хана. Установлено, что обязательство обеспечения иностранных посольств на территории Крымского ханства возлагалось на крымскую дипломатию, но она от этого иногда уклонялась. Выявлены факты нарушения дипломатического протокола со стороны дипломатической службы хана, проанализировано влияние “братства” и даров на состояние отношений между Речью Посполитой и Крымским ханством.

Ключевые слова: посольство, Речь Посполитая, Крымское ханство, дипломатический протокол, дипломатический этикет.

Petro Kulakovsky. The diplomatic tradition in the relations between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Crimean Khanate (Beginning 17th century)

The author traces the diplomatic ceremony and etiquette peculiar to the court of the Crimean Khan as exemplified by the Polish-Lithuanian Commonwealth embassies headed by the royal secretary Lavryn PISOCHYNS'KYI in 1601, 1602 and 1603. It has been proved that the Crimean Khanate was obliged to provide for the foreign embassies on its territory, but the Crimean diplomacy sometimes scuttled this obligation. Moreover, the facts of the violation of the diplomatic protocol by the Khan diplomatic service have been revealed. The influence of "brotherhood" and gifts on the relations between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Crimean Khanate has also been analyzed.

Key words: *embassy, the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Crimean Khanate, diplomatic protocol, diplomatic etiquette.*

Стосунки Речі Посполитої з Кримським ханством мали важливе значення для збереження хисткого балансу сил у Східній Європі. З часу розпаду Золотої Орди і створення незалежного Кримського ханства в останній третині XV ст. під контроль останнього потрапило Північне Причорномор'я. Ханство відразу ж розпочало проводити агресивну зовнішню політику щодо своїх північних і північно-західних сусідів, зокрема Великого князівства Литовського, з 1569 р. Речі Посполитої, Московської держави. Граючи на протиріччях між цими країнами, Крим закріпив за собою своєрідний "контрольний пакет" – Литовсько-Польська чи Московська держава намагалися отримати його в союзники, оскільки це забезпечувало відносний спокій на своїх рубежах і скеровувало неминучі татарські напади на землі сусідньої держави. Кримське ханство, маючи за спиною потужного сюзерена – Османську імперію, ніколи не зв'язувало себе довготривалими союзами з кимсь одним із північних сусідів; натомість вдавалося до політики "маятника": з посиленням чи то Московської, чи то Польсько-Литовської держави кримська дипломатія докладала максимум зусиль для відновлення балансу. Ця роль Ханства, а також його залежність від Порту змушували політиків обох країн загравати з володарями півострова, погоджуватися на сплату упоминків – дарів, які традиційно щорічно доставлялися правителям Золотої Орди залежними від неї державами. Відтак дипломати обох країн конкурували між собою, намагаючись здобути прихильність кримського хана, пильно стежили за зовнішньополітичними акціями іншої сторони, намагалися підключити різні

фактори впливу на Бахчисарай, у випадку конфлікту між собою заручитися підтримкою, або хоча б військово-політичним нейтралітетом Криму.

Активність дипломатії і Польсько-Литовської, і Московської держави проявлялася хвилеподібно. Як тільки назрівало військово протистояння між ними (практично безперервне протягом всього XVI ст.), до Бахчисарая поспішали річпосполитські й московські дипломати, прекрасно розуміючи, що там, певною мірою, вирішуються результати цього протистояння.

Ситуація, що склалася у Причорномор'ї на початку XVII ст., як здавалося у Варшаві, створювала для Речі Посполитої шанс відвоювати (збройним і дипломатичним шляхами) свої позиції у цьому регіоні.

Визначальним фактором поступової зміни тут співвідношення сил виступало деяке ослаблення Османської імперії. У 1593 р. вибухнула затяжна війна з Австрією, що супроводжувалася антиосманськими повстаннями у Молдавії, Валахії, Сербії та Болгарії і примусила султана тримати майже всю свою армію у румелійських володіннях [6, 111]. Війна закінчилася лише у 1606 р. Основним результатом турецько-австрійського миру став факт призупинення османської експансії у Центральну Європу. Символічним свідченням зміни співвідношення сил стало визнання Рудольфа II Габсбурга "Римським імператором" – титулом, який раніше входив до титулатури султана [8, 423]. Велику роль у тому, що Австрії вдалося досягти позитивних результатів під час ведення переговорів у Сітватороку став факт ведення Османською імперією війни на два фронти. Перський шах Аббас I, реформувавши за допомогою англійців армію, у 1602 р. розпочав війну проти турків і протягом першого її етапу зайняв Азербайджан, Грузію та Месопотамію [20, 316]. Одночасно він проводив широкомасштабну дипломатичну акцію зі створення антиосманської європейської коаліції. Основними своїми союзниками Аббас I вважав Імперію Габсбургів, Московську державу і Грузію, але намагався залучити до коаліції також Португалію, Англію, Річ Посполиту та, очевидно, за порадою кримського царевича Шагін Гірея запорозьких козаків [4, 52, 55; 2, 50–54, 1, 95–98]. Незважаючи на те, що задумана Аббасом I антиосманська коаліція так і не була створена, плани шаха постійно тримали у напрузі османський уряд і примушували його іти на поступки сусіднім дер-

жавам. Міжнародному послабленню Османської імперії сприяла також внутрішньополітична боротьба у країні, що вилилася у цілий ряд повстань, найпотужнішим з яких було повстання у Центральній Анатолії 1596–1604 рр. на чолі з Кара Язиджі [6, 112–114].

Іншою великою країною регіону, що на деякий час втратила можливості впливати на ситуацію у басейні Чорного моря, була Московська держава. Криза початку XVII ст., яка переросла внаслідок внутрішньополітичної боротьби та іноземного (польського і шведського) втручання у “Смуту”, значно обмежила можливості московської дипломатії. Фактично все царювання Бориса Годунова пройшло під знаком спроб дипломатичного спротиву Москви укладенню антимосковського польсько-татарського союзу, який, все-таки, хоч вже і після смерті Б. Годунова був укладений у 1607 р. [5, 45–49]. Кримські татари і османський уряд активно використовували “Смутний час” для зміцнення своїх позицій на Північному Кавказі, створюючи там опорну базу для можливого подальшого просування на Північ [7, 4]. Як не дивно, але Москва, справедливо вбачаючи у Речі Посполитій основного свого суперника у Східній Європі, намагалася перешкоджати навіть тим дипломатичним крокам свого західного сусіда, які були спрямовані на можливе укладення антитурецьких договорів. Так, московський уряд не пропустив через свою територію посла римського папи для налагодження контактів з Аббасом I, перешкодив і зворотнім контактам, чим змусив польську дипломатію вдатися до відправки у Персію торговельної місії вірменського купця Сефера Муратовича у 1602 р., перед якою ставалося таємне завдання – встановити дипломатичні стосунки з Аббасом I [3, 207].

На тлі послаблення цих країн чорноморського регіону, залучення союзників Османської імперії, у першу чергу Кримського ханства, до ведення військових дій проти її ворогів Річ Посполита потрапила у безперечно вигідну геополітичну ситуацію. Використовуючи цю ситуацію, польський король Сигізмунд III Ваза та правляча верхівка, що групувалася навколо коронного канцлера і гетьмана Яна Замойського, зосередили свої зовнішньополітичні зусилля на відновленні порушених османською експансією впливів у Дунайських князівствах, встановленні після цього статус-кво, закріпленого мирними договорами з Портою і Кримським ханством з метою забезпечення ти-

лів планованої широкомасштабної експансії на Московську державу. У 1595 р. Я. Замойському вдалося відновити польський протекторат над Молдовою шляхом зведення на трон молдавського господаря пропольськи налаштованого Яреми Могили [16, 208]. П'ятьма роками пізніше Я. Замойському у ході боротьби з валаським господарем Міхаєм Хоробрим вдалося ненадовго утвердити на волоському престолі брата Я. Могили Шимона [16, 218]. Безумовно польському урядові хотілося юридично оформити здобутки на Півдні, використовуючи ослаблене становище Османської імперії. Польська дипломатія планувала перетворити Дунайські князівства: Трансильванію, Валахію і Молдову – у своєрідну сферу безпеки між Річчю Посполитою та Портою [19, 148]. Потрібно погодитися з думкою польського історика Ольгерда Гурки, що війна з Османською імперією для Польсько-Литовської держави була з політичного погляду безсенсовною, а з військового – безперспективною [13, 6–33]. Туреччина теж не мала наміру на переломі XVI–XVII ст. розпочинати війну проти Речі Посполитої. Характерним щодо такої позиції Порти є факт затвердження турецьким урядом Я. Могили на молдовському господарстві і, навпаки, надзвичайно гостра негативна реакція папської курії на акцію Я. Замойського 1595 р., яка розглядала Молдову як потенційну сферу впливу держави Габсбургів [10, 85].

Тому у Варшаві провідну роль у реалізації зовнішньополітичних планів Речі Посполитої у басейні Чорного моря відвели дипломатії. Традиційно дипломатична служба організувалася королівською канцелярією, на чолі якої перебував коронний канцлер. Досить часто саме з секретарів чи писарів цієї канцелярії призначалися послы до тієї чи іншої держави. При цьому враховувалися дипломатичний досвід, знання відповідних мов, наближеність до канцлера, інколи здатність посла за свої кошти частково спорядити посольство. На початку XVII ст. три місії до Криму (1601, 1602, 1603 рр.) здійснив королівський секретар Лаврин Пісочинський. Перебіг своїх легаций він досить детально занотував у своїй “Посольській книзі” – симбіозі щоденних записів та копій листів, які відправлялися королю, сенаторам та іншим впливовим урядникам Речі Посполитої. Саме записи Лаврина дають змогу реконструювати посольський звичай, якого дотримувалися річпосполитські дипломати та який панував у Бахчисараї.

Попри те, що дипломатичний протокол і етикет в ранньомодерну добу ще були далекі від свого оформлення, всі елементи і етапи дипломатичних переговорів вже достатньо точно регламентувалися. Як справедливо зазначив російський дослідник Л. Юзефович, порядок поведінки з іноземними дипломатами, церемоніал аудієнції, одяг придворних на прийомі, асортимент посуду на урочистому обіді – все, аж до кольору воску, до якого прикладалася печатка, підпорядковувалося певним правилам, зв'язаним з ідеологією влади і конкретною політичною ситуацією [9].

Метою цієї статті є простежити на основі “Посольської книги” Л. Пісочинського, яких дипломати дотримувалися правил, які засоби використовували для досягнення поставлених перед ними цілей, як забезпечувався їх прийом у Кримському ханстві, які елементи дипломатичного церемоніалу і етикету були характерні для цих прийомів.

Посольська документація. Центральне значення серед документів посольства (легації) займала королівська інструкція, складена в канцелярії. Вона формулювала перед послом програму-максимум, яку необхідно було зреалізувати. Відступ у будь-який бік вважався небажаним. Яскравою ілюстрацією, що на це орієнтувався кожен посол, є пункт, записаний у “Повинностях посольських” Л. Пісочинського, складених ним напередодні здійснення легацій до Криму: “Над доручення в посольстві нічого не робити, хіба щось дуже вигідне для свого пана, бо не може бути учень більший за свого вчителя” [15, 164; 18, 951].

До інструкції король додавав таємні накази, які, насамперед, полягали у зборі інформації. Члени дипломатичних посольств ніколи не гребували мистецтвом шпигунства. Вже в XVI ст. одна з провідних європейських дипломатій того часу послуговувалася іронічним терміном *espion honorable* – почесний шпигун [9]. Пісочинський у програмному для себе документі зазначив: “В чужі справи і мови не вдаватися, які б не стосувалися посольства і користі пана, але приватно старатися знати всі секрети”. Далі королівський секретар формулює завдання, як досягти останнього: “При бажанні отримати якусь інформацію спочатку вдаватися до жартів, а потім підпоїти” [15, 164; 18, 951]. Реалізація поставленого завдання розпочалася ще до першого прибуття посольства до Криму. У середині травня 1601

р. Лаврин отримав відомість про виїзд до Речі Посполитої посла від хана Алі-Мурзи. Для розвідки його намірів посол надіслав назустріч свого тлумача Шахманцира. Останній підпоїв ханського посла і той відкрив йому ханські плани щодо походу в Угорщину [18, 253]. Іншим потенційним джерелом інформації Лаврин вважав послів іноземних держав, які могли одночасно з ним перебувати у Криму. Як виявилось, такі сподівання були марними, оскільки татари обмежували контакти посла навіть з царськими урядниками; про зустрічі з іноземними послами не могло бути й мови. Не виключав королівський секретар підкупу відповідних осіб з метою отримання важливих даних: “Своїх таємниць пильно стерегти, а чужих, тобі потрібних, тихо вивідуй і коштів на це не жалій, бо золота швайка камінь довбає, а все знати не зашкодить” [18, 952]. Інколи в отриманні бажаної інформації допомагало врахування психологічних факторів. Так, ідучи в друге посольство, Лаврин часто пробував розговорити старшого татарського посла Челебея, як його цар прийме без упоминків. Розмовляв з ним і по-приятельськи, і жартував, і підпоїв його. Безуспішно. Лише розгнівавши його, взяв можливу реакцію на такий приїзд. Челебей сказав: “Показуєте упоминки цареві, як м'ясо яструбові. Але будь певний, не випустять (тебе) з Орди до тих пір, доки цар не повернеться з Угорщини і доки не отримає упоминки” [18, 647].

Оскільки на політику Газі Гірея значний вплив мали чільні представники роду Гіреїв, то разом з інструкцією посол отримував листи до найвпливовіших Гіреїв та татарських урядників – хаметів. Поряд з фразами гречності, у них король, як правило, клопотав у сприянні досягнення мети посольства – укладення союзу.

Після того, як саме коронний гетьман і канцлер Ян Замойський добився підписання вигідного для Речі Посполитої договору з Кримом у 1595 р. під Цецорою, його вплив на цей вектор зовнішньої політики держави істотно зріс. Для прикладу, весною 1602 р. Газі Гірей запрошував Замойського на свято обрізання свого сина. Гетьман відмовився, але через татарського посла Челебея надіслав ханові дари [18, 563]. Наслідком зростання авторитету гетьмана на бахчисарайському дворі стало право надання послу додаткової інструкції. Суттєвих розходжень між нею та королівською не було, хоча б тому, що Замойський як канцлер визначав основні постулати королівської

інструкції. Однак, гетьман резервував за собою право вмістити до своєї інструкції щось додаткове, що стосувалося поточної політичної ситуації. Так, на перше посольство Пісочинського Замойський уклав інструкцію, де піднімалося відсутнє у королівській інструкції питання про напад ногайців на територію Речі Посполитої [18, 248].

В окремих листах Я. Замойський і король Сигізмунд III зверталися до молдавського воєводи з проханням про надання добрих провідників. Король вручив послу також листи до білгородського і тегинського санджаків, щоб забезпечили переправу до Криму морським шляхом [18, 247].

Мова дипломатичних документів з Кримом не була усталеною. Для прикладу, мирний договір, підписаний Яном Замойським і Газі Гіреєм під Цецорою у 1595 р., був укладений у 2-х примірниках: татарський – “руськими літерами по сербськи, польський – по польськи” [17, 163]. Під час другого посольства Л. Пісочинського до Криму в червні 1602 р. посол привіз ханові текст договору і листи, писані арабською мовою, як вимагав кримський володар під час першого посольства [18, 759, 364].

Важливу роль у забезпеченні дипломатичних місій відіграла дипломатична пошта, що перевозилася спеціальними кур’єрами. Кур’єр до Криму в 1599 р. отримував зі скарбу 15 злотих [17, 169]. Була укладена спеціальна угода, яка визначала обов’язки молдавського господаря в забезпеченні дипломатичних стосунків Речі Посполитої з Портою і Кримом. Господар зобов’язувався забезпечувати проїзд по території своєї країни послів і гінців цих держав, пересилати в разі необхідності кореспонденцію дипломатичного характеру, використовуючи своїх слуг і дворян [17, 170]. В часи, коли в Яссах господарями були річпосполитські ставленики, вони навіть дотримувалися певного дипломатичного церемоніалу при прийомі послів з союзної держави. Так, Лаврин Пісочинський, наприкінці червня 1601 р. прибувши до Ясс, був удостоєний особливої уваги з боку господаря. Останній запросив посла на банкет. Слуги господаря привели послу осідланого коня, на якому він поїхав до замку в супроводі численних дворян і капучиїв. Біля резиденції господаря в ряд стояли гайдуки з рушницями, салютуючи Пісочинському [18, 253].

Згідно зі звичаєм, про прибуття великого посольства Речі Посполитої до Криму повідомляв хана спеціальний посланець.

Зазвичай, ним призначався королівський секретар, дворянин чи тлумач [17, 188]. Про перше посольство Л. Пісочинського дати знати в Бахчисараї мав тлумач Юзеф Шахманцирович. 3 травня 1601 р. він виїхав з Любліна, а 22 вже перебував у Білгороді. Прочекавши там три тижні можливості сісти на корабель і сприятливого вітру, Юзеф 14 червня достався Бахчисараю [18, 249–250]. Крім того, що гонець виконував функцію передачі листів хану, він виступав важливим джерелом інформації про настрої на ханському дворі й внутрішньополітичну ситуацію в Криму.

Статус і склад посольства: Посли, що вживалися для стосунків зі країнами Сходу (Москвою, Туреччиною і Кримом), поділялися на великих і малих. Крім цього, ще існувала категорія посланців (гінців). Формально їх статус визначався королівською інструкцією. Але важливим був момент потрагання посла в країні, до якої він відбував з дипломатичною місією. В Стамбулі могли не вважати посла за великого, якщо він не належав до грона сенаторів чи магнатів. Враховувалося також величина дарів і пишність супроводу. У Бахчисараї, натомість, критерієм для невизнання посла великим ставав факт не привезення ним упоминків [17, 173, 178]. Тогочасні посольства і Речі Посполитої, і Криму мали тимчасовий характер – перебування їх у приймаючій країні визначалося фактом реалізації мети або ж відсутністю можливості її досягнення. Посольства Пісочинського до Криму були великими і попри велике незадоволення в Бахчисараї з огляду на не привезення упоминків, їх статус сумніву не піддавався.

Точних даних про склад першого і другого посольств Л. Пісочинського немає. Відомо, що в Козлові Лаврин отримав від татар 4 вози для переїзду до Бахчисараю. Оскільки кілька його слуг залишилася у Білгороді для охорони возів і речей, то слід гадати, що посольство до Білгорода розміщувалося на 5–6 підводах. Відтак, посольство складалося з 30–35 осіб. Лише тлумачів було щонайменше три – Кошай [18, 476], Юзеф Шахманцирович [18, 477; 11, 27 в. – 28], Шахманцир [18, 564]. Серед слуг посла були шляхтичі: Вацлав Пещинський, Томаш Хіліцький, Петро Красовський, які використовувалися Пісочинським як гінці до різних посадових і приватних осіб. Слуги нешляхетного походження, зокрема Ян Война чи Василь Грегорович [18, 860] обслуговували потреби членів посольства і транспорту.

Так, в січні 1603 р. один з таких слуг Пісочинського, що завідував транспортом, піднімаючи скриню з грошима, підірвався і відразу ж помер [18, 862]. Принагідно слід відзначити, що посольство королівського секретаря Флоріана Олешка, що перебувало в Криму в 1619–1621 рр. і мало перед собою ту ж мету, що й перші два посольства Л. Пісочинського, налічувало 35 осіб [12, 67 v. – 68].

Традиційно маршрут посольства до Криму пролягав через Молдову, інколи з заїздом до столиці цієї держави – Ясс, де очікували на дозволи тегинського і білгородського санджаків на проїзд через ці турецькі провінції, з Білгорода (Акерману) морем переправлялося до Козлова, далі до – Бахчисараю. Посольство у дорозі перебувало два-три місяці. Так, під час першого посольства Л. Пісочинський виїхав з Варшави 14 квітня 1601 р., а прибув до Бахчисараю 21 липня. Щоправда десять днів посол провів у Замості, де отримав інструкцію і поради від Я. Замойського, ще тиждень пробув у своїй родинній маєтності на Волині – Куневі, де полагоджував родинні справи та очікував на розвідувальну інформацію з Корсуня і Білої Церкви про дії татар на чолі з Шеламет Гіреєм, що стаціонувалися біля Дніпра [18, 249, 253; 14, 806]. Обов'язково посольство проїздило через Кам'янець. Далі, долаючи переправу біля Хотина через Дністер, рухалось лівим берегом Пруту через Лопушани, Степанівці, біля Цецори переправлялося через Прут і діставалося Ясс [18, 857]. В Яссах посольство чекала тривала зупинка – інколи понад 10 днів. Це зумовлювалося необхідністю отримати дозволи на проїзд до Білгороду. Напрямок руху з Білгороду залежав від того, де перебував хан. Якщо він знаходився у Бахчисараї, то послі чекали, коли їх посадять на попутний корабель і відправлять до Козлова. Звідти два-три дні дороги і посольство досягало кінцевої мети – Бахчисараю [18, 359]. Втім, хан не завжди перебував у столиці. Для прикладу, під час посольства до Криму королівського секретаря Флоріана Олешка у жовтні 1619 р. хан перебував у ставці під Перекопом. Як наслідок, Ф. Олешко відправився з Білгорода через Овідове озеро (Дністровський лиман) і далі морем до Очакова. Переправившись через Дніпро, посольство взяло курс на Перекоп, поблизу якого в селі Дзямурзи розташувалося, готуючись до прийому в хана [12, 67 v.]. Найбільш звиклим напрямом повернення посольств Речі Посполитої з Криму був також шлях через Біл-

город, Молдову і Кам'янець. Але згадане посольство Ф. Олешка, що повернулося до Варшави через два роки після початку леґації (у жовтні 1621 р.), рухалося понад Дніпром. З Акмечеті, південніше Перекопу, посольство через Дикі поля лівого берега Дніпра дісталось Запоріжжя, урочища Карайтебен. Згодом посольство переправило на правий берег Дніпра і направилось на Боровицю і Чигирин [12, 67 v. – 68].

Забезпечення перебування послів у Криму покладалося на господарів. Так, 22 липня 1601 р., на другий день після того, як посольство Л. Пісочинського було розміщене у черкеському селі Шуюрташі, за милію від Бахчисараю, до посла прибув капучій Хусейн Ага і доставив стацію. До її складу входило: 1 віл, 10 овець, 400 хлібин, 10 шротів в'яленої риби, фаска оливок, пів бочечки вина. Останнього половину випили татари, ймовірно, приставлені як охорона до посольства. Друга половина швидко перетворилася на оцет, що свідчить про його низьку якість [18, 359]. Не виключено також, що члени посольства побоювалися пити татарське вино з огляду на можливість витоку інформації під час сп'яніння. Розмір стації був визначений на 10 днів. 2 серпня вже інший татарський сановник Ахмет Ага через свого слугу доставив Пісочинському 1 вола, 200 хлібин, 5 шротів в'яленої риби, 2 плацки ікри, 3 жбани малмазії [18, 360]. Скорочення раціону відбулося, напевно, під впливом факту не привезення послом упоминків, що викликало велике незадоволення хана і його урядників. Пізніше, 10 жовтня, коли Пісочинський з посольством вертався до Речі Посполитої, у Білгороді до Лаврина прибув ханський посол Алі Мурза і, маючи на увазі відсутність упоминків, сказав королівському послу, що такі королівські послі гідні хіба що стинання голови чи вбиття на палю. Більше того, Алі Мурза зауважив, що якби він посла в Орді застав, то віддав би до суворого ув'язнення [18, 472]. Це виглядало цілком реальним, оскільки на Сході, в тому числі й Криму, засада недоторканності послів не була ретельно дотримувана [17, 189]. Щоправда, Л. Пісочинський переконував себе в протилежному: “Пам'ятай про страх, гнів від чужого пана, показуйся статечним, бо посол скрізь прихід і відхід вільний має, навіть якби приїхав з відмовою і голим мечем (тобто звісткою про оголошення війни). Як біля Грюнвальду прусський магістр королю Ягайлу два мечі голі надіслав або посол Баторія Лопатинський Івану Грозному голу шаблю привіз, а вони неушко-

джені відпущені. Немає прикладів, щоб турецький імператор чи татарський цар інакше чинили” [18, 953].

Погрози, певною мірою, справдилися під час наступного посольства Лаврина до Орди. 21 травня 1602 р. він прибув до Козлова. Татарський посол Челебей, разом з яким Пісочинський їхав з Речі Посполитої, без будь-якого попередження покинув його і помчав до хана. Тиждень посольство перебувало в Козлові, не знаючи до яких дій вдатися. Зрештою 26 травня Лаврин прибув до невеличкого сільця Ташартиган. Татари надали послам 11 верхових коней і 4 вози з волами для речей і слуг. Харчуванням послів в дорозі татари переймалися мало. Зокрема, після першого дня переїзду члени посольства отримали барана на вечерю [18, 658]. Продукти з великими труднощами вдавалося купити у місцевого населення. Так само, коли 5 червня Лаврину дозволено було їхати у Бахчисарай до хана, підводи він наймав за кошти посольства [18, 659]. Згодом, наприкінці липня 1602 р., вже будучи в Яссах, Пісочинський писав до короного підскарбія Яна Фірлея, що підвід, як був звичай, йому в Криму не давали, мусив дорого переплачувати, купував також продукти, лише воду отримуючи. Крім цього, заборонено було всім під загрозою кари “горла”, щоб ніхто у нього не бував, не радився (засідав) [18, 765].

Напевно, це був непоодиноким випадок, коли посол фінансував перебування посольства у Криму. Так, на початку жовтня 1601 р. до Пісочинського прибули три купці з Кафи, які пред’явили йому розписки Мартина Броневського, посла до Криму в 1584 р., про позику в них 3600 талерів і 300 червоних злотих. Лаврин відмовився повертати купцям позичені його попередником гроші (зрештою, він стільки й не мав), аргументуючи, що Броневський брав їх на особисті потреби [18, 471]. Платити мусив за продукти і транспорт і Ф. Олешко під час свого посольства 1619–1621 рр. [12, 67 v.].

Натомість, у Речі Посполитій намагалися дотримуватися європейських принципів дипломатії, забезпечуючи татарських послів практично всім необхідним. Зокрема, на утримання членів татарського посольства на чолі з Джан Ахмет Челебеєм протягом 6 тижнів на початку 1602 р. з королівського скарбу платили так звану “улафу”. Вона становила щоденно: для головного ханського гінця 4 злотих 15 грошів, для гінця від калги царевича 2 злоті 10 грошів. А ціла компанія гінців нарахову-

вала 19 осіб. Крім цього, як зазвичай, були дані їм дари у формі одягу і в готівці [18, 556]. Всього супровід Челебея складався з більше, ніж 30 осіб, не лічачи слуг, яких мало бути, принаймні, не менше. За татарським звичаєм, коли хан відсилав свого посла до короля, їхали разом з ним послы членів родини Гіреїв, всіх ординських сановників, князів і хаметів. Цього разу татарське посольство пробуло у Вільні 2 місяці [18, 557]. Після значних витрат, понесених скарбом, Сигізмунд III вважав за необхідне до своєї інструкції Л. Пісочинському на чергову леґацію в лютому 1602 р. додати доручення добиватися скорочення чисельності татарського посольства, що надсилалося з Бахчисараю до Речі Посполитої. Король жадав, щоб їздили лише згідно зі списком від царя, царевичів, їх дружин і доньок, хаметів, мурз, караджіїв. Бували такі представники, зауважував король, яких “на світі не існує”, а щодо хаметів підкреслив – “жодного певного немає до послуги чи зичливості, а до грошей і упоминків є їх сила” [18, 561].

Забезпечувалося за рахунок приймаючої сторони і пересування татарських дипломатичних місій у Речі Посполитій. Коли у відповідь на пропозиції, привезені Лаврином, до короля були відправлені послами два черкеси, що мали сповістити про посольство на чолі з Челебеєм, Л. Пісочинський видав універсал до урядників замків, міст і маєтностей з проханням і нагадуванням про обов’язок надання посланцям гінців, провідників, стацій, підвід, коней під сани чи вози [18, 477].

Попри завдання щодо скорочення чисельності татарських посольств, посольство, яке прибуло Кракова в середині серпня і перебувало аж до початку жовтня 1602 р., складалося з цілої громади татар. 16 серпня вони отримали на день 6 баранів, 4 гуски, горілки вартістю в 1 злотий, бочку пива вартістю в 1 злотий 20 грошів, 10 краківських корців вівса і віз сіна. Загальна вартість стації склала 11 злотих 12 грошів. Надалі їх забезпечення коштувало близько 15 злотих щоденно, не враховуючи коштів, що виділялися приставам, тлумачу і гінцю воєводи з Ясс [18, 852]. 1 жовтня у них відбулася прощальна аудієнція у короля. І знову їм виділили улафу на два тижні дороги. Понад це члени посольства отримали подарунки – одяг й гроші. Зокрема, глава посольства отримав 120 злотих. Видав також король для татарських послів і так званий “пашпорт” на пропуск послів до Молдови. Згідно з цим документом, послы мали віль-

ний проїзд, король зобов'язував надавати їм господи, заборонялося побирати з них мита і податки [18, 853].

Локація: послів і членів їх посольств поселяли так, щоб вони не могли розвідати ступінь обороноздатності важливих пунктів. Для прикладу, Джан Ахмет Челебея, який разом з Пісочинським наприкінці жовтня 1601 р. прибув до Кам'янця, поселили у селі Дольок, належному до Кам'янецького староства, а не в самому Кам'янці. Там само поселили волоського гінця від Яреми Могили [18, 477]. На місце розташування посольства впливала також санітарна ситуація в державі, яку він представляв, чи в державах, через які він проїздив. Зокрема, в додатку до універсалу, виданого Л. Пісочинським у Кам'янці для урядників на шляху руху Джан Ахмет Челебея, королівський секретар зауважив, що татарський посол їде з “доброго повітря”. Уточнення було незайвим, зважаючи на поширення в деяких місцях Криму якоїсь зарази [18, 477]. І якщо татарським послам дозволялося мешкати в столичних містах Кракові і Вільні, то це мало місце з огляду на їх віддаленість від південно-східних кордонів Речі Посполитої.

Татари цього собі дозволити не могли і всіляко намагалися обмежити доступ членів посольства Речі Посполитої до огляду столиці та інших важливих пунктів держави. Під час першої легації Л. Пісочинського та членів його посольства поселили у черкеському селі Шуюрташ, розташованому за милю від Бахчисарає [18, 359]. Під час другої легації – посольство Речі Посполитої розташували у маленькому селі Ташарлиган, за милю від Акмечеті. Коли послові дозволили прибути до Бахчисарає, то йому відвели якесь приміщення за містом, поряд з татарським цвинтарем [18, 658–659].

Дипломатичний прийом. Прийом у хана під час першого посольства Л. Пісочинського мав місце 23 серпня 1601 р. Прийом відбувся у замочку в Бахчисараї, де знаходилися покої царя. Посла запросили до кімнати, прикрашеної килимами. Біля входу в кімнату лежав великий килим, а поруч знаходився фонтан. Хан сидів біля стіни по-східному. Був одягнений у довгий коричневий атласний жупан, підперезаний червоним шовковим поясом. На голові мав соболину шапку. Поруч з ханом лежала шабля, прикрашена золотом і коштовними каменями, та булава – позолочений буздиган. В кімнаті, крім царя, були присутні лише три особи: Ахмет Ага, підскарбій Абдул Азіз Челебей і

Джан Ахмет Челебей – експерт з кримсько-річпосполитських стосунків. До кімнати з членів посольства допустили лише посла і тлумача. Посол, увійшовши, вклонився по-польськи, а потім опустився на праве коліно, висунувши вперед праве плече, на яке цар поклав руку. Те ж саме повторив і тлумач. Посол намагався добитися від царя дозволу, щоб посольство відбутися не стоячи на колінах, але йому це не дозволено. Хан поцікавився здоров'ям короля, після чого Пісочинський передав через Ахмет Агу йому лист від короля. За дозволом царя послу надано слово, а лист він обіцяв прочитати згодом. По закінченню мови посла, цар поцікавився здоров'ям посла. У відповідь посол бажав здоров'я цареві й подарував йому позолочену іспанську рушницю. Коли ж посол з тлумачем виходили з кімнати Ахмет Ага одягнув на посла строкате плаття з турецької позолоченої парчі, а на тлумача – строкате плаття з турецької посрібленої парчі. При виході Ахмет Ага і Абдул Азіз Челебей нагадали послу про звичай давати ханським урядникам дари. Пісочинський, хоч і вважав, що такого звичаю немає, подарував їм по срібній чарці. Натомість, послу дозволено відвідати православну церкву в селі Салачик [18, 363–365].

Ще одна зустріч (вже прощальна) з ханом відбулася в Козлові 20 вересня 1601 р. Прийом мав місце в наметі. Цар був одягнений, як і першого разу. Шабля і сагайдак висіли поруч на стіні. Під час розмови всі спроби посла добитися відповіді царя щодо пропонованого союзу відводилися фразою про те, що цар вишле своє посольство до короля. Цього разу, крім посла й тлумача, на місце проведення переговорів допустили одного слугу посла. Коли посол попрощався з ханом, йому на плечі накинули строкате плаття з турецької посрібленої парчі; тлумач отримав жовту кутню (плетену накидку), слуга посла – коричневу кутню. Не обійшлося без дарів присутнім татарським сановникам – Л. Пісочинський кожному з них дав по парі левків [18, 470–471].

Третю аудієнцію відбув Л. Пісочинський під час другого свого посольства 30 червня 1602 р. Того дня до Лаврина прибули два п'ятигорці Бій Тимур і Кан Тимур з наказом, щоб йшов до царя. Обидва були християнами, оскільки мусульманам звичай забороняв супроводжувати посла християнської держави. Ця зустріч відбулася в Козлові, але цього разу цар приймав Лаврина не в наметі, а в будинку, де став на постій. Вбран-

ня царя, очевидно, не змінилося, бо посол не вважав за потрібне його описати. Після привітання посла від імені короля переговори велися у формі суперечки між послом і царем. Посол говорив про відмінності між текстами союзного договору, запропонованими сторонами; цар – про відсутність упоминків, порушення миру козаками і необґрунтовану вимогу кордону по узбережжю Чорного моря. Зрештою дискусія досягла точки кипіння: цар заявив, що не хоче ніякого договору, жодних упоминків. “Хочете воювати з нами, – наголосив Газі Гірей, – змовляйтесь з іншими християнами, як вже з Москвою домовилися”. Пісочинський, розуміючи безнадійність ситуації, промовив, що король його послав до царя з дружбою, а з такою відповіддю неприязною хай цар пошле до короля свого слугу, а його відпустить до Речі Посполитої. Цар, порадившись з мурзами, покликав до себе християнина Якуба Кантимира і сказав, що він поїде з Лаврином і повезе їх варіант союзного договору. Після повернення царя з війни може король надіслати послів, якщо хоче укласти союз. Посол подарував царю срібну чашу, цар послові – строкату сукенку [18, 757–760].

Лаврин з Ахмет Агою, маршалком ханського двору, уклали лист до короля, де мало бути зазначено, що до досягнення союзу, ворожих дій сторони робити не будуть. Але Лаврин був непевний, чи саме такий зміст того листа (*doczesnego przymierza*), бо той лист повіз Кантимир, а йому не показав [18, 761].

Згодом, вже з Ясс наприкінці липня 1602 р., Пісочинський у листі до Яна Фірлея визначив загальну атмосферу цього дипломатичного прийому: “Цар своїми поганськими устами закидав у нещирості королю його милості, помазану божому, а мене, слугу його, майже з болотом змішав...” [18, 765].

Порушення дипломатичного протоколу. Щодо початку XVII ст. навряд чи можна говорити про усталений дипломатичний протокол, особливо в країнах Сходу, зокрема в Криму. Під час першого посольства Л. Пісочинського порушення з боку приймаючої сторони слід вважати відносно незначними. Зокрема, до них слід віднести постійні переривання царем мови посла, на що останній реагував, як на порушення “права народів”. І Газі Гірей, принаймні, погоджувався не перебувати посла.

Атмосфера прийняття другого посольства Пісочинського різко відрізнялася від того, що мало місце попереднього разу.

Після того, як посольство Пісочинського розташувалося в Таширтігані, 2 червня 1602 р. туди прибув ханський слуга Ахмет Ага і наказав тлумачу Шахманциру їхати до царя, щоб той пояснив з якою метою прибуло посольство. Лаврин відреагував негайно – заборонив тлумачу цю поїздку і наказав написати листа з поясненням, що не годиться так чинити, порушуючи давній звичай, спершу треба вислухати посла [18, 658].

Погрози дипломатичним представникам інших держав у кримській дипломатії того часу не були якимось винятковим явищем. Коли московський посол у червні 1602 р. отримавши текст договору, відправив його назад хану з огляду на те, що там не повністю був зазначений титул московського царя, то хан обурився і сказав: “Якщо на те не пристаєш, то їдь ні з чим, або ж на кінець вигнати з своєї землі накажу, або на галери відправити, не минеться вам безслідно Казань і Астрахань, що дармо посіли” [18, 757].

Не уник своєї порції погроз і Л. Пісочинський. Під час прийому 30 червня 1602 р. цар неодноразово переривав посла, висловлюючи обурення відсутністю упоминків, нападами козаків, претензіями на кордон по берегу Чорного моря. “Не знаю – резюмував цар – для чого з такими неправдивими посольствами до нас їздите. Таким послам носи і вуха обрізають”. Обурився цар і на тлумача Шахманцира: “Ти мусульманин, а побоюючись гяурів не хочеш моїх слів послові тлумачити”. І викликав свого тлумача, який його слова послові ще раз переказав. Великий посол наголосив, що цар у даному випадку, особливо перебуваючи його, порушує право народів. “Було тієї трагедії – записав Лаврин – на дві години, що лише вимовлю до нього, а тлумач почне перекладати, то сам цар в мову увірветься, а та орда, що стояла навколо, на зразок пісного співання, всі крикнуть на мене: мовчи, мовчи, нехай цар сам мовить [18, 758–759]. Доходило навіть до провокаційних заяв з боку Газі Гірея. “Повідайте пану своєму – зауважив насамкінець цар – нехай чинить, що хоче і з іншими християнами на нас змовлятися, як то вже явно учинив з московським, мене найде за якого захоче, а мені вже більше не зможе завадити з імператором турецьким. А то й тепер вже з людьми своїми є на коні, куди мене Бог поверне, і вваляться татари мої в землі ваші і по одній вівці візьмуть, однак визнаєте, стільки для Вас ці упоминки коштувати будуть” [18, 760].

Яку функцію виконувала тут “дипломатія погроз”? Здається – попереджувальну. Вихід в похід на Угорщину (зовсім не проти Речі Посполитої) створював для хана можливість повернутися з походу через територію Польсько-Литовської держави і самому взяти упоминки, так як траплялося і в часи Золотої Орди і неодноразово в XVI ст. Таку можливість вважав реальною і Л. Пісочинський. Тому “дипломатія погроз” мала на меті змусити річпосполитську сторону погодитися на кримський варіант союзного договору.

Вплив на переговори зовнішніх чинників. Коли Пісочинський прибув до Криму вдруге, вдруге не доставив упоминки і привіз незгоду на татарський варіант договору, хан відіслав до Константинополя Джан Тимур Агу, щоб той отримав там інструкцію на переговори. Той, прибувши наприкінці червня 1602 р. і зійшовши з корабля, через три години помер. Встиг лише передати царю листи. Пісочинський був переконаний, що настанови на переговори посланець мав передати усно, але не встиг. Лаврин вважав це подарунком долі: нічого доброго від тих настанов він не чекав [18, 757].

Порта, як завжди, мала свою креатуру в Ханстві, яку використовувала для тиску на Газі Гірея. Тоді Стамбул ставив на двоюрідного брата хана Ахмет Агу, маршалка ханського двору. Всі його чільні прихильники і дворяни отримували улафу – дари з казни турецького султана. Ахмет Ага тримав навіть з дозволу султана замочок Інкерман неподалік від Балаклави. Пісочинський, аналізуючи зібрану ним інформацію, не виключав відсторонення царя від влади і тоді Газі Гірею, на думку посла, шлях або в Річ Посполиту, або в Москву [18, 847]. Відтак посол вважав, що втручання Порти у внутрішні справи Криму могло бути використане на користь Речі Посполитої.

Л. Пісочинський під час другого посольства відзначив хистку позицію молдавського господаря Яреми Могили – ставленника, як вже зазначалося, Речі Посполитої. Коли королівський секретар перебував у Криму, Я. Могила надіслав до хана свого посла Трифона Постельника з дарами – кількома фасками талерів і кареткою з шістьма витісненими візниками. Метою цього посольства було залучення хана на допомогу його брата Шимону Могили, який в результаті повстання й підтримки його державою Габсбургів був замінений на волоському господарстві на Раду Щербана Бесараба. Я. Могила звертався за

допомогою і до Речі Посполитої, але остання прямо не хотіла конфліктувати з державою Габсбургів. Власних збройних сил Молдови, сконцентрованих у Яссах, для зміни ситуації у Валахії явно бракувало. Я. Могила при цьому готовий був сприяти ханові у вторгненні у польсько-литовські землі. Той же Трифон, за відомостями, отриманими Пісочинським, доповів ханові, що кордони Речі Посполитої порожні, бо прикордонні частини пішли до Лівонії [18, 767].

Вже традиційно зашкодити укладенню союзного договору між Річчю Посполитою і Кримським ханством намагалася московська дипломатія. Одночасно з Лаврином у 1602 р. перебував у Криму посол від московського царя Григорій Костянтинович Волконський. На відміну від Пісочинського, він упоминки привіз і московськими грошима цар у Козлові розрахувався зі своїм двором за службу. Московці схилили царя саме до союзу з ними. Ця акція надала динаміки московсько-кримським стосункам. До Москви з місією укладення нового договору відбув один з чільних кримських дипломатів Джан Ахмет Челебей [18, 846].

Таким чином, якщо загальна політична ситуація в Причорномор’ї для Речі Посполитої складалася позитивно, то дипломати сусідніх держав протягом 1602 р. працювали не на користь цього статус-кво. З огляду на це Пісочинський опинився в Криму в ізоляції; навіть посол дружньої, здавалося б, Молдови снував плани, які ставали на перешкоді укладення бажаного союзного договору.

“Братство”. Кримський правитель, що претендував на політичну спадщину Золотої Орди, висхідно трактувався як більш вищий монарх. Дари, що везлися послами до Бахчисараю, мали знівельовати цю нерівність, наголосити на принципі “братства”, тобто відсутності будь-якої залежності від хана. Така ситуація була характерна і для Речі Посполитої, і для Московської держави [9]. Ситуація для Польсько-Литовської держави ускладнювалася фактом згасання династії Ягеллонів і трьома достатньо довгими міжкоролів’ями аж до вступу на престол династії Ваза, спорідненої з попередньою через Катерину Ягеллонку – матір Сигізмунда III. Та, власне, й представники династії Ваза в Бахчисараї трактувалися зверхньо, оскільки були монархами виборними, що на Сході ототожнювалося зі слабкістю центральної влади. Лише з огляду на політичну кон’юнктуру, наприклад, необхідність військово-політичного союзу проти тре-

тьої країни, чи під тиском Порти ставлення до королів Речі Посполитої у Криму могло поліпшуватися до “братського”. Під час прощальної аудієнції Л. Пісочинського у вересні 1601 р. Газі Гірей передавав Сигізмунду III поклон і зичливу приязнь як “брата” [18, 469]. Здавалося б, коли Газі Гірей відправляв лист з пропозицією тимчасового союзу Сигізмунду III в середині 1602 р. підстав для вияву “братства” з його боку не було – і роздратований тон, і претензії, висловлені Пісочинському, про це свідчили. Але планований похід на Угорщину спонукав до гамування незадоволення і в листі цар один раз назвав короля “братом нашим”. На противагу цьому, в іншому листі, адресованому Сигізмундові III, Газі Гірей наголошував: “А якщо б і зараз які причини пред’являючи, нам упоминків своїх не послали і дніпрових козаків не стримали, тоді нас винуватити не можете” [18, 851].

Так само ця ж кон’юнктура різко міняла інтонацію ставлення річпосполитської сторони до кримського царя. На недипломатичному рівні навіть дипломати могли дозволити собі зневажливі визначення щодо його особи. Після повної невдачі другого посольства до Криму, Пісочинський, перебуваючи під Тербовлею, в одному з листів писав, що королю потрібно остерігатися, “оскільки тут справа є з хитрим хлопцем, поганином, але прудким войовником” [18, 846].

“Братство” як елемент дипломатичного етикету під час переговорів і в дипломатичному листуванні виступало своєрідним індикатором повноти суверенітету монархів, що як сторони брали участь у дипломатичних стосунках. Для річпосполитсько-кримських стосунків існували два чинники, що корегували оцінку суверенітету протилежної сторони. Для короля Речі Посполитої це була васальна залежність хана від Порти, але під впливом вишуканої моделі західноєвропейської дипломатії, у першу чергу папської і французької, монархи з династії Ваза не схильні були нагадувати про це кримському цареві й зайвий раз таким чином дратувати. Для кримського царя це була наявність/відсутність дарів (упоминків). Принцип “немає дарів – немає братства” кримська дипломатія застосовувала і щодо Московської держави. Однак, як показують вищенаведені приклади з 1602 р., хан міг дипломатично заспокоювати свого партнера – короля Речі Посполитої – залученням цього поняття до дипломатичних документів з огляду на зовнішньополітичну кон’юнктуру. Інакше кажучи, часи, коли

хани користувалися поняттям “братство” на свій “золотоординський розсуд” минули.

Три легації Л. Пісочинського, невдалі зважаючи на недосягнення поставленої мети, прекрасно ілюструють завдяки наявності нотаток посла певний етап розвитку посольського звичаю у стосунках між Річчю Посполитою і Кримським ханством. Дві дипломатії різних традицій (західної і східної) намагалися виробити прийнятний для обох сторін церемоніал і етикет. Річпосполитська сторона робила спроби позбавитись принизливих для неї звичаїв під час прийому на ханському дворі, наприклад ведення послом переговорів, стоячи на колінах. Так само Варшава пропонувала Бахчисараю скоротити чисельність своїх посольств до Речі Посполитої, виключивши з їх складу осіб, що прибували виключно для отримання дарів. Неприйнятним для річпосполитської дипломатії було незабезпечення Кримом посольств продовольством і транспортом: неприйнятним, але часу від часу звичним. Кримська дипломатія, що опиралася на східні принципи, вважала за доцільне у разі невиконання іншою стороною певних обіцянок, передбачених попередніми договорами чи дипломатичним звичаєм, порушувати загальноприйняті правила забезпечення перебування іноземних посольств на своїй території – з європейської точки зору “право народів”. Непередбачуваність кримського дипломатичного протоколу й етикету вимагала від річпосполитських дипломатів відповідного вишколу, здатності забезпечувати виконання дипломатичних завдань за будь-яких обставин. Постійні нові вимоги, що ставилися в Бахчисараї, наприклад вимога перекладу всіх пропозицій і листів арабською мовою, сприяли вдосконаленню річпосполитської дипломатичної служби. В цілому ж слід відзначити, хоч складно і дуже тривало в часі, але своїх завдань на межі XVI–XVII ст. вона досягала, чим сприяла підвищенню міжнародного авторитету Польсько-Литовської держави.

Джерела та література

1. Баран О. Козаки в описах Пієтра Делла Валле з XVII ст. / О. Баран // Український історик. – 1980. – № 1–4. – С. 95–103.
2. Баран О. Шах Аббас Великий і запорожці / О. Баран // Український історик. – 1977. – № 1–2. – С. 50–54
3. Галустян Дж.О. Армяно-польские связи в XVI-XVII вв. /

Дж. О. Галустян // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – М.: “Наука”, 1979. – С. 201–216.

4. Иналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300–1600 / Г. Иналджик. – К.: Критика, 1998. – 287 с.

5. Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в XVII веке / А. Новосельский. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – 447 с.

6. Петросян Ю.А. Османская империя: могущество и гибель. Исторические очерки / Ю.А. Петросян. – М.: “Наука”, 1990. – 280 с.

7. Смирнов Н.А. Россия и Турция в XVI–XVII вв. / Н.А. Смирнов. – М.: Изд-во АН СССР, 1946. – Т. II. – 421 с.

8. Флоря Б.Н. Центральная, Восточная и Юго-Восточная Европа / Б.Н. Флоря // История Европы. – М.: “Наука”, 1993. – Т. 3: От средневековья к Новому времени (конец XV – первая половина XVII в.) – 656 с.

9. Юзефович Л. Русский посольский обычай. Обиход. Этикет. Церемониал / Л. Юзефович // Наука и жизнь. – 2008. – № 2.

10. Bazyłow L. Siedmiogród a Polska 1576–1613 / L. Bazyłow. – Warszawa: PWN, 1967. – 262 s.

11. Biblioteka Narodowa. – Dział rękopisów. – Sygn. 3086 : Księga poselstw Ławrina Piaseczyńskiego. – 163 k.

12. Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. – Oddz. rękopisów. – Rkp. 1690 : Papiery rodzinne Oleszków. – 106 k.

13. Górka O. Dziejowa rzeczywistość a racja stanu Polski na południowym wschodzie / O. Górka // Polityka Narodów. – 1933. – Z.1–2. – S. 6–33.

14. Dubas-Urwanowicz E. Piaseczyński Ławryn (Wawrzyniec) / E. Dubas-Urwanowicz // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo, 1980. – T. XXV/1. – S. 805–808.

15. Dyplomaci w dawnych czasach. Relacje staropolskie z XVI–XVIII stulecia / [opr. A. Przyboś i R. Żelewski]. – Kraków: Wyd. Literackie, 1959. – 321 s.

16. Konopczyński W. Dzieje Polski nowożytnej / W. Konopczyński. – Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1996. – 812 s.

17. Polska służba dyplomatyczna XVI – XVIII wieku [pod red. Z. Wójcika]. – Warszawa: PWN, 1982. – 475 s.

18. Pułaski K. Trzy poselstwa Ławryna Piaseczyńskiego do Kazi Gireja, hana Tatarów perekopskich (1601–1603) / K. Pułaski // Przewodnik Naukowy i Literacki. – Lwów, 1911. – Rocznic 39. – S. 135–145, 244–256, 358–366, 467–480, 553–566, 645–660, 756–768, 845–864, 945–960.

19. Wisner H. Zygmunt III Waza / H. Wisner. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo, 1991. – 264 s.

20. Wójcik Z. Historia Powszechna XVI–XVII wieku / Z. Wójcik. – Warszawa: PWN, 1996. – 609 s.

Віктор Павлюк

ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

У статті проаналізовано боротьбу польського народу за свою свободу в умовах загострення міжнародних відносин у Європі після Великої французької революції та в період наполеонівських війн.

Ключові слова: міжнародні відносини, польська проблема, мирний договір, держава.

Віктор Павлюк. Польский вопрос в международных отношениях в начале XIX в.

В статье проанализирована борьба польского народа за собственную свободу в условиях обострения международных отношений после Великой французской революции и в период наполеоновских войн.

Ключевые слова: международные отношения, польская проблема, мирный договор, государство.

Victor Pavliuk. The Polish Issue in the International Relations at the Beginning of the 19th century

The fight for freedom of the Polish Nation in the conditions of the international relations aggravation in Europe after the Great French Revolution and during the Period of the Napoleon's Wars has been analyzed in the article.

Key words: International Relations, the Polish issue, the peace treaty, state.

У міжнародних відносинах початку ХІХ ст. важливе місце займало польське питання. Польська проблема як фактор міжнародних відносин, виникла в Європі після трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795 рр.). Потужна колись держава з міцними політичними і культурними традиціями припинила своє існування. Поляки не хотіли миритися зі своїм безправним становищем і протягом тривалого часу вели боротьбу за відновлення єдиної і незалежної Польщі. Саме вперта і самовіддана боротьба польського народу за свою свободу стала не тільки національною, але і європейською проблемою.

В умовах радикальних змін у Європі, початок яким поклала Велика французька революція, польська проблема набула особливого значення. Стратегічне розташування польських земель, політична роль, яку могла відігравати незалежна Польща – все це враховувалось європейськими державами, як Францією, так і її противниками – Росією, Пруссією, Австрією та Англією.

Польською, російською, радянською історіографією нагромаджений значний матеріал з даної проблематики. Однак спеціальних праць, присвячених польському питанню у міжнародних відносинах початку ХІХ ст., немає. Ця проблема піднімалась головним чином у загальних працях, в яких розглядалися міжнародні відносини у Європі після Великої французької революції, періоду наполеонівських війн та їх наслідків. Вивчення польського питання істориками різних країн обмежувалось дипломатією, діяльністю Наполеона та Олександра І без зв'язку із внутрішніми процесами, які відбувалися на землях колишньої Речі Посполитої. Значну увагу польській проблемі у міжнародних відносинах початку ХІХ ст. приділено в працях польських дослідників. Це, передусім, роботи Ш. Ашкеназі [9], М. Гандельсмана [13] та ін. В дослідженнях польських істориків зібрано значний фактичний матеріал з історії Польщі початку ХІХ ст., осмислено і представлено наукову концепцію польського питання у міжнародних відносинах. Слід назвати також роботи С. Кеневіча [14], Е. Халіча [12], Б. Грохульської [11], Є. Сковронка [18], в яких піднімалися питання зовнішньополітичної історії Князівства Варшавського.

Джерела з даної теми дуже різноманітні. Велику цінність для дослідження піднятої проблеми представляють дипломатична переписка, мемуарна література польського і російського походження тощо [6; 8; 17; 19]. В статті детально проаналізовано спогади представників польської аристократії, безпосередніх учасників політичних подій того періоду – А. Чарторийського, Ю. Вибицького, К. Козьмяна та ін.

Поділи Речі Посполитої і загроза національному існуванню польського народу викликали вже в кінці ХVІІІ ст. хвилю національно-визвольного руху. Кульмінацією боротьби було повстання 1794 р. під керівництвом Т. Костюшка. Після його розгрому польська шляхта, найбільш організована частина суспільства, всі свої надії поклала на іноземну допомогу і міжнародні комбінації, в результаті яких, за їх розрахунком, могла

бути відновлена незалежна Польща. Найбільше поляків приваблювала Франція з її ліберально-демократичними гаслами і, особливо, війни Франції з країнами-учасниками поділів Речі Посполитої – Австрією, Пруссією, Росією.

Дослідник польського національно-визвольного руху цього періоду Є. Сковронек, відмічає, що особлива увага приділялась міжнародній ситуації і політиці великих держав, в першу чергу Франції [18, 25–26]. Визначаючи тодішні настрої поляків, А. Чарторийський (1770–1861) наголошував, що вони раділи перемогам Наполеона, в яких вони бачили зародження надії на відновлення Польщі [6, 165]. Сам Наполеон у своїх заявах відзначав, що поділ Польщі є несправедливим і не має права на тривале існування. Ще як генерал Директорії Бонапарт готовий був очолити французів, щоб розбити Росію і відновити Польщу [7, 15].

У 1794–1795 рр. в Париж прибули польські політичні діячі Ф. Барсс, Ю. Вибицький та ін., які прагнули заручитись підтримкою французького уряду. Вони надали два проекти створення польських легіонів із емігрантів, а також військових, які втекли із армій ворогів Франції. Інформація про утворення польських легіонів мала широкий резонанс не лише в емігрантських колах, але і на теренах колишньої Речі Посполитої. Про це свідчить той факт, що протягом трьох місяців 1797 р. до створюваних легіонів влилось 3600 осіб [14, 29]. Серед легіонерів панувало переконання, що в разі перемоги Франції над Австрією легіони стануть ядром загальнонаціонального повстання, що приведе до відродження Речі Посполитої.

Хоч боротьба польських легіонів і не принесла бажаних результатів, але саме їх існування мало певне політичне значення. Воно змусило європейські уряди знову зацікавитись польською проблемою.

Проте міжнародна ситуація не сприяла реалізації планів польської еліти. Франція опинилась на самоті перед країнами європейської коаліції. Тому перше завдання, яке повинна була вирішувати Франція – це спробувати розколоти коаліцію і перетягти на свій бік одну із держав-членів. Але досягти цього, піднімаючи водночас польське питання, було неможливо. Жодна з держав-противників не відмовилася б від набутих польських територій, особливо в умовах військово-політичного протистояння з Францією, бо це могло призвести до ліквідації традиційних союзниць-

ких відносин трьох держав і системи загальноєвропейської рівноваги. Тому польське питання не було вирішене ні за умовами франко-австрійського договору 1797 р., ні в мирних договорах Франції з Австрією і Росією в 1801 р. Варто зазначити, що країни-учасниці договорів давали одна одній обіцянки не надавати підтримки політичним емігрантам і не допомагати їм в діях, спрямованих проти існуючих в цих країнах політичних порядків. Найбільшою мірою це положення стосувалось французьких роялістів, але воно відносилось і до поляків [1, 156].

В мирному договорі з Австрією, після її розгрому 2 грудня 1805 р. біля Аустерліціна, також не знайшлося місця для постановки польського питання. І тільки після розгрому Пруссії в 1806 р., коли французькі війська стояли біля кордону польських земель і опинились перед перспективою ведення війни далеко від Франції, польська проблема постала перед Наполеоном у всій своїй складності та суперечливості. В цій ситуації використання польської території і польського населення стало для французького імператора важливим військовим і політичним завданням, одним із засобів досягнення перемоги. Першим кроком Наполеона перед вирішальними баталіями з російською армією було проголошення військової кампанії 1807 р. “польською війною” [7, 23]. Вже сама назва була багатообіцяючою для поляків, розрахованою на розпалювання їх патріотичних почуттів.

Підігріваючи патріотичні надії поляків Наполеон, разом з тим, висловлювався про долю самої Польщі багатозначно і дуже обережно. Обережність Бонапарта особливо проявилась в інциденті з Т. Костюшком, якого він прагнув схилити на свій бік, запропонувавши йому очолити польські війська. Але Костюшко скептично віднісся до пропозиції Наполеона. 22 січня 1807 р. він написав лист, де поставив французькому імператору свої умови: перше – прийняття ліберальної Конституції, друге – звільнення селян з землею, третє – відновлення Польщі в кордонах 1772 р. [7, 25]. Ці умови були для Наполеона неочікуваними і навіть принизливими, що зумовило його негативну відповідь.

На початку листопада 1806 р. розпочалось просування французьких військ на польські землі, які знаходились під управлінням пруської адміністрації. В ніч на 26 листопада пруська армія залишила Варшаву, передавши владу племіннику останнього польського короля Ю. Понятовському. До початку грудня 1806 р. всі польські землі, які були зайняті Пруссією, опи-

нили у руках французів. Це викликало небачений ентузіазм польського населення, поширювалися заклики організації походу на Росію, молодь добровільно записувалась в армію.

Однак стриманість Наполеона щодо майбутнього Польщі водночас викликала незадоволення поляків. Особливо це стосувалось польської аристократії, яка чекала, коли імператор висловиться чітко і зрозуміло щодо майбутнього країни. Магнати виступали за введення в Польщі Конституції 3 травня 1791 р. Ю. Понятовський в листі до Наполеона від 5 січня 1807 р. зазначав, що Конституція вирішила б моментально всі проблеми [7, 36].

Від польських радикалів “якобінців” виступив генерал Ю. Зайончек. На його думку, майбутня польська держава повинна була бути облаштована за французьким зразком і вирішити більш ефективно, ніж Конституція 3 травня 1791 р., селянське питання. Він застерігав Наполеона від польської аристократії [12, 35]. Але на той момент Наполеону був потрібний керівний орган, який би обслуговував потреби французької армії. Для формування такого органу Бонапарт зробив ставку на аристократію, яка пішла на співпрацю з ним. 14 січня 1807 р. в Польщі була створена “Урядова комісія” у складі Ст. Малаховського, Ст. Потоцького, Ф. Белінського, Л. Гусаковського, К. Дзялинського, В. Соболевського і Ю. Вибіцького. Комісія повинна була вирішувати справи правосуддя, внутрішньої адміністрації і військові справи. “Урядова комісія” була явищем тимчасовим, вона повинна була функціонувати до остаточного вирішення польського питання на мирних переговорах після закінчення війни. Але поляки сприймали це як початок відродження Польщі. Підстави для цього існували. Наполеон надав “Урядовій комісії” деяку самостійність у вирішенні внутрішніх справ, вона набрала польських національних рис: діловодство велось на польській мові, весь чиновницький апарат складався з поляків, було відновлене польське право, створювалась нова організація правосуддя, відновлювалась польська армія, налагоджено було випуск польської монети, відновила свою роботу Едукаційна палата, яка відала справами освіти [14, 75].

Попри те, що на частині польської території з населенням в 2,3 мільйона осіб існувала польська адміністрація, польське судочинство і армія – це була лише видимість національного уряду. Польської держави не було. Та й чи могла вона бути саме в цих конкретних умовах міжнародного життя?

Особливий інтерес до польської проблеми проявляла Росія, як розмінної монети в ході російсько-французьких переговорів після битви під Фрідландом 14 червня 1807 р. Тильзітські переговори, які тривали з 25 червня до 6 липня 1807 р. стали проявом пошуку компромісного вирішення найбільш складних європейських питань, в тому числі і польського.

На думку низки дослідників, ні у французької, ні у російської сторін не було конкретного плану щодо долі польських земель. Це було вільне поле для торгівлі. В ході бесід Олександра I з Наполеоном останній запропонував Росії кордон по р. Вісла, а до Франції мала відійти решта території Польщі, приєднавши до неї Сілезію і створивши незалежну державу на чолі зі своїм братом Жеромом [7, 47]. Але Олександр I не прийняв пропозицію і запропонував альтернативну: Росія отримує кордон по Віслі, а Наполеон повинен відмовитись від планів відносно частини пруської Польщі і Сілезії, що було вже неприйнятним для Франції. Тоді Олександр I вніс деякі поправки: Прусія зберігає Сілезію, а Жерому відкривається перспектива на саксонський трон. Наполеон запропонував свій варіант: польська територія, забрана у Пруссії, передавалась не принцу Жерому, а саксонському королю Фрідріху Августу (1750–1827).

Таким чином, в Тильзіті вирішувалось питання не про польську державу, а про те, під чийм контролем буде дана територія, якою буде форма її організації, і наскільки вона буде задовольняти одну та іншу сторони. Найбільш далекоглядні польські політичні діячі навіть передбачали саме таке вирішення польського питання. Зокрема, А. Чарторийський ще 23 травня 1807 р. зазначав, що Бонапарт буде наполягати на мирі і відновить Польщу тільки із пруської частини на чолі з курфюрстом Саксонським [13, 133; 16, 50].

Мирний договір, укладений в м. Тильзіті 7 липня 1807 р. з Росією, а 9 липня з Пруссією схвалив утворення Князівства Варшавського. Князівство утворювалось із земель, набутих Пруссією в результаті другого (1793) і третього (1795) поділів Речі Посполитої. Воно охоплювало територію, розміром 104 тисячі квадратних кілометрів із населенням 2,6 мільйона осіб [2, 19].

Наслідки тильзітських переговорів викликали невдоволення в частини польських патріотів, які розраховували на відновлення незалежної Польщі, а новий утвір навіть не носив назву Польща. Конституція Варшавського князівства була підписана

Наполеоном 22 липня 1807 р. З цього часу розпочалась шестирічна історія нового державного утворення.

Конституція Князівства Варшавського складалась із 12 розділів і 89 параграфів. Вона проголошувала князівство спадковою монархією на чолі із саксонською династією. Саксонський король носив і титул князя Варшавського. Князь був головою виконавчої влади, призначав міністрів і інших вищих посадових осіб. Крім того, він мав право законодавчої ініціативи. Уряд Князівства, або Рада міністрів, складався із 6 міністрів і був відповідальним тільки перед князем.

Члени “Урядової комісії” майже в повному складі ввійшли в Раду міністрів. В її засіданнях брали участь 5 міністрів: військовий міністр, міністри фінансів, правосуддя, внутрішніх справ і міністр поліції. Шостий міністр – державний секретар – повинен був постійно знаходитись в Дрездені при саксонському королі. Князівство Варшавське було позбавлене права на самостійну зовнішню політику: від імені польського уряду її проводив міністр закордонних справ Саксонії [2, 20].

Законодавча влада належала сейму, який складався із двох палат – сенату і палати послів, як в період Речі Посполитої. Всі сенатори (їх було 18 – єпископи, воєводи, каштеляни) призначались князем пожиттєво. Палата послів складалась із 60 представників шляхти, які обирались на повітових сеймиках, і 40 депутатів від гмінних зборів; склад палати кожних 3 роки оновлювався на третину. Юридично в гмінних зборах міг брати участь кожен чоловік, який досяг 21-річного віку і мав нерухомість або підприємство вартістю 100 тисяч злотих. Крім того, могли брати участь люди, які мали певні заслуги: наприклад, офіцери, священники. Сейм повинен був збиратись один раз в два роки і розглядати законопроекти, які вносились новим органом – Державною радою, яка виконувала функції посередника між Радою міністрів, князем і сеймом.

Повноваження сейму були значно урізані, порівняно з Конституцією 3 травня 1791 р. Сейм збирався князем і тривав 15 днів. Сейм не мав права законодавчої ініціативи. Законодавча діяльність сейму обмежувалась визначенням розміру податків, грошовою системою. Законопроекти, які обговорювались в палаті послів, йшли на затвердження в сенат. У випадку, якщо сенат їх не затверджував, достатньо було затвердження князя [3, 266].

Таким чином, за Конституцією 1807 р. в руках князя Варшавського була зосереджена вся повнота влади. У цьому відно-

шенні вона значно відрізнялася від Конституції 3 травня 1791 р. 22 липня 1807 р. в Дрездені Саксонія і Франція уклали конвенцію про передачу Князівства Варшавського саксонському королю. Відповідно до дрезденської конвенції французький імператор мав право мати резидента в Князівстві Варшавському. Першим представником Франції в князівстві був Е. Венсен, колишній комісар при “Урядовій Комісії”. Офіційно перед Венсеном стояли скромні завдання: відслідковувати ситуацію в князівстві, знати суспільну думку, враження поляків від Тільзйтського миру, турбуватись про постачання армії [7, 71].

Отже, Князівство Варшавське, зв'язане з Саксонією унією, було поставлене в пряму політичну і військову залежність від Франції. Воно було не лише васалом, але і територією, окупованою французькими військами. Права уряду Князівства ігнорувались, обмежувались його економічні інтереси. Уряд князівства сподівався, що земельні володіння французьких військових будуть поставлені в ті ж умови, що й місцевих аристократів, на них будуть поширюватись всі податки, зв'язані з володінням землею. Крім того, уряд розраховував, що в розпорядженні держави залишаться ліси, а вплив старост і духовенства поширяться і на ці землі. На цьому ґрунті між польською і французькою сторонами виникало багато проблем і конфліктів. І лише 18 грудня 1807 р. Наполеон видав указ, в якому зазначалось, що на землі, дарованій імператором у Князівстві Варшавському, будуть накладатись такі ж податки, як і на інші приватні володіння; ліси залишались у володінні держави, а духовенство зберігало ті ж права, які воно мало раніше [14, 38].

Князівство було хоч і залежним, але вірним союзником Франції. Наполеон використовував цю васальну державу у своїй великій політиці в Європі. Не випадково польське питання з того часу не сходило з порядку денного міжнародних відносин.

Восени 1807 р. у відносинах між Росією і Францією розгорнулася гостра боротьба. Предметом конфлікту було вже не Князівство Варшавське, а інша польська територія – “прусска Сілезія”, яку Наполеон вимагав передати Князівству Варшавському. Росія виступила проти нових територіальних претензій Франції. Посол Франції у Росії А. Коленкур вважав, що інтереси Пруссії другорядні в даному конфлікті, а все ускладнювалось через те, що Сілезія знаходилася поруч із Князівством

Варшавським, і в цьому російський уряд побачив небезпеку відродження Польщі.

Чи можливо визначити справжні задуми Наполеона в цій дипломатичній грі? Якщо довіряти джерелам, то можна стверджувати, що ці дії Бонапарта були націлені на те, щоб послабити Пруссію та блокувати дії Росії на Балканах.

До осені 1808 р. відносини між Францією і Росією ще більше загострилися. Всі спірні питання було вирішено обговорити в Ерфурті, в кінці вересня 1808 р. Окремо було поставлено польське питання. Наполеон категорично заперечував існування будь-яких планів відродження Польщі і дав обіцянку Олександрю I вивести свої війська із Князівства Варшавського. В свою чергу, Олександр I зобов'язувався не окупувати Князівство Варшавське і Галичину [6, 200]. В цілому, в період між Тільзітом і Ерфуртом франко-російські протиріччя з польського питання не набули гострого звучання: союзники намагались залишатись на позиціях, визначених в Тільзіті.

Війна 1809 р. (квітень–жовтень 1809 р.) між Австрією і Францією закінчилась новим розгромом першої, що привело до деяких змін в підході наполеонівського уряду до польської проблеми. Розпочинаючи війну з Австрією, Наполеон прагнув не допустити нового піднесення польського питання і не думав про територіальне розширення Польського Князівства. Разом з тим, Наполеон прагнув з допомогою польського питання змусити Олександра I активно виступити проти Австрії. Однак російська армія ухилялась від військових дій проти австрійців, які 14 квітня 1809 р. перейшли кордон Князівства Варшавського. Командування австрійської армії планувало захопити князівство і передати його Пруссії з метою залучення Пруссії, а потім і Росії на свою сторону. На захист країни піднялось все населення Князівства. Польська армія швидко росла. В травні 1809 р. польське військо, долаючи опір австрійської армії в Галичині, зайняло Люблін, Сандомир, Замостя, Краків і Львів. Ю. Понятовський як головнокомандуючий військами Князівства Варшавського займав ці території від свого імені. Всюди панував ентузіазм, поляки чекали приєднання Галичини до Князівства Варшавського. Таким чином, успішні дії польської армії в Князівстві Варшавському, а потім і в Західній Галичині створили для Наполеона нову ситуацію, яка знову висувала польське питання, як міжнародну проблему. Протягом всієї ві-

йни Олександр I вимагав від Наполеона гарантій з польського питання. Франко-російські відносини ставали надзвичайно напруженими. Російський посол у Франції А. Куракін пропонував зайняти польські землі, відновити польське королівство і приєднати його до Росії [4, 65]. Однак уряд Олександра I вважав такі дії несвоєчасними і не пішов на це.

Восени 1809 р., після закінчення війни, питання про зайняття польськими військами Західну Галичину постало досить гостро не стільки на франко-австрійських переговорах про мир, скільки у взаємовідносинах Франції з Росією. Галичина стала тим вузлом, в якому зв'язувались основні для цього моменту проблеми зовнішньополітичного курсу Франції у Східній Європі.

14 жовтня 1809 р. було укладено Шенбрунський мир між Францією і Австрією. Австрія передала Князівству Варшавському Західну Галичину, Замойський округ і невелику смугу території на правому березі Вісли. Князівство Варшавське отримало територію близько 50 тисяч квадратних кілометрів з населенням до 1,5 мільйона осіб. Таке вирішення проблеми Галичини Наполеоном знову загострило франко-російські відносини [3, 269].

До початку 1812 р. протиріччя між Францією і Росією зайшли так далеко, що війна ставала неминучою. Крилатий вислів Наполеона, що він стоїть на порозі “другої польської війни” набував актуальності. У Франції поширювалась пропагандистська брошура графа Монгайяра “Друга польська війна або спостереження за миром на континенті”, в якій підкреслювалось, що Росія прагне до світового панування і завдання Франції полягає в тому, щоб стримати її експансіоністську політику. Поділи Польщі, на думку автора, це справа не Пруссії і Австрії, а Росії [7, 143].

В травні 1812 р. міністр Князівства Варшавського Матушевич побував на аудієнції в Наполеона. Він запропонував Бонапарту звернутись із зверненням до поляків і закликати все населення Князівства Варшавського до боротьби проти Росії, а потім поширити його і на провінції колишньої Речі Посполитої, які знаходились в складі Росії. Тоді ж було досягнуто домовленостей про створення Генеральної конфедерації Королівства Польського, яка повинна була мобілізувати все польське населення на війну з Росією [9, 62].

28 червня 1812 р. сейм назвав себе “Генеральною конфедерацією Королівства Польського” і проголосив відновлення

Польщі. 7 липня було видано “Звернення до поляків”, які мешкали на теренах підвладних Росії, із закликом залишити службу і повернути зброю проти Російської імперії [9, 65]. Однак шляхта у Литві і Білорусі не так активно і самовіддано залучалась до війни за незалежність, як шляхта Князівства Варшавського. За царя Олександра I вона отримала можливість активного економічного, соціального та політичного життя, а завдяки А. Чарторийському – ще й польську освіту. Частина аристократії (М. Огінський, Л. Плятер, К. Друцький-Любецький, К. Любомирський) схилилась до орієнтації на Росію. Вони не залучилися до важкої та ризикованої боротьби. Перш ніж широка пронаполеонівська патріотична пропаганда дала результати, армія Наполеона вже відступала [2, 23].

Із захопленням Варшави російською армією в лютому 1813 р. князь Ю. Понятовський разом із урядом і військом відступив до Кракова і вирушив у напрямку Саксонії, щоб об'єднатись з французькими військами. Польські підрозділи залишались з Наполеоном аж до його відправлення на острів Ельбу. Поразка наполеонівської армії створила нову ситуацію, яка відкривала перспективу відродження Польщі під скіпетром Олександра I. Симпатії значної частини магнатів і шляхти знову повернулись до Росії [7, 155]. Ще в грудні 1812 р. вийшов маніфест Олександра I, в якому проголошувалась амністія полякам, які брали участь в поході Наполеона на Росію, за винятком тих, хто продовжував служити у французькому війську. Князівство Варшавське не розглядалось як окупована територія.

Така політика Олександра I ускладнила його відносини з Австрією і Пруссією, а пізніше – і з Англією. Польське питання знову стає гострою міжнародною проблемою, об'єктом дипломатичної боротьби європейських держав [7, 155]. Польська проблема гальмувала створення шостої антинаполеонівської коаліції, тому що Росія не бажала погоджуватись на повернення всіх земель Князівства Варшавського Пруссії та Австрії, а коли коаліція склалась, польське питання залишалось проблемою у відносинах між союзниками.

В цих умовах французький імператор розраховував на сепаратний мир з Росією. Але Олександр I погодився розпочати лише воєнні переговори про перемир'я між російсько-пруською і французькою арміями. Таке перемир'я було укладене 4 червня 1813 р. Цей час Наполеон прагнув використати для залучен-

ня Австрії на свій бік – він йде назустріч бажанню Австрії нового поділу територій Польщі між Австрією, Пруссією і Росією. Австрійський уряд виступив влітку 1813 р. ініціатором конгресу в Празі за участю Франції, Росії, Пруссії та Австрії, який повинен був привести до заключення загального континентального миру. Але цього не сталося. Наполеон, який ще не втратив надії покращити своє військове становище, прагнув затягнути переговори і не йшов на поступки. І вже на початку серпня 1813 р. проявилась уся неефективність діяльності конгресу.

Польська проблема була в центрі уваги на міжнародному конгресі, який проходив у Відні з жовтня 1814 р. до червня 1815 р. Дана проблема із російсько-французької перемістилась у сферу російсько-австрійських, російсько-пруських і російсько-англійських відносин. Справа могла завершитись новим воєнним конфліктом. Тільки “сто днів” Наполеона змусили союзників досягти компромісу. 3 травня 1815 р. Росія підписала договори про кордони з Австрією та Пруссією, а 9 червня всі учасники конгресу підписали Заключний Акт, за яким визнавалися національно-державні права поляків і новий поділ польських земель між Росією, Пруссією і Австрією. Згідно з рішеннями Віденського конгресу до Росії відійшли території Князівства Варшавського без Познанщини і Галичини; Пруссія отримала Познанщину, Східне Помор’я з Гданськом і Торунем; до Австрії повернули Тернопільський округ; Краків з прилеглими територіями на лівому березі Вісли отримав статус “вільного міста” під контролем союзних держав [2, 24–25].

Домігшись успіху, Олександр I змусив європейські держави погодитись на утворення з більшості земель Князівства Варшавського Королівства Польського. Засади устрою королівства були розроблені дорадником Олександра I на Віденському конгресі А. Чарторийським, які були покладені в основу його Конституції. Текст Конституції Королівства Польського Олександр I підписав ще під час роботи конгресу, але обнародували її лише в грудні 1815 р., коли імператор прибув до Варшави.

Таким чином, в умовах військово-політичних катаклізмів кінця XVIII–початку XIX ст., коли система міжнародних відносин у Європі характеризувалась нестабільністю, питання про долю польської держави, яка недавно припинила своє самостійне існування і була поділена між Росією, Пруссією і Австрією, було актуальною проблемою, яка турбувала ключових гравців

на тодішній європейській арені, значимість якої пояснювалась як географічним положенням польських земель, так і їх стратегічним значенням та матеріальними і людськими ресурсами.

Джерела та література

1. Ададуrow В. В. Меморандуми польських авторів початку XIX ст. як джерело уявлень уряду Наполеона Бонапарта про південно-західні окраїни Російської імперії / В. В. Ададуrow // Український історичний журнал. – 2008. – № 2. – С. 154–165.
2. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1890 / Г. Дильонгова. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – 239 с.
3. Зашкільняк М., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
4. Корнилов А. А. Русская политика в Польше со времени разделов до начала XX века / А. А. Корнилов. – Петроград, 1915. – 93 с.
5. Крисань М. Адам Єжи Чарторийський / М. Крисань // Вопросы истории. – 2002. – № 2. – С. 58–68.
6. Мемуары кн. А. Чарторийского и его переписка с императором Александром I. – Т. 1. – М., 1913. – 340 с.
7. Федосова Е. Польский вопрос во внешней политике Первой империи во Франции / Е. Федосова. – М., 1980. – 205 с.
8. Akt z roku 1834 przeciw Adamowi Czartoryskiemu. Wyobrazicielowi systemu polskiej arystokracji. – 1839. – 35 s.
9. Askenazy Sz. Napoleon a Polska / Sz. Askenazy. – Warszawa; Kraków, 1918. – 78 s.
10. Bieliński J. Żywot ks. Adama Jerzego Czartoryskiego / J. Bieliński. – Warszawa, 1905. – Т. 2. – 131 s.
11. Grochulska B. Księstwo Warszawskie / B. Grochulska. – Warszawa, 1966. – 138 s.
12. Halicz E. Geneza Księstwa Warszawskiego / E. Halicz. – Warszawa, 1962. – 82 s.
13. Handelsman M. Adam Czartoryski / M. Handelsman. – Т. 1. – Warszawa, 1948. – 192 s.
14. Kieniewicz S. Historia Polski 1795–1918 / S. Kieniewicz. – Warszawa, 1969. – 186 s.
15. Koźmian K. Pamiętniki 1795–1815 / K. Koźmian. – Т. 1. – Poznan. – 1858. – 375 s.
16. Kukiel M. Książę Adam / M. Kukiel. – Warszawa, 1993. – 112 s.
17. Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego i korespondencja jego z cesarzem Aleksandrem I. – Т. 2. – Kraków, 1905. – 243 с.
18. Skowronek J. Antynapoleońskie koncepcje Czartoryskiego / J. Skowronek. – Warszawa, 1969. – 382 с.
19. Wybicki J. Życie moje / J. Wybicki. – Kraków, 1927. – 360 s.

Тетяна Ковальчук

ВОЛИНСЬКЕ КРАЄЗНАВЧЕ ТОВАРИСТВО І ОПІКИ НАД ПАМ'ЯТКАМИ СТАРОВИНИ ТА ЙОГО ВНЕСОК У РОЗВИТОК ТУРИСТИЧНОЇ СПРАВИ НА ТЕРИТОРІЇ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті проаналізовано діяльність Волинського краєзнавчого товариства і опіки над пам'ятками старовини на території Другої Речі Посполитої, а також його внесок у розвиток туристичної галузі як на території Волині, так і Польської республіки.

Ключові слова: Волинське краєзнавче товариство і опіки над пам'ятками старовини, Волинське воєводство, Друга Річ Посполита, туризм, екскурсія, путівник, туристичний маршрут.

Татьяна Ковальчук. Волинское краеведческое общество и опеки над достопримечательностями древности и его вклад в развитие туристического дела на территории Второй Речи Посполитой в междувоенный период

В статье проанализирована деятельность Волинского краеведческого общества и опеки над достопримечательностями древности на территории Второй Речи Посполитой, а также его вклад в развитие туристической отрасли как на территории Волини, так и Польской республики.

Ключевые слова: Волинское краеведческое общество и опеки над достопримечательностями древности, Волинское воєводство, Вторая Речь Посполитая, туризм, экскурсия, путеводитель, туристический маршрут.

Tetyana Kovalchuk. Volyn regional society and preservation of antiquity sights and its contribution into the development of tourist industry on the territory of the Second Rich Pospolyta during the intermilitary period

The article deals with the activity of Volyn regional society and preservation of antiquity sights on the territory of the Second Rich Pospolyta, and as well as its contribution into the

development of tourist industry both on the territory of Volyn and the Polish republic.

Key words: Volyn regional society and preservation of antiquity sights, Volyn province, Second Rich Pospolyta, tourism, excursion, guide-book, tourist route.

Дослідження історії розвитку та становлення туристичної справи є одним із найбільш результативних методів пізнання історії та культури того чи іншого народу. Особливої актуальності й ваги дослідження розвитку туризму набувають зараз – у час творчого переосмислення спадщини вчених попередніх століть, вивчення традицій наукових шкіл й, на їх підставі, формування сучасних теоретико-методологічних засад, пріоритетних завдань розвитку національного туризму.

Вагомий внесок у розвиток туристичної справи на території Другої Речі Посполитої, зокрема у її адміністративно-територіальній одиниці – Волинському воєводстві, зробило Волинське краєзнавче товариство і опіки над пам'ятками старовини, що діяло в Луцьку з 1927 по 1939 рр. Між тим, його діяльність ще не знайшла достатнього висвітлення в історичній літературі. Науковий доробок дослідників про дане товариство обмежується публікаціями Н. Кінд-Войтюк [11; 12], В. П'ясецького [16], І. Ковальчика [21], О. Завадської [9], в яких автори визначили основні напрями діяльності товариства, охарактеризували основні видання, які з'явилися завдяки зусиллям його членів, подали матеріали про історію створення, етапи розвитку тощо. Окремі дані про діяльність Волинського краєзнавчого товариства і опіки над пам'ятками старовини зустрічаємо у працях сучасних дослідників Н. Заставецької [10], В. Дмитрука [8], О. Петровського [17], О. Михайлюка [15]. Основу джерельної бази даної праці складають матеріали фондів Державних архівів Волинської та Рівненської областей [1–7], путівники [19; 23; 24], статті у періодичних виданнях міжвоєнного періоду [22; 28].

Метою даної статті є висвітлення внеску Волинського краєзнавчого товариства і опіки над пам'ятками старовини у розвиток туризму, як на території Другої Речі Посполитої в цілому, так і у Волинському воєводстві зокрема.

На початку 20-х років значна частина етнічних земель України знаходилася поза межами УРСР. Згідно з умовами Ризько-

го мирного договору 1921 р., Західна Волинь увійшла до складу Другої Речі Посполитої, а на її території було утворено нову адміністративно-територіальну одиницю – Волинське воєводство з центром у Луцьку [25]. Перед керівництвом польського уряду постало завдання якнайшвидшої колонізації, полонізації та інтеграції українських земель до складу Польської республіки. І одним із знарядь такої політики мав стати саме туризм.

Зародження туристичного руху на Волині науковці відносять до початку 20-х рр. ХХ ст., коли при установі “Дирекція публічних робіт” у Луцьку була вперше введена посада референта з питань туризму, а згодом при воєводській управі створено воєводську туристичну комісію [8, 24]. Однак, активний розвиток туризму в регіоні відбувався завдяки діяльності польських товариств і організацій. Найбільший внесок у розвиток туристичної галузі на території Волинського воєводства зробило Волинське краєзнавче товариство і опіки над пам’ятками старовини, яке протягом усієї своєї діяльності займалося пропагандою туризму на теренах Волинського воєводства, а також популяризувало волинський регіон серед усього населення Другої Речі Посполитої.

Ідея створення Волинського краєзнавчого товариства і опіки над пам’ятками старовини була висунута ще у 1921 р. З. Морвіцом, який активно закликав створити організацію під назвою “Товариство охорони над пам’ятками старовини” [22, 10]. Однак створене воно було лише у 1927 р. Його керівником було затверджено Францішека Ксенжпольського [16, 12]. Представляли товариство його президент чи віце-президент. Юридичну документацію, листи від імені Волинського краєзнавчого товариства і опіки над пам’ятками старовини мали право підписувати лише його президент та секретар [5, арк. 12].

У 1933 р. дане товариство увійшло до складу Польського краєзнавчого товариства, яке діяло з 1906 р. у Варшаві і на початку 30-х рр. ХХ ст. стало фактично загальнопольською організацією у справах охорони культурної спадщини. У Польське краєзнавче товариство до 1933 р. влилися вже існуючі аналогічні осередки Кракова, Познані, Катовіце, Львова та багатьох інших міст тодішньої Польщі [11, 22]. Таким чином, Волинське краєзнавче товариство і опіки над пам’ятками старовини фактично стало філією або відділенням Польського краєзнавчого товариства. Але варто відмітити, що суттєвих змін в організа-

ційній структурі, напрямках діяльності після цієї події не відбулося.

Товариство мало центральне відділення у Луцьку, а також місцеві повітові філії у таких містах воєводства як Острог, Кременець, Дубно, Ковель, Володимир-Волинський, Костопіль, Рівне та ін. При його відділеннях на основі статуту і під керівництвом одного із членів місцевого правління функціонували молодіжні осередки [5, арк. 9].

У різні роки своєї діяльності чисельність Волинського краєзнавчого товариства і опіки над пам’ятками старовини становила від 200 до 300 і більше осіб. Зокрема, у травні 1931 р. товариство налічувало 285 членів [12, 137], а наприкінці цього ж року – 313 [1, арк. 2].

Члени товариства об’єднувалися у секції. Зокрема, у ньому діяли наступні секції – туристична, краєзнавча, природоохоронна, музейна та ін. Вони створювалися за погодженням воєводської ради товариства, мали дотримуватись принципів та положень його статуту, подавати воєводській раді інформацію про кількість членів, здавали річні звіти про свою діяльність [6, арк. 9].

Для підтримки зв’язків з усіма своїми осередками Волинське краєзнавче товариство і опіки над пам’ятками старовини проводило щорічні та щопіврічні з’їзди делегатів цих осередків. На цих з’їздах зазвичай ухвалювали програму діяльності товариства, обговорювалися і затверджувалися річні звіти воєводської ради з діяльності організації за попередній рік, затверджувався річний бюджет, обговорювалися методи популяризації та пропаганди туристично-краєзнавчого руху в регіоні. На з’їздах також приймали у почесні члени товариства [5, арк. 9].

Діяльність Волинського краєзнавчого товариства і опіки над пам’ятками старовини була вигідною та зручною для правлячої політичної еліти Другої Речі Посполитої. Адже саме завдяки його діяльності велась популяризація та пропаганда польської культури, вагомим засобом утвердження якої була саме туристично-краєзнавча робота даного товариства. Вона здійснювалась шляхом розробки та організації різноманітних туристичних маршрутів, внутрішньорегіональних та міждержавних поїздок як для членів Волинського краєзнавчого товариства і опіки над пам’ятками старовини, так і для широкого кола громадськості, особливо – для шкільної молоді. Товариство також було організатором курсів у сфері туризму, прово-

дило з'їзди, конференції, на яких розглядалися питання розвитку та пропаганди туризму. Метою подібних заходів було виховання населення у дусі "пропольського" патріотизму, насадження тверджень, що волинська земля є одвічною складовою Польщі, постійно лунав заклик вивчати волинський регіон в історичному закономірному зв'язку з минулим Другої Речі Посполитої [11, 26].

Улітку 1928 р. товариство організувало екскурсію до Кременця та Почаєва для учнів Луцької гімназії. Наступного року відбулась туристична поїздка екскурсантів з Луцька до Польщі, в ході якої вони відвідали історико-культурні об'єкти республіки. В 1931 р. зусиллями Волинського краєзнавчого товариства і опіки над пам'ятками старовини були організовані екскурсійні поїздки до Острога, Мізоча, Дерманя, Ковеля, Тернополя, Несвіча, Корця, Кременця, Вишнівця, Янової Долини, а також до столиці Другої Речі Посполитої – Варшави [12, 138].

Протягом 1934–1936 рр. товариством було проведено 10 екскурсій краєзнавчого характеру, у яких взяло участь 826 осіб [9, 83].

У 1935 р. Волинське краєзнавче товариство і опіки над пам'ятками старовини спільно із Волинським товариством приятелів науки організувало екскурсію за туристичним маршрутом Луцьк–Дубно–Броди–Підгірці–Золочів–Тернопіль–Микунці–Теребовля–Копичинці–Чортків–Гірне–Заліщики. Екскурсанти в ході поїздки мали змогу ознайомитися з релігійними, архітектурними, історичними, культурними пам'ятками, а також помилуватися чудовими краєвидами регіону [12, 138].

Варто відмітити, що під час екскурсій було зроблено багато фотознімків. Протягом 1927–1930 рр. члени товариства передали Головній раді Польського Краєзнавчого товариства копії всіх фотографій, що знаходились у бібліотеці товариств [9, 85].

Досліджуване товариство співпрацювало із різними туристичними бюро із інших регіонів Другої Речі Посполитої. Найбільш плідною була його співпраця із туристичними бюро "Орбіс" та "Францпол". Спільними зусиллями вони організували поїздки закордон. Зокрема, у 1930 р. було здійснено чотириохтижневу туристичну подорож, у ході якої було відвідано Сербію, Боснію, Герцеговину, Чорногорію, Далмацію, Альпи. Участь у ній взяло 30 осіб. Коштувала дана подорож 750 злотих із однієї людини.

Туристам також пропонувалось за 325 злотих здійснити десятиденну подорож за туристичним маршрутом "Рига–Таллін–Хельсінґфорс–Стоцьк–Хелм–Вісбл", а ще для жителів Волинського воєводства організувались тури до Венеції, Флоренції, Риму, Кракова, у міста Греції та Югославії [5, арк. 3].

За сприяння даного товариства організувались екскурсії і для приїжджих туристів. Зокрема, улітку 1930 р. Волинь відвідали гімназисти та учителі із Варшави, які були православного віросповідання. Вони поставили собі за мету здійснити прощу до православної святині – Почаївської Лаври. Окрім Почаєва екскурсанти-паломники відвідали Кременець та Острог. Екскурсанти із Варшави побували в усіх православних закладах даних міст, а також здійснили екскурсію по інших визначних пам'ятках історії та культури краю. Екскурсантка Віра Блюменталь невдовзі після поїздки написала статтю, у якій описала свої враження від побаченого: "...ми побачили багато нового, велично-церковного" [13, 84]. Наступного року було знову прийнято гостей із столиці Другої Речі Посполитої. Їм було організовано туристичну поїздку до Янової Долини та Рокитного.

Відвідували Волинь і туристи із сусідніх воєводств – Поліського, Тернопільського, Львівського тощо.

Волинське краєзнавче товариство і опіки над пам'ятками старовини протягом своєї діяльності брало участь у загальнодержавних, регіональних з'їздах, які були присвячені питанням розвитку туристичної галузі. Зокрема, представники товариства взяли участь у таких з'їздах: Загальнопольському з'їзді підтримки розвитку туризму і туристичного промислу (17 березня 1931 р., Варшава), з'їзді референтів туризму (2–3 липня 1931 р., Тернопіль), загальних з'їздах відділів Польського краєзнавчого товариства у Рівному та Сарнах. Представники Волинського товариства краєзнавчого і опіки над пам'ятками старовини брали також участь у конференції з питань навчання платних екскурсиводів, яка відбулась 13 грудня 1931 р. у Варшаві [1, арк. 3].

Однією із форм популяризації туристичного руху було проведення виставок. Досліджуване товариство зробило вагомий внесок у їх організацію. Саме завдяки членам Волинського краєзнавчого товариства і опіки над пам'ятками старовини у 1930 р. було створено воєводський виставковий комітет Міжнародної виставки комунікації і туризму під керівни-

цтвом волинського воєводи Я. Слешинського, проведення якої мало відбуватися у Познані цього ж року. Товариство також брало участь у туристично-комунікативній виставці “День Волині”, що відбулась того ж року також у Познані. У період з 16 квітня по 3 травня 1931 р. зусиллями Волинського краєзнавчого товариства і охорони пам’яток старовини було проведено туристично-краєзнавчу виставку [9, 84]. В травні 1932 р. за сприяння членів товариства було проведено виставку у Луцьку “Краєвиди Польщі”. Виставка складалась із таких відділів: живопис, графіка, фотографія, архітектура, природничий відділ тощо [4, арк. 3]. Протягом 1934–1936 рр. члени товариства взяли участь у трьох виставках, де було продемонстровано цікаву інформацію про Волинь: листівки, фотографії з краєвидами різних місцевостей регіону. Починаючи із 1933 р. члени Волинського краєзнавчого товариства і опіки над пам’ятками старовини щороку брали участь у Волинських торгах, що проходили у Рівному [9, 84].

Ще однією із форм пропаганди та популяризації туризму серед населення Волині у товаристві було видавництво туристичних путівників, буклетів, інформаторів, листівок, туристичних карт тощо. Зокрема, у 1929 р. представники Волинського краєзнавчого товариства і опіки над пам’ятками старовини взяли участь у виданні праці “Pustrowany przewodnik po Wołyniu” (“Ілюстрований путівник по Волині”) М.Орловича. [23], який на той час займав посаду референта з питань туризму в Міністерстві публічних робіт у Варшаві. Це був перший путівник по Волині, який крім загальних відомостей включав декілька туристичних маршрутів, в ньому містився опис місць Волинського воєводства, котрі, на думку автора, обов’язково потрібно відвідати [17, 296].

У 1934 р. досліджуваним товариством, тиражем 10 тис. примірників, було видано пізнавальну брошуру про Волинь, написану тодішнім директором Волинського музею у Луцьку Ю.Дуткевичем, у якій автор описав природні та історико-культурні туристичні ресурси Волинського воєводства [8, 24].

У 1937 р. зусиллями Волинського краєзнавчого товариства і опіки над пам’ятками старовини було видано 20 різновидів листівок, загальною кількістю кілька тисяч екземплярів [8, 25]. Товариство також розробляло та видавало туристичні карти по залізничних станціях [9, 85].

Пропаганда туризму членами Волинського краєзнавчого товариства і опіки над пам’ятками старовини велась і шляхом публікацій, повідомлень та оголошень у періодичних виданнях, газетах, брошурах тощо [6, арк 8]. У них розміщувалась інформація про заплановані поїздки, а також описувались міста, які пропонувалось відвідати, вміщувались їх фотографії тощо.

Таким чином, можна зробити висновок, що незважаючи на те, що діяльність Волинського краєзнавчого товариства і опіки над пам’ятками старовини була тісно пов’язана з основними векторами внутрішньої політики Другої Речі Посполитої, внесок його у розвиток туризму як волинського регіону, зокрема, так і Польської республіки вцілому, значний та вагомий. Діяльність даного товариства була спрямована на пропаганду та популяризацію туристичної галузі шляхом проведення численних екскурсій, організації різноманітних курсів з метою підготовки спеціалістів для сфери туризму, розробки туристичних маршрутів, а також видавництва путівників, листівок, буклетів, інформаторів, у яких описувалась туристична інфраструктура Волинського воєводства, розміщувалась різноманітна інформація туристичного характеру. Саме завдяки діяльності Волинського краєзнавчого товариства і опіки над пам’ятками старовини туристична справа у Волинському воєводстві перебувала на досить високому рівні розвитку.

Джерела та література

1. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 46 “Волинське воєводське управління”. – Оп. 1. – Спр. 3337 “Wołyńskie Towarzystwo krajoznawcze i Opieki nad zabytkami Przesłości (1929)”.
2. ДАВО. – Ф. 46 “Волинське воєводське управління”. – Оп. 8. – Спр. 707 “Sprawozdanie Zarządu Wołyńskiego Towarzystwa krajoznawczego i opieki nad zabytkami Przesłości z działalności za rok 1931 (12.04.1932)”.
3. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 159 “Списки громадських організацій на Волині”.
4. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 1033 “Списки громадських організацій на Волині”.
5. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 1842 “Sprawozdanie Wołyńskiego Towarzystwa krajoznawczego i Opieki nad zabytkami Przesłości za rok 1932”.
6. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 2025 “Sprawozdanie Wołyńskiego Towarzystwa krajoznawczego i Opieki nad zabytkami Przesłości”.
7. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. 160 “Особистий фонд Якуба Гофмана”. – Оп. 1. – Спр. 70 “План лекцій

по історії Волині, розроблений Волинським товариством приятелів науки”.

8. Дмитрук В. Зародження туристичного руху на Волині / В. Дмитрук // Минуле та сучасне Волині та Полісся: Ковель та ковельчани в історії України та Волині. Матеріали XII Всеукраїнської науково-історичної конференції, присвяченої 12-й річниці Незалежності України та 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. – Луцьк: [б.н.в.], 2003. – С. 24–25.

9. Завадська О. Туризм як один із напрямків діяльності краєзнавчих товариств у 1921–1939 рр. на території Волинського воєводства / О. Завадська // Волинь: Історія і сучасність. Жидичин кризь віки. Матеріали IV науково-практичної, історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 780-ти річчю села Жидичина Ківерцівського району. – Луцьк: [б.н.в.], 2007. – С. 82–89.

10. Заставецька Н. Пам'яткоохоронний аспект діяльності польських громадських організацій і товариств на західноукраїнських землях / Н. Заставецька // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – Вип. 3. – С. 240–246.

11. Кінд-Войтюк Н. Наукові товариства Другої Речі Поєсполитої у дослідженні історії та пам'яток Волинського воєводства (1921–1939 рр.) / Н. Кінд-Войтюк // Краєзнавство. – К.: [б.н.в.], 2008. – Вип. 1-4. – С. 22–27.

12. Кінд-Войтюк Н. Участь науково-громадських товариств Другої Речі Посполитої у дослідженні історії та пам'яток Волинського воєводства (1921–1939) / Н. Кінд-Войтюк // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки: Історичні науки. – Луцьк: [б.н.в.], 2001. – Вип. 5. – С. 136–140.

13. Ковальський М. Варшавський часопис “Воскресное чтение” (1924–1939 рр.) про минуле і тогочасне м. Острога і Волині / М. Ковальський // Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції “Остріг на порозі 900-річчя”. – Остріг: [б.н.в.], 1993. – С. 74–86.

14. Мандзюк Ф. У двадцятих роках з 30 тисяч жителів Луцька були євреї / Вісник і К. – № 21. – 21 травня 2009. – С. 9.

15. Михайлюк О. Історичне краєзнавство на Волині в 1921–1939 рр. / О. Михайлюк // Волинський музей. Історія і сучасність. Тези і матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 65-річчю Волинського краєзнавчого музею і 45-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки. 16–17 червня 1994 р. – Луцьк: Ініціал, 1998. – С. 7–8.

16. П'ясецький В. Видавничу діяльність Волинського відділення Польського товариства краєзнавчого в 1927–1939 роках / В. П'ясецький // Минуле і сучасне Волині. Краєзнавство: історія, здобутки та перспективи. Тези доповідей та повідомлень II регіональ-

ної “Велика Волинь” та VI обласної історико-краєзнавчих конференцій, 8–10 жовтня 1992 р. – Луцьк: [б.н.в.], 2002.

17. Петровський О. Пам'яткоохоронна справа у міжвоєнній Польщі як внутрішньополітичний чинник / О. Петровський // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: [б.н.в.], 2003. – Вип.3. – С. 295–299.

18. Informator turystyczny. – Warszawa: Nakładem Związku polskich towarzystw turystycznych w Polsce, 1932. – 266 s.

19. Hoffman J. Przewodnik po Wołyniu. / J. Hoffman. – Warszawa: Związek polskich towarzystw turystycznych, 1938. – 67 s.

20. Janowski A. Polskie Towarzystwo Krajoznawcze / A. Janowski // Ziemia. – 1927. – № 11. – S. 18–182

21. Kowalczyk I. Powołanie i działalność Towarzystwa Opieki nad zabytkami Przesłości z perspektywy siedemdziesięciu lat / I. Kowalczyk // Ochrona zabytków. – 1978. – № 2. – S. 99–103.

22. Morwic Z. Towarzystwo Opieki nad zabytkami przeszłości Wołynia / Z. Morwic // Głos Wołyński. – 1921. – № 9. – S. 10.

23. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu / M. Orłowicz. – Luck: Wołyńskiego towarzystwa krajoznawczego i Opieki nad zabytkami przeszłości, 1929. – 380 s.

24. Przewodnik po Polsce w 4 tomach: Polska Południowo-Wshodnia [pod. red. S. Lenartowicz]. – Warszawa: [b.n.w.], 1937. – T. 2. – 540 s.

25. Traktat pokoju między Polską z Rosie i Ukraine. – Warszawa-Lwów: Drukarnia w Gywińskiego w Warszawie, 1921. – 95 s.

26. Wiadomości turystyczne: Województwo Wołyńskie. – 1932. – Nr. 1. – rok. II. – Styczeń – 25 s.

27. Wołoszynowsky J. Województwo Wołyńskie w swietle liczb i faktów / J. Wołoszynowsky. – Luck: [b.n.w.], 1929. – 249 s.

28. Wołyńskie Towarzystwo Krajoznawcze i Opieki nad zabytkami Przesłości w Łucku // Ziemia. – 1928. – № 12. – S. 187.

Іван Шишкін

СПРОБИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОРОЗУМІННЯ В ПЕРІОД 1943-1944 РОКІВ

У статті здійснено дослідження спроб порозуміння між представниками українського національно-визвольного руху та польського руху опору в період загострення двосторонніх взаємин 1943-1944 рр. Зокрема розглядаються основні аспекти переговорного процесу, що мав місце на теренах Західної України. На основі аналізу архівних матеріалів, вітчизняної і зарубіжної наукової літератури автор здійснив спробу охарактеризувати переговорний процес та дати оцінку діям українців і поляків спрямованим на досягнення порозуміння.

Ключові слова: українсько-польські стосунки, українське питання, польський еміграційний уряд, Делегатура, Армія Крайова, Східна комісія, Східне бюро, "східні кресли".

Іван Шишкін. Попытки достижения украинско-польского взаимопонимания в период 1943–1944 годов

В статье осуществлено исследование попыток наладить взаимопонимание между представителями украинского национально-освободительного движения и польского движения сопротивления в период обострения двусторонних взаимоотношений 1943-1944 гг. В частности рассматриваются основные аспекты переговорного процесса, который имел место на территориях Западной Украины. На основе анализа архивных материалов, отечественной и зарубежной научной литературы автор осуществил попытку охарактеризовать переговорный процесс и дать оценку действиям украинцев и поляков направленным на достижение взаимопонимания.

Ключевые слова: украинско-польские отношения, украинский вопрос, польское эмиграционное правительство, Делегатура, Армия Краева, Восточная комиссия, Восточное бюро, "восточные креслы".

Ivan Shyshkin. Attempts of understanding in the Ukrainian-Polish relations in the period 1943-1944

The article research attempts of understanding the relations between Ukrainian national liberation movement and Polish movement of resistance in the period of aggravation double-sided mutual relations in 1943-1944. The basic aspects of speech process which took place on the territories of Western Ukraine are examined in particular. On the basis of analysis of the archived materials, domestic and foreign scientific literature, the author carried out an attempt to describe a voice process and give estimation to the actions of Ukrainians and Poland directed on achievement of the mutual understanding.

Key words: Polish-Ukrainian relations, Ukrainian question, Polish emigrational government, "Delehatura", Armia Krayowa, Eastern Comission, Eastern bureau, "eastern lands".

У період 1943-44 рр. і українці і поляки, все більше і більше схилилися до думки, що без налагодження співпраці між двома підпіллями, жодна сторона не буде спроможна досягти поставленої перед собою мети. Проте завдання, які стояли перед представниками українського національно-визвольного руху і польського руху опору були кардинально протилежними. Поляки не збиралися поступатись теренами Західної України, вважаючи їх споконвічно польськими, українці ж прагнули утворення незалежної держави з обов'язковим включенням до її складу західноукраїнських територій. Водночас, згідно з інформациєю Делегатури польського еміграційного уряду, на переломі 1942-1943 рр., її представники провели переговори з усіма найвпливовішими українськими діячами, які, на думку поляків, могли виявити пропольські симпатії. Свою готовність до співпраці задекларували всі, з ким проводилися переговори, а це була група чисельністю в 60 чоловік. За свідченням представників Делегатури усі вони виражали дуже високу готовність до співпраці [12, 78-79].

Контроль над двосторонніми переговорами взяв на себе командант Обшару ІІ-Львів ген. К. Савіцький. Зі сторони поляків у них також брали участь Я. Дем'янчук та Л. Садовський. Крім того до переговорів безпосередньо були залучені представники ІІ-го штабу Обшару, які від імені цього відділу приймали участь в перемовинах: Г. Погоський, С. Бездек і М. Хіровський. Українська сторона була представлена такими діячами як В. Кубійович – від УЦК, а також Є. Врецьона, З. Матла, М. Степаняк, В. Охрімівич, М. Прокоп, В. Андрієвський – від ОУН(Б) [21, 142].

Звіти про переговори з українцями польське підпілля відправляло за кордон на розгляд уряду. Проте, він ніяк не реагував на цю інформацію. 11-го березня 1943 року С. Ровецький у своїй радіограмі до Лондона інформував про прагнення бандерівців до співпраці у боротьбі проти німців і Радянського Союзу як у галузі пропаганди, так і військової співпраці. “Лондонці” знову проігнорували цю інформацію.

У наступній радіограмі від 16-го березня 1943 р. головний комендант АК зазначав, що переговори вже неможливо відкласти далі, адже це почало непокоїти українську сторону, яка висловлювала з цього приводу свою стурбованість. Тому з метою прояснення ситуації ген. К.Савіцький виїхав до Варшави, але центральне керівництво польського підпілля у Варшаві саме очікувало на рішення з Лондона [21, 30]. Нарешті після довгих дискусій і обговорень 31-го березня 1943 р. польським урядом було ухвалено “Тези в справі української політики”.

З огляду на офіційний характер документу цитуємо його цілком:

“1) Уряд визнає:

а) необхідність забезпечення українському населенню в польській державі усіх прав і фактичного зрівняння в правах з поляками в політичній, культурній, мовній, господарській і суспільній площині, зокрема через запровадження в Речіпосполитій широко розбудованої системи органів територіального самоврядування до воєводського рівня включно, з надання законодавчих повноважень відповідним установам у вирішенні місцевих справ, що не підлягатимуть центральному законодавству;

б) уряд готовий гарантувати українцям опіку у питаннях культури з боку держави через надання необхідних дотацій, утворення українського університету у Львові, фінансову підтримку культурних закладів, таких, наприклад, як Товариство ім. Шевченка;

в) уряд готовий гарантувати свободу віросповідання представникам греко-католицької і православної церков;

г) уряд готовий провести земельну реформу на засадах національної справедливості в інтересах місцевого малоземельного польського і українського населення;

д) уряд готовий по узгодженню з ПКП видати відозву до українського населення.

2) Уряд готовий з усією доброзичливістю розглянути запропонований українцями статут про самоврядування в межах Польської Речі посполитої і очікує від польсько-української комісії, створеної Делегатом уряду, пропозицій в цій справі.

3) Уряд видасть інструкцію для відповідних інституцій в країні, а також для дипломатичних і консульських установ, аби вони на визначених вище засадах зав'язали контакт з представниками авторитетних українських кіл з метою:

а) одержання від українців декларації, яка б засуджувала радянські претензії;

б) зміни спрямованості української преси в інтересах польсько-українського поєднання;

в) створення спільного фронту боротьби проти німецьких окупантів;

г) організації спільної протидії новим імперіалістичним домаганням Радянської Росії;

д) запобігання усіляким взаємним ворожим виступам на завершальному етапі війни.

4) Уряд Польської Республіки:

а) докладе усіх можливих зусиль для укомплектування Національної Ради двома представниками від українців з Східної Малопольщі і одним з Волині;

б) проведе пропагандистську компанію з метою популяризації в польському і українському середовищах ідеї польсько-української співпраці;

в) працевлаштує в державному апараті певну кількість українців;

г) оточить опікою в питаннях культури і віросповідання солдатів української національності в польській армії.

Постанова уряду носить характер загальної інструкції для переговорів з українцями, перебіг яких важко передбачити і застерегти докладними інструкціями.

Уряд очікує на телеграфний звіт про реакцію українських чинників в країні, узалежнюючи від нього публічне оголошення засад польської політики в українських справах у союзних нам державах” [10, 1].

Слід зазначити, що, по-перше, документ було написано в дусі політики “федералізму” і “прометеїзму”, по-друге, він абсолютно не вирішував наболілого для українців питання про визнання Польщею їхніх прав на створення незалежної держа-

ви на теренах Західної України, по-третє, прийняття саме такої декларації завело в глухий кут переговори між українським та польським підпіллям і було неоднозначно сприйняте керівними колами останнього.

Після оголошення офіційної позиції польського уряду, представники польського підпілля на місцях, які виступали за співпрацю з українцями, фактично були шоковані змістом даного документу. Ген. К.Савицький ознайомився з тезами 17-го квітня 1943 року. Розвівши руками, він з гіркотою сказав: "Варшава нас не розуміє. Не мають там для нас серця. Я знав, що нам світить щось погане стосовно справ Східної Малопольщі" [21, 33].

Отже, зауважимо: прийняття декларації не задовольняло прагнень українців, що в свою чергу стало причиною поширення серед них переконання про необхідність відстоювати власну державність зі зброєю в руках не лише проти СРСР та Німеччини, але й проти поляків, які не визнавали прав українців на володіння Західною Україною. Польський уряд ось уже вкотре декларував, свою непоступливість у цій справі. Вимога ж до українців виступити спільним фронтом проти окупантів і засудити СРСР, на нашу думку – не що інше, як прагнення використати українців у боротьбі за свої власні інтереси і для демонстрації на міжнародній арені, що не тільки поляки, але й українці не визнають влади СРСР над теренами Західної України і є повністю солідарними у своїх прагненнях. Що ж стосується обіцянок широкої культурної автономії, самоврядування, відкриття українського університету, то вони були задекларовані українцям, ще конституцією 1921 р. та уставою про самоврядування 1922 р., але, як відомо, все це так і залишилося не виконаним протягом 20-ти міжвоєнних років. Українці вже не мали політичної довіри до польського уряду, а переконати їх у зворотньому могла лише офіційна декларація, яка б визнала право українців на створення незалежної держави на західноукраїнських землях.

Слід зазначити, що на переломі 1942-1943 рр. керівників українського національно-визвольного руху вже не задовольняли часткові поступки на кшталт обіцянок про автономію для українців у складі майбутньої Польщі. Не зважаючи на несприятливі для утворення української держави обставини як на міжнародній арені, так і на теренах Західної України, ОУН

прагнула створити і зміцнити фундамент власної державності. Її гарантом мали стати збройні сили за організацію і розбудову яких активно взялися керівники українського національного руху. Ще під час II Конференції ОУН (квітень 1942 р) було прийнято рішення про створення військових підрозділів, які повинні були стати основою майбутньої української регулярної армії [24, 80].

Головною причиною активізації українського національного руху була зміна політичної та стратегічної ситуації на теренах Західної України. Зокрема, підготовка польського підпілля до боротьби за західноукраїнські землі, активні дії тут радянських партизан та поразки німецьких військ на східному фронті спричинили до поширення переконання серед керівництва ОУН у тому, що ситуацію в терені необхідно брати під свій контроль. Водночас, політична ситуація на міжнародній арені диктувала усім сторонам світового конфлікту необхідність зайняти чітку позицію, а на теренах Західної України – усім його безпосереднім учасникам.

Показовим є, наприклад, лист керівника служби безпеки ПЗУЗ В. Макара, у якому він обґрунтував, чому саме в цей час (весна – літо 1943 р) розпочалися активні акції українців. У ньому читаємо: "Повстанчу акцію на північно-західних і частинно східних теренах ми мусили почати, і це не було зарано, як дехто каже, але вже і запізно. Мусили ми це зробити з двох причин.

Перша: терен виривався нам з рук. З одної сторони, – почали множитись отаманчики, як Бульба-Боровець, а з другої сторони червона партизанка почала заливати терен. Отже коли б ми не були почали повстанчої акції, то не мали б що робити.

Друга: ще тоді, коли ми не починали повстанчої акції, німцями почала масово винищувати села... У зв'язку з тим маса людей почала втікати в ліси...почались грабежі, інші пішли в комуністичну партизанку, до Бульби. Ми мусили організаційно охоплювати тих людей в лісі...На Волині і Поліссі поносили ми всі штатсгути (так називають фільварки), ляхів і німаків вибили, реманент живий і мертвий забрали, а збудування попалили" [2, 43-44].

Отже, як видно з документу, на початку 1943 р. ОУН (Б) вимушена була приступити до активізації своїх дій з огляду на те, що, по-перше, потрібно було втримати контроль над регіоном

і протидіяти посиленню впливів Т. Бульби-Боровця та методичним намаганням радянських партизан опанувати західно-українські терени. По-друге, німецькі каральні експедиції нищили села, переслідували українців, особливо молодь, з метою її вивезення на примусові роботи до Німеччини. Тікаючи від вивезення, українці поповнювали ряди бульбівців або ж радянських партизан. Тому навесні 1943 р. було прийнято рішення про створення збройних відділів, що були суттєво підсилені українською поліцією, яка за наказом керівництва ОУН втекла до лісу і влилася в ряди повстанців. Це відбулося протягом 15-го березня – 10-го квітня 1943 р. [2, 19].

Після прийняття березневої декларації представники українського національного руху зрозуміли, що польська сторона не збирається йти на поступки у питанні про приналежність західноукраїнських територій. Саме це стало однією з причин подальшого загострення двосторонніх взаємин [20, 110]. Українці почали проводити курс на підрив соціальної бази польського руху опору, намагаючись тим самим опанувати та взяти під свій контроль терени Західної України. За свідченням П. Мірчука “провід українського підпілля дав краєвим проводам вільну руку у виборі форм боротьби відповідно до місцевої ситуації” [3, 32].

Так, в контексті “діяльності на власну руку” командир УПА “Північ” “Клим Савур” (Дмитро Клячківський) прийняв рішення про примусове усунення польського населення з теренів Волині [17, 99].

30-го липня 1943 р. Крайова політична репрезентація замість того, щоб опублікувати офіційну позицію уряду, видала польською та українською мовами власну “Відозву до українського народу”. У ній українцям закидалася співпраця з СРСР та Німеччиною, вимагалася припинити різанину поляків і відмовитися від вербування в дивізію СС Галичина. Разом з визнанням права українців на самовизначення КРП рішуче стверджувала приналежність західноукраїнських зВідозва закликала українців відмовитись від співпраці з окупантом, засудити звірства масових вбивств здійснених по відношенню до поляків та виступити спільним фронтом проти спільних ворогів [16, 1244]. Стосовно приналежності українських територій у відозві говорилось: “Розуміємо та оцінюємо прагнення Українського народу до створення Самостійної України. Заявляємо, однак, що не

зречемося східних земель Річипосполитої, що на їх південних частинах побіч українців спокон віків живуть поляки, а польський народ протягом століть вносив тут великий культурний та економічний вклад. Землі ці повинні в кінці стати тереном братнього співжиття обох Народів. Українському населенню цих земель запевняємо новий та вільний розвиток на засадах свободи та рівності прав і суспільних обов’язків” [16, 1244]

Східне бюро видрукувало 1200 примірників “Відозви” і розіслало їх провідним українським політикам. Слушною є думка Р. Тожецького про те, що вона містила недосяжні завдання, якщо польське підпілля хотіло досягти ще чогось важливішого ніж ще більше посварити між собою обидві сторони [24, 219].

30-го серпня 1943 р. у спеціальному зверненні з критикою відозви КРП виступило Стронніцтво демократичне. Зокрема, у документі говорилося, що визнання та підтримка української держави, з одного боку, і виключення можливості територіальних поступок на її користь, з іншого, носять яскраво виражений антирадянський характер, що, в свою чергу може бути використано СРСР для антипольської пропаганди, а також спровокує подальші напади на поляків. Крім того, польські демократи висловили невдоволення з приводу замовчування офіційної березневої постанови уряду. На їх думку, така позиція є перевищенням повноважень “навіть якби КРП визнати за сурогат конспіративного парламенту” [6, 197-199]

Варто наголосити, що навіть якби офіційну березневу декларацію уряду й було опубліковано, це швидше за все не змінило б загального ходу подій, адже її прийняття було запізнілим і не могло задовольнити прагнень українців, проте показувало намагання уряду вирішити наболіле питання демократичним шляхом. В даному ж випадку вся справа стала скоріше демонстрацією антиукраїнських упереджень і неприязні [19, 293].

На думку української сторони, відозва до українського народу була зроблена вперше за чотири роки і в ній не було нічого, крім погроз [13, 8]. Українські провідні діячі вважали, що вона була нереальною, бо неможливо буде піддати “найсуворішому покаранню 100 тис. чоловік”. Даний документ, на їхню думку, не піднімав проблеми незалежності України на належному рівні, а лише застерігав, що поляки не поступляться землями, які знаходилися в кордонах Польщі до 1939 р. Різка несприйняття українською стороною викликало також і те, що ві-

дозва “закидала звинувачення українцям, але ні слова не говорила про польські провини чи помилки стосовно них у минулому” [13, 9]

У серпні 1943 року, керівництвом підпілля у Варшаві було розроблено тези у справі переговорів з українцями. Зокрема, в документі читаємо:

“1. Польський народ розуміє прагнення українців до незалежності. Якби українцям вдалось здобути незалежність, Польща прагне підтримувати з Україною приязні стосунки (союз, або участь України у федерації Центрально-Східної Європи).

2. Відправним пунктом переговорів є засада утримання кордону 1939 року. Східні землі Речі посполитої, визнані як національно мішані, мусять залишитись частиною Речі посполитої, з огляду на визначний культурний та економічний внесок поляків і на тісні економічні зв'язки [цих територій] з рештою Польщі.

3. Українське населення, що залишилось в кордонах Речі посполитої буде користуватись повним фактичним і правовим рівноправ'ям, повною свободою політичного, культурного і економічного розвитку (рівність української мови, шкільництво усіх ступенів, до університету включно). Гарантією тієї свободи стане територіальне самоуправління, включно з воеводським.

4. Ті гарантії рівності залишаться і в тому випадку, якщо українцям не вдасться здобути незалежність на схід від Збруча” [1, 90].

Як бачимо, позиція поляків була непохитною. Вони і надалі стверджували, що українці мають право на створення незалежної держави за Збручем, обіцяли свою підтримку, забезпечення загальної рівності та справедливості, однакових для усіх обов'язків та прав, проте головне залишалось незмінним – вони не припускали навіть думки про втрату “східних кресів”.

Справу порозуміння ускладнювала поява закликів до радикального розв'язання української проблеми. Все частіше використовувалося гасло “Українці за Збруч!”. Слушною є думка львівського історика Ю. Сливки про те, що це не було виявом хвилимих емоцій, чи породженням винятково конкретної ситуації 1942-1943 рр. Така система мислення була фактично логічним продовженням міжвоєнної політики польських урядів щодо соціальної та політичної дискримінації українців, їх ополячення, а також поступового витіснення за межі рідного краю [5, 20].

До переговорів між обома сторонами знову дійшло восени 1943 р. У зв'язку з швидким наближенням східного фронту ОУН(Б) нав'язала контакти з командуванням АК обшару Львів. В ході переговорів, українська сторона висловила згоду на ряд поступок. По-перше, підкреслювалося, що українці є об'єктом польсько-радянського конфлікту в якому вони займають пропольське становище. По-друге, південно-східні воеводства – це інтегральна частина Польської держави, а їх території є національно мішаними. По-третє, у зв'язку з вищезазначеним, Польща має право і обов'язок виступити в обороні тих земель на міжнародній арені [8, 155]. Це створило підґрунтя для початку переговорного процесу. 10-го вересня 1943 р. відбулася нова зустріч представників обох сторін. На жаль, з документу видно лише те, що це була зустріч між представниками Центрального Проводу ОУН(Б) та АК, а хто конкретно представляв обидві сторони, документ не зазначає. Українська сторона запропонувала розглядати переговори як суто інформаційні. Було задекларовано, що в інтересах обох сторін лежить заспокоєння взаємної ворожнечі і що обидві сторони визнають обов'язковість дійти до порозуміння в площині військової та політичної співпраці, небезпеку для обох сторін з боку Німеччини та СРСР, а також дві різних можливих платформи у розв'язанні польсько-української проблеми.

Перший варіант – максимальний, передбачав можливість утворення української держави в разі розпаду СРСР, другий – мінімальний, розглядався як вирішення наболілої проблеми в рамках Польщі із збереженням за останньою кордонів до 1939 р. [15, 192].

В ході переговорів українська сторона заявила: “І ми, і ви маємо спільних ворогів, ви без нас і ми без вас не здатні створити сильної держави. Дійсно, ваш імперіалізм протягує руку до наших етнографічних земель, проте складається враження, що це робить лише ваша політична преса, бо в військовій пресі українська проблема трактується об'єктивно” [15, 192].

Обидві сторони визнали, що конфлікт між ними дає привід СРСР втручатись в внутрішні справи обох народів і тому потрібно об'єднатись задля досягнення спільної мети [15, 192].

Ще одна така розмова відбулась 18-го вересня 1943 р. У ході обговорення можливих варіантів вирішення наболілої проблеми, на запитання польської сторони про те, як українці бачать собі шлях до порозуміння, відповідь була наступною:

“а) визнання польською стороною прагнення українців до незалежності;

б) відмова Польщі від територіальних претензій до України;

в) на випадок ймовірного розпаду СРСР та виникнення незалежної української держави справа встановлення кордонів має бути відкладена на пізніший час” [15, 194-195].

Нагадаємо, що взимку 1943 р. було арештовано коменданта АК С. Ровецького та делегата уряду Я. Пекалкевича, влітку того ж року загинув В. Сікорський, подав у відставку комендант Львівської АК К. Савицький. Нове керівництво польського військового підпілля в особі Т. Коморовського (головний комендант АК) і В. Філіповського (керівник Львівського обшару АК) були дилетантами в українському питанні, а тому ініціатива у переговорах з українцями поступово перейшла до рук цивільного підпілля. Крім того, змінилася ситуація на міжнародній арені. Західні союзники прийняли рішення про відкриття другого фронту не на Балканах, як того очікували поляки, плануючи звільнення свої територій військами союзників, а у Франції, що в свою чергу змінило розкладку сил у Центральній Європі [21, 164].

12-го жовтня 1943 року Рада з питань національностей ухвалила рішення про те, що приналежність східних земель польської держави знаходиться під небезпекою в зв'язку з новою можливою окупацією даних теренів Радянським Союзом. Також в ухвалі підкреслювалося, що існує загроза не тільки від окупантів, але й від крайніх елементів з середовища меншин [14, 2]. В зв'язку з цим перед підпіллям було поставлено завдання інтенсифікувати польсько-українські переговори з метою отримання від українців офіційної заяви, що населення, яке проживає на теренах “східних кресів”, хоче залишитися громадянами Польщі. На початку листопада 1943 року до Львова приїхав представник Делегатури уряду, щоб переконати представника ОУН до окреслення свого становища у вигляді декларації. Проте переговори не відбулися з огляду на так звані “технічні труднощі” української сторони [18, 343].

Наступна ухвала Ради з питань національностей була прийнята 15-го листопада 1943 року. В ній було визнано, що на розвиток українсько-польських стосунків суттєво впливає розвиток польсько-російських взаємин. У документі підкреслювалося, що ставлення Росії до Польщі є ворожим і незмінним

протягом довгого часу, а також, що Росія виявляє претензії до мішаних, з точки зору національного складу, територій [14, 2]. Головною метою діяльності представника уряду в галузі національної політики було визначено “полегшення уряду Польщі утримання в складі польської держави її східних земель” [14, 2]. В зв'язку з поставленою метою завдання, що покладалися на представника уряду формулювалися наступним чином:

“1. В краї повинні енергійно проводитись польсько-литовські та польсько-українські переговори.

2. Метою тих переговорів мусить бути декларація організованих рухів тих народів, яка б засвідчувала що:

а) литовці прагнуть свою долю пов'язати з Польщею, а не з Росією.

б) українці, що мешкають на теренах Речіпосполитої хочуть залишитись громадянами Польщі [14, 2].

З даного документу випливає, що справа українсько-польського порозуміння та й порозуміння з іншими меншинами мала на меті використання українців у своїй боротьбі за збереження неподільності територій польської держави, а не врахування прагнень народів на самовизначення. Камінь спотикання, який заважав польській стороні знайти компроміс у своїх відносинах з українським народом як в міжвоєнний період, так і в період війни знову відіграв свою негативну роль.

27-го січня 1944 року Рада з питань національностей прийняла ухвалу, що стосувалась безпосередньо українського питання. Зокрема, у першому пункті документу зазначалося, що польський народ, який бореться за свою незалежність мусить розуміти і розуміє прагнення українців до самовизначення, а виникнення незалежної української держави в басейні Дніпра узгоджувалося б з польською рацією стану [14, 3].

В свою чергу вказувалося, що український народ у своїх прагненнях до незалежності повинен розуміти:

1. Для того щоб створити свою власну незалежну державу належить розвивати у власному суспільстві не злочинні елементи і анархію, а державотворчі цінності.

2. Українські прагнення до незалежності не повинні бути скеровані проти Польщі, бо не існує можливості виникнення сильної української держави без існування сильної Польщі.

3. Сильної польської держави не може бути без її південно-східних воєводств (Львівське, Тернопільське, Станіславське, Волинське).

4. Незалежну державу слід будувати не на теренах, мішаних з точки зору національностей, а на терені етнічному [14, 2].

Далі в документі Рада з питань національностей декларувала, що південно-східні воєводства – це терени національно мішані, на яких протягом віків поряд з поляками живуть і українці, а тому утримання їх у складі польської держави є кардинальним постулатом польської політики [14, 3].

У зв'язку з вищенаведеними аргументами у документі перераховувалися гарантії прав і свобод українців у складі майбутньої Польщі. Зокрема, гарантувалася участь у самоуправлінні на рівні гмін, повітів і воєводств, існування національної початкової та середньої школи, а також українського університету для розвитку української науки в межах польської держави, рівноправ'я української мови в публічній адміністрації та судочинстві, допущення українського населення без обмеження до служби в публічній адміністрації та у війську і економічний розвиток на рівних з поляками і справедлива участь українців у сільськогосподарській реформі [14, 3].

Фактично даний документ не відходив від пунктів, що декларували попередні заяви польського уряду та підпілля, і не вносив нового тону до справи порозуміння між українцями та поляками. Разом з тим, не слід забувати, що він демонстрував готовність до переговорів з українською стороною.

Паралельно з розробкою політики щодо української проблеми Рада з питань національностей продовжувала контакти представників Делегатури уряду та АК з ОУН. Так, 1-го грудня 1943 р. відбулися нові переговори. Початково українці пояснили, чому не відбулася зустріч, запланована на листопад 1943 р. Серед головних причин було названо репресії німців, а також протидію зі сторони УЦК, мельниківців і “бульбівців”. В ході переговорів головну провину за розпалювання конфлікту було покладено на німців. Учасники зустрічі також узгодили наступну дату переговорів. Їх було заплановано на 9-те грудня 1943 р. [15, 196-198].

На жаль, ми не маємо інформації про те, чи запланована зустріч відбулася. З огляду на лист від 21-го січня 1944 р., у якому провід ОУН(Б) пропонував знову розпочати переговорний процес з метою замирення та співпраці обох народів, слід припустити, що зустріч не відбулася, бо ОУН(Б) пропонувала завершити переговори до 10-го березня 1944 р. [1, 226].

8-го лютого 1944 р. відбулася нова зустріч між представниками української і польської сторони. На початку розмови поляки підтвердили, що “лист відправлено до Варшави”, проте відповідь ще не надійшла [15, 198]. Розмови знову велися навколо проголошення українцями офіційної декларації, яка б демонструвала їхню відмову від “співпраці з більшовиками” і “визвольною Українською республікою Корнійчука”. Українці відповіли, що і так неодноразово займали таку позицію, а тому не бачать необхідності ще раз це підкреслювати, адже “всі і так знають, що нашим ворогом № 1 є більшовики” [15, 198].

В зв'язку з цим поляки запропонували обговорення трьох основних пунктів:

- 1) чи така декларація взагалі потрібна;
- 2) чи така декларація повинна бути;
- 3) чи з точки зору тактичної така декларація є можливою [15, 199].

Навколо вищезазначених питань виникла дискусія, бо українська сторона у відповідь на запитання про те, кого представляє їхня делегація, відповіла, що ОУН(Б). На що поляки відповіли, що потрібною є Верховна Рада, яка б представляла весь український народ, а не лише ОУН, яка є уособлює лише найбільш свідомі його елементи [15, 199].

Українська делегація погодилась з даним зауваженням, проте підкреслила, що ще не надійшов момент, щоб деконспірувати членів Ради, оскільки це може викликати хвилю арештів. Основним аргументом проти такого твердження було те, що поляки теж ризикують так само, але свою Раду національної єдності створили [15, 199]. Крім того, польська делегація підкріпила своє переконання аргументами про те, що союзники слідкують за усіма подіями, які відбуваються в краї, зважаючи усі можливі варіанти подальшого розгортання подій, а тому, брак офіційної української заяви є негативним чинником і така заява, як юридичний вираз прагнень українського народу, є просто необхідною [15, 199].

У ході переговорів було навіть окреслено, який характер має носити такий документ:

“1. Вираження протесту проти більшовицької пропаганди, яка представляє УРСР, як автономну державу, і вираз українських прагнень.

2. Український народ належить до західної культури, прагне зближення з Заходом і відкидає все, що йде від більшовицького Сходу.

3. Український народ хоче мати незалежну державу, зв'язану тривалими відносинами з Польщею. Такий блок усуне будь-яку напругу у майбутньому і забезпечить спокій на сході Європи". [15, 200].

Українці погодилися з таким формулюванням майбутньої відозви. На питання поляків про терміни її появи відповіли, що за п'ять днів такий документ буде розроблено.

Наступна зустріч представників обох сторін відбулася 28-го лютого 1944 р. Її головними завданнями стало два пункти, навколо яких відбувалося обговорення. Перший – аналіз причин українсько-польського протистояння і другий – організація та засади діяльності "Комісії заспокоєння терену", яка мала взяти на себе роботу над примиренням обох сторін [15, 201].

Українці звернули увагу польської сторони на труднощі, які стоять перед ОУН на шляху до заспокоєння населення на західноукраїнських землях. Серед них відзначалася відсутність спільної позиції в суспільстві: частина українських чинників виступала за подальшу співпрацю з німцями. Серед причин, які загострювали ситуацію, називалися також: співпраця окремих поляків з німцями – участь польських поліцейних відділів у каральних експедиціях проти українців, співпраця польського населення з радянськими партизанами, страх українців перед чутками про активне озброєння польських підпільних загонів, які нібито роблять це з метою масового вбивства українського мирного населення тощо [15, 202-203].

Польська сторона висловила розуміння труднощів українців, проте підкреслила, що вихід з цієї ситуації є лише один – "швидка та енергійна діяльність", спрямована на примирення. В зв'язку з цим поляки запропонували наступні пункти спільних дій:

1. Розпочати обмін інформацією про здійснення вбивств і в разі потреби здійснювати спільне розслідування таких випадків.

2. Надати спільній "Комісії заспокоєння терену" повноваження здійснювати пропаганду з метою заспокоєння населення, а також право на накази про репресії щодо елементів, які продовжуватимуть здійснювати злочинні акції.

3. Здійснювати широку пропаганду, направлену на заспокоєння обох сторін на усьому терені.

4. Військове управління та репресії здійснювати, перш за все, на теренах вибраних повітів. Українська сторона обирає повіти, де має найбільший вплив (Бережани, Підгайці і т.д.), поляки – сильні польські місцевості (території Тернопільського повіту), а з цих територій акцію, направлену на припинення вбивств, розширити на усі інші терени." Українська сторона погодилася з вищенаведеними пропозиціями, пообіцявши розглянути їх найближчим часом і отримати згоду від свого керівництва.

У ході переговорів, ось уже вкотре, поляки підняли питання про оголошення офіційної української декларації, на що отримали відповідь, що такий документ обов'язково буде, проте точна дата ще невідома [15, 203].

8-го березня 1944 р. відбулася остання зустріч з циклу польсько-українських переговорів, які мали місце протягом вересня 1943 – березня 1944 рр. У ній брали участь: З. Зеленьський (від Делегатури), і Г. Погоський, С. Бездек та М. Хіровський (від АК). Українську сторону представляли І. Гриньох, В. Андрієвський, М. Степаняк та, ймовірно М. Прокоп і Є. Врецьона. В ході розмови знову зверталася увага на необхідність порозуміння та припинення різанини. Польська делегація підкреслила, що "польський народ з радістю привітає виникнення української держави", проте "хотіла б знати, що може принести подальший розвиток подій і якою буде позиція української сторони". Українці відповіли, що в даній ситуації не бачать іншого шляху для досягнення незалежності, окрім співпраці з Польщею та опертя на її підтримку. Один з них заявив, що початково український народ орієнтувався на Німеччину, проте "швидко настало протверезіння", яке наказало "повернути на властивий нам шлях – опертя на Польщу." Зверталася також увага польських колег на те, що така позиція не є легкою, адже залишається низка невирішених проблем, серед яких найбільш фундаментальною є проблема кордонів, проте українська сторона "хоче і може піти на компроміс", тому що "хочемо згоди", адже врегулювання українсько-польських взаємин раз і на завжди поклато б край "будь-яким причинам сварки і самій сварці" [15, 204-205].

Не зважаючи на заяви про взаємну повагу та розуміння необхідності співпраці, в ході розмови не дійшло до прийняття

якогось конкретного рішення. На думку одного з учасників переговорів З. Зеленського, сторони не мали що запропонувати одна одній [23, 166; 21, 166]. Фактично далі визначення свого становища не дійшло. Проте польська сторона запросила українців до продовження переговорів в Варшаві [11, 25-27].

Паралельно Крайова політична репрезентація та офіційний уповноважений уряду Речіпосполитої підписали спільне звернення до уряду, в якому підкреслювали свою повну узгодженість з діями уряду. У зверненні підкреслювалось, що КРП, уповноважений уряду, а в їхній особі й усе польське суспільство, опираючись на свої історичні права, розуміють і поділяють його позицію щодо неподільності польських територій [7, 1].

Тим часом, у ніч з 3-го на 4-те січня 1944 р. радянські війська перейшли кордон Західної України і почали операцію по звільненню Волині. 5-го січня польський уряд видав відозву про негативне ставлення до даного факту, на що офіційна Москва відповіла, що він не має жодних прав стосовно “східних земель” [21, 334].

Польське підпілля на місцях виступило проти переговорів на тему перегляду східних кордонів. 15-го лютого 1944 року до Англії було направлено депешу, підписану спільно уповноваженим польського уряду та Радою національної єдності. В документі відзначалося, що польська сторона погоджується на запропоновані західні кордони держави, проте відмовляється розглядати їх як компенсацію відібраним східним землям. Підкреслювалося також, що поляки виступають за переговори з СРСР при обов’язковій участі у них союзників, однак підуть на переговори лише при умові поваги до суверенності Польщі з боку СРСР і категорично виступають проти будь-якого обговорення на тему зміни східного кордону. Поряд з цим підкреслювалося, що Радянський Союз не цікавить насправді зміна східних кордонів, так само як німців не цікавив Гданськ: йшлося, перш за все, про суверенність та цілісність Польщі [7, 4].

Розпочався тиск Великобританії на польський уряд, аби він погодився з кордоном, що проходить по лінії Керзона, проте це нічого не дало: польська сторона продовжувала стояти на своєму. Як наслідок, 22-го лютого 1944 року У. Черчилль оголосив публічну декларацію, в якій заявив, що Великобританія ніколи не гарантувала Польщі якоїсь конкретної лінії кордону на сході [21, 334].

Поляки намагались апелювати до США, які в свою чергу пообіцяли підтримку у домаганнях польської сторони на Львів та Борислав, пропонуючи тим самим компромісний варіант. Проте, коли С.Миколайчик підняв це питання на засіданні Ради міністрів, проти такого варіанту висловились міністри К. Попель, М. Сейда та Я. Квапінський, які у справі східних кордонів послуговувалися принципом “все або нічого” [21, 335].

Згідно з рішенням Ялтинської конференції, Західна Україна була визнана територією СРСР і після цього фактично українська проблема для польського уряду на еміграції була знята. Після зайняття радянськими військами територій Західної України склались нові умови для співпраці між польським та українським підпіллям.

Під кінець 1944 року українським підпіллям було розроблено інструкції, в яких зазначалося: “Поляки опинились в ситуації дуже подібній до нашої...Це примушує нас змінити своє ставлення до них. Виступаємо за ліквідацію конфлікту і за спільну акцію проти окупанта...Напади здійснюємо лише на тих поляків, які співпрацюють з більшовиками проти нас” [21, 69].

У лютому 1945 р. українське підпілля видало відозву, в якій пропонувало польській стороні згоду, порозуміння та співпрацю обох народів у боротьбі проти радянської влади, а вже на початку березня Р. Шухевич особисто доручив Є. Лопатинському нав’язати контакти з керівництвом АК на Закарпатті з метою переговорів про порозуміння. Перші зустрічі відбулись на початку травня в околицях Любашова. Під час переговорів було досягнуто домовленість про військову співпрацю та розподіл сфер впливу при умові офіційного схвального рішення з боку польського уряду [21, 69]. Проте з об’єктивних причин такого рішення польський уряд на еміграції прийняти не міг.

Отже, українсько-польські стосунки в період радянсько-німецької війни зазнали значної трансформації внаслідок змін як на міжнародній арені, так і на територіях Західної України. В зазначений період на бачення польським урядом та підпіллям українського питання значною мірою впливала позиція західних держав та Радянського Союзу. Головним питанням, на якому зосередив свою увагу уряд у Лондоні, було відновлення Речіпосполитої в довоєнних кордонах, що суперечило прагненням українського національно-визвольного руху. Польський уряд розумів, що необхідною є офіційна декларація, яка б за-

спокоїла українців та створила умови для співпраці, проте такого документу не було видано аж до березня 1943 р., з огляду на несприятливу міжнародну ситуацію. У період загострення двосторонніх взаємин польський уряд та підпілля почали приділяти особливу увагу українському питанню. Слід зауважити, що проблемою уряду у прийнятті рішення стосовно прагнень українців була неузгодженість поглядів різних політиків, які належали до різних політичних угруповань.

Не дивлячись на те, що польська сторона все ж прийняла ряд офіційних рішень, які стосувались української проблеми, вони по-перше, були прийняті з запізненням, по-друге, не відповідали прагненням українців, по-третє, їх прийняття викликало негативну реакцію не тільки серед українців, але й серед поляків. Ця реакція польського націоналістичного табору полягала у незадоволенні щодо їхньої “лояльності” по відношенню до українців, поміркована ж частина польських політиків бачила, що такі декларації фактично заганяють в глухий кут справу порозуміння між обома народами.

Не дивлячись на це спроби порозуміння мали місце. Українській і польській сторонам вдалось навіть досягти однакових поглядів, на окремі аспекти у взаємовідносинах, хоча не слід забувати про те, що не було прийнято жодної спільної офіційної ухвали. Переговори між обома сторонами пройшли складний шлях – від просто розмов приватного характеру з метою збирання інформації до офіційних зустрічей представників.

На кінцевому етапі війни спостерігається тенденція до налагодження співпраці. Після того, як землі Західної України були звільнені від німців радянськими військами і включені до складу СРСР на рівні підпілля на місцях було навіть досягнуто домовленості про спільні дії, проте це вже не могло вплинути на загальний перебіг подій.

Джерела та література

1. Киричук Ю. Спроби співробітництва польських та українських національно-патріотичних угруповань у 1939-1945 рр. / Ю. Киричук // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: історичні науки. – Острог: Національний університет “Острозька академія”, 2003. – Вип. 3. – С. 222-229.

2. Літопис Української Повстанської Армії.-Торонто. Волинь і Полісся: Літопис УПА, 1977. – Т. 2. – 256 с.

3. Мірчук П. Українська повстанська армія (1942-1952) / П. Мірчук. – Репринтне відтворення Мюнхенського видання 1953 р. – Львів:

Львівська обласна рада Товариства української мови ім. Т. Шевченка, 1991. – 319 с.

4. Русначенко А. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940-1980-х років / А Русначенко. – К., 1999. – 324 с.

5. Сливка Ю. УПА й українсько-польське протистояння / Ю. Сливка // У пошуках правди Зб. Матеріалів між. нар. наук. конф. “Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни”, Луцьк, 20-23 травня 2003 р. – Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. – С. 261-282.

6. Archiwum Adama Bienia. Akta narodowościowe (1942-1944) / Adam Bień. – [Opr. A. Roliński]. – Kraków: Wyd-wo Biblioteki Jagiellońskiej s Księgarni Akademickiej, 2001. – 606 s.

7. Arhiwum Akt Nowych (AAN) w Warszawie. – Armia Krajowa (AK). – sygn. 203/XV-8.

8. AAN. – Delegstura Rządu RP na Kraj (DRRP). – sygn. 202/I-8

9. DRRP. – sygn. 202 / I-36.

10. DRRP. – sygn. 202 / II-50.

11. DRRP. – sygn. 202 / III-130.

12. DRRP. – sygn. 202 / III-198.

13. DRRP. – sygn. 202 / III-203.

14. DRRP. – sygn. 202 / XVI-1.

15. Kulińska L. Dzieje Komitetu Ziemi Wschodnich na tle losów ludności polskich Kresów w latach 1943-1947 / Kulińska L. – Kraków: ABRYS, 2002. – Т.ІІ.– 1060 s.

16. Baliszewski D., Kunert A. Prawdziwa historia Polaków. Ilustrowane wypisy źródłowe 1939-1945 / D. Baliszewski, A. Kunert. – Warszawa: RYTM, 1999. – Т. 2 (1943-1944). – 919 s.

17. Iljuszyn I. Geneza i działania bojowe 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej / I. Iljuszyn // Materiały III międzynarodowego seminarium historycznego “Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”, Łuck, 20-22 maja 1998 r. – Warszawa: KARTA, 1998. – Т.3. – 146-170.

18. Filar W. Wołyń (1939-1944): Eksterminacja czy Walki polsko-ukraińskie / W. Filar. – Toruń: Wyd-wo Adam Marszałek, 2003. – 467 s.

19. Motyka G. Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939-1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej / G. Motyka // Tygiel narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej (1939-1953). – Warszawa; Londyn: Drukarnia Wydawnictw Naukowych, 2002. – S. 279-427.

20. Motyka G. Tak było w Bieszczadach: Walki polsko-ukraińskie (1943-1948) / G. Motyka. – Warszawa, 1997. – 297 s.

21. Partacz Cz., Łada K. Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej / Cz. Partacz, K. Łada. – Toruń: CEE, 2004. – 412 s.

22. Polska-Ukraina: trudne pytania // Materiały VI międzynarodowego seminarium historycznego “Stosunki polsko-ukraińskie w latach

II wojny światowej”, Warszawa, 3-5 listopada 1999 r. – Warszawa: KARTA, 2000. – 348 s.

23. Torzecki R. Kontakty Polsko-Ukraińskie na tle problemu ukraińskiego w polityce polskiego Rządu Emigracyjnego i Podziemia (1939-1944) / R. Torzecki // Dzieje najnowsze. – Warszawa, 1981.

24. Torzecki R. Polacy i ukraińcy / R. Torzecki. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1993. – 349 s.

25. Zaszkiłniak L. Problem ukraiński w polityce polskiego rządu emigracyjnego i polskiego podziemia w latach 1939-1945 / L. Zaszkiłniak // Polska-Ukraina: trudne pytania / Materiały IV międzynarodowego seminarium historycznego “Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”, Warszawa, 8-10 października 1998 r. / Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej; Związek Ukraińców w Polsce. – Warszawa: KARTA, 1999. – T. 4. – S. 129-146.

Андрій Семенович

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ВОЄВОДСТВ У КОНТЕКСТІ ПІДГОТОВКИ ПОЛЬЩІ ДО ЧЛЕНСТВА У ЄС

У статті детально розглядаються політичні та правові аспекти розвитку польських регіонів напередодні вступу Польщі у Європейський Союз.

Ключові слова: *воєводство, Польська Республіка, Європейський Союз.*

Андрей Семенович. Особенности развития воеводств в контексте подготовки Польши к вступлению в ЕС

В статье подробно рассматриваются политические и правовые аспекты развития польских регионов накануне вступления Польши в Европейский Союз

Ключевые слова: *воеводство, Польская Республика, Европейский Союз.*

Andriy Semenovych. Voivodships in the context of the Poland's preparation for the EU membership

This article thoroughly exams the peculiarities of the Voivodships' development in context of the Poland's preparation for the full membership in the European Union.

Key words: *Voivodship, Polish Republic, European Union.*

Вступ Польщі у Європейський Союз став істотним викликом для цієї країни, адже вимагав проведення ґрунтовних внутрішньодержавних реформ з метою успішної адаптації до нових умов функціонування та забезпечення подальшої безперешкодної діяльності вже існуючих європейських інституцій. У цьому контексті варто вказати, що необхідність значних перетворень стосувалась усіх рівнів урядування, включаючи регіональний.

Загалом польські воєводства за багатьма параметрами відставали від інших субнаціональних європейських регіонів з огляду на відсутність у них законодавчих повноважень та конституційних гарантій. Значним негативом залишалось затягу-

вання у поглибленні децентралізації польської держави та надалі обмежена роль воєводств на тлі країн-членів Європейського Союзу.

Свідомий вибір, здійснений польською політичною елітою щодо регіону як окремої адміністративної одиниці, що діє у межах унітарної держави, обумовив його правовий статус. На законодавчому рівні було чітко визначено, що у своїй діяльності воєводство повинно зосередити свою увагу здебільшого на питаннях регіонального розвитку. При цьому була виключена можливість перетворення воєводства на самостійний суб'єкт політичного процесу та втручання у справи, які належать виключно до компетенції держави.

У Конституції 1997 р. були визначені ключові засади діяльності самоврядних інституцій, включаючи участь у здійсненні владних повноважень, а також на них було покладено виконання значної частини соціальних завдань. З метою практичного впровадження задекларованих принципів на регіональному щаблі було одночасно ухвалено два базових закони про самоврядування та урядову адміністрацію воєводств. Саме вони слугують правовим підґрунтям діяльності польських регіонів [9].

Згідно з цими законами, воєводство набуває статусу юридичної особи, у його власність переходить частка майна, за ним закріплюється певна частина повноважень, виконання яких забезпечується адміністративним апаратом. Визначені джерела фінансування, форми контролю за діяльністю воєводства і її відповідності національному законодавству. Воєводство трактується як “регіональна самоврядна громада” та як “найбільша одиниця основного територіального поділу країни для виконання функцій державного управління”.

Пріоритетним напрямом розвитку воєводства визначено діяльність, спрямовану на забезпечення регіонального розвитку. У Законі про воєводське самоврядування чітко акцентується на функціях, пов'язаних з активною регіональною політикою. Насамперед йдеться про сприяння підприємницькій активності, зростанню конкурентоспроможності та інноваційності економіки регіону, створення умов для регіонального розвитку, залучення державних і приватних інвестицій, розбудову соціальної і технічної інфраструктури, підтримку освіти й науки, забезпечення співпраці між наукою й промисловістю, охорони природи й культурної спадщини.

З цією метою кожне воєводство ухвалює і виконує власну стратегію розвитку, складає територіальний план благоустрою, приймає бюджет воєводства та здійснює низку інших функцій, які пов'язані з питанням належного розвитку регіону. Відсутність ієрархічного підпорядкування забезпечує воєводство від прямого втручання держави у регіональні справи.

Стратегія – це основний інструмент, який слугує для визначення і реалізації найважливіших напрямів розвитку воєводства. Її дієвість безпосередньо залежить від того, чи задекларовані цілі забезпечені відповідними засобами для її втілення на практиці. Чим більш вдалою є стратегія, чим більш раціонально визначені завдання та чітко передбачені шляхи їх здійснення, тим більшою є її практична цінність. Адже це сприяє сталому економічному зростанню і збільшенню заможності регіональної спільноти.

Однак ухвалення перших 16 стратегій не принесло очікуваного практичного ефекту. У них панував термінологічний безлад, вони носили радше декларативний, ніж прикладний характер, було визначено надмірну кількість завдань, які не були забезпечені реальними засобами для їх реалізації, що привело до їх розпорошення і марнування. Частина воєводств відчула потребу щодо їх ухвалення лише після того, як з'явилась можливість отримати фінансові ресурси на їх реалізацію. У значній кількості випадків ухвалені стратегії не передбачали шляхів їх виконання. Відсутність чітко окреслених планів перетворювала їх на голослівні декларації [1, 65].

Устрій воєводства як одиниці самоврядування визначається воєводським статутом, що ухвалюється після попереднього узгодження з Радою міністрів.

Законодавством передбачені такі органи самоврядування:

Сеймик – представницька асамблея воєводства, що формується шляхом безпосереднього голосування на період 4 років. Мандат депутата сеймику не може поєднуватись ні з іншим мандатом, ні з функціями воєводи або віце-воєводи чи роботою на керівній посаді в Управі воєводи. Сеймик уповноважений до прийняття рішень відносно завдань, які закріплені за воєводством.

Управа маршалка – це колегіальний виконавчий орган. Вона складається з маршалка воєводства, який очолює Управу, його заступників та інших членів (до 5 осіб). До її завдань належить: реалізації рішень Сеймику, розпорядження майном

воєводства, підготовка проекту і виконання бюджету воєводства, плану благоустрою території і воєводських програм та їх здійснення, налагодження міжрегіонального чи транскордонного співробітництва, керівництво, координація і контроль над діяльністю усіх структурних підрозділів самоврядних органів, включно з призначенням та звільненням їх керівників.

Обидва органи очолює Маршалок. У першому випадку він організує роботу Управи, а в другому – виступає як голова представницького органу. Маршалок представляє воєводство на зовнішній арені. Він може також виконувати необхідні дії від імені всієї Управи в надзвичайних ситуаціях.

Воєводське самоврядування виконує більше цивілізаційну функцію, ніж політико-правову, більш спрямовану на розвиток, ніж на надання послуг, використовує радше механізм укладення угод і проведення переговорів, ніж здійснення влади, яка передбачає застосування адміністративного примусу [8, 49].

Варто підкреслити, що воєводство позбавлене безпосередніх засобів впливу чи можливості втручання у справи місцевих органів самоврядування: повітів і гмін.

Польською особливістю стало утвердження дуалізму на регіональному щаблі врядування, де співіснують дві паралельні інституції: окрім органів самоврядування, функціонує урядова адміністрація, яку очолює представник центральної влади.

Воєвода є ланкою державного управління і виконує функцію щодо забезпечення загальнонаціональних інтересів, реалізацію державної регіональної політики і контролює відповідність діяльності інституцій воєводства із законодавством держави.

Повноваження воєводи, якого призначає і звільняє Голова Ради міністрів, були визначені законодавчо:

– по-перше, він виступає представником уряду у воєводстві і несе відповідальність за виконання його політики, зокрема: контролює реалізацію урядової політики інституціями різного підпорядкування на регіональному рівні, узгоджує завдання урядової політики з регіональними умовами, забезпечує взаємодію усіх самоврядних і урядових органів у межах воєводства, виконує і координує реалізацію державної політики у сфері оборони і безпеки на регіональному рівні і т.д.;

– по-друге, воєвода є керівником урядової адміністрації на рівні воєводства та відповідає за забезпечення її ефективної діяльності;

– по-третє, воєвода є наглядовим органом над діяльністю усіх органів самоврядування;

– по-четверте, він є регіональним представником Рахункової Палати та несе відповідальність за майно, передане у його відання з метою реалізації урядової політики;

– по-п’яте, він уповноважений скасовувати рішення органів самоврядування воєводства у випадку їх невідповідності чинному законодавству.

Для виконання своїх обов’язків воєвода має власний адміністративний апарат – Управу воєводи.

Делікатним залишається проблема дублювання повноважень і шкідливого суперництва у випадку відмінної партійної приналежності Маршалка і Воєводи. Залишається також можливість накладання функцій урядової і самоврядної управ, що приводить до зайвої конфліктності.

У підсумку, це може зумовлювати затягування адміністративних процедур і появу суперечок, а також спричиняти політичні конфлікти і стримувати регіональний розвиток. Важливо також зберегти аполітичність особи Воєводи, що не буде використовувати своє становище в інтересах своєї політичної сили [7, 117].

Саме тому самоврядування воєводства прагне обмежити діяльність Воєводи чітко визначеними законодавством повноваженнями, тобто виконувати виключно наглядову функцію і не втручатись в оперативну діяльність Управи Маршалка.

Доходи органів самоврядування є напевно найбільш контроверсійним питанням, адже наявність достатнього обсягу фінансових ресурсів є неодмінною умовою забезпечення ефективності і результативності діяльності воєводства. Бюджет воєводства окреслено як фінансова опора для самостійного функціонування, проте фактично наявні джерела надходжень до нього не дозволяють повністю забезпечити виконання покладених на воєводство функцій. Реформа 1999 р. обмежилась передачею новим адміністративним одиницям самоврядування обов’язків, проте не передбачила децентралізації державних фінансів [3, 40].

Воєводства не отримують доходів з податків, окрім мінімального відсотка державних податків. Польське законодавство не передбачило надання воєводствам повноважень у сфері збору податків, що позбавляє їх можливості провадити власну подат-

кову політику і відповідно власних джерел прибутку. Безпосередньо їм виділяються кошти з держбюджету, що у 2002 р. складало 15,7 % потреб воєводства. Решта фінансових надходжень забезпечуються завдяки загальним субвенціям і цільовим дотаціям, що виділяються урядом. Подібна ситуація ускладнює діяльність воєводства, робить його залежним від центру та політичної кон'юнктури, створює важелі зовнішнього впливу і втручання у регіональні справи, обмежує ініціативу воєводства у сфері регіональної економіки та унеможлиблює формування довгострокових стратегій розвитку. Низький рівень забезпечення власними доходами воєводського самоврядування відразу визначив його роль як програмуючого і координуючого органу, а не такого, що сприяє регіональному розвитку [6, 9].

У 2004 році була запроваджена низка змін у систему фінансування, але вони істотно не вплинули на ситуацію. Воєводське самоврядування надалі не має достатніх коштів, щоб проводити самостійну політику, спрямовану на економічне зростання. Переважна більшість фінансового забезпечення залишається залежною від державного бюджету. Це може мати патологічні наслідки для регіональної адміністративної культури, яка все більше дрейфує у бік політичного клієнтелізму. Принципи надання субвенцій і дотацій з державного бюджету непрозорі та базуються у значній мірі на суб'єктивних рішеннях урядовців. Неefективна структура державних фінансів доповнює домінування витрат на поточну діяльність, обмежуючи інвестування у розвиток. Окрім цього, система публічних фінансів є винятково нестабільною [6, 119].

Надзвичайно негативним фактом є слабкість воєводства у порівнянні з державою і місцевим самоврядуванням, що мають у своєму розпорядженні набагато більше фінансових ресурсів. У свою чергу, статус-кво не створює умов для забезпечення стабільного розвитку воєводства, робить його залежним від зовнішніх джерел та обмежує його самостійність.

Суттєвий поступ в оптимізації діяльності воєводства забезпечив Закон про принципи підтримки регіонального розвитку, ухвалений у 2000 році. На його підставі було впроваджено нові організаційно-правові інструменти: Державну стратегію регіонального розвитку (ДСРР) і воєводські контракти.

ДСРР перетворилась на один з ключових інструментів політики регіонального розвитку у Польщі. У ній формулюва-

лись пріоритетні цілі і визначались критерії територій сприяння, встановлювались принципи та умови фінансової допомоги воєводським програмам. Головною причиною появи цього документа стала перспектива близького членства у Європейському Союзі та можливість користатися з європейської допомоги, що надавалась у рамках підготовки до вступу у ЄС.

ДСРР стала орієнтиром для попереднього визначення обсягів і напрямів бюджетних витрат і допомоги зі сторони ЄС на реалізацію воєводських контрактів чи інших завдань зі сфери регіонального розвитку, консультативних та інформаційних програм, а також пілотних проєктів. Стратегія так само визначала форми координації діяльності міністрів і цільових фондів у відповідності до цілей і завдань політики регіонального розвитку, а також їх територіальну спрямованість і кореляцію з воєводськими контрактами.

Її положення слугували основою для планування регіонального розвитку на операційному рівні, а також реалізації конкретних програм і проєктів спрямованих на стимулювання регіонального розвитку. Завдання політики регіонального розвитку формулювались, виходячи із перспективи загальнодержавних потреб. Пріоритетним вважалося збереження високого рівня економічного зростання, створення нових робочих місць, стимулювання структурних перетворень та інших дій, що сприятимуть формуванню інформаційного суспільства при одночасному забезпеченні потреб мешканців усіх регіонів. Важливим пунктом стратегії залишалося повноцінне використання можливостей, які з'явилися внаслідок децентралізації системи врядування держави. Таким чином, ДСРР стала однією з ключових середньострокових стратегій, над якими уряд розпочав роботу на початку 1999 р. з метою гармонізації планування розвитку Польщі з програмуванням у Європейському Союзі.

Стратегічною метою на період 2001–2006 рр. було визначено створення умов для зростання конкурентоспроможності і протидію відставанню депресивних територій. Для її здійснення було сформульовано п'ять пріоритетних завдань:

- по-перше, розбудова і модернізація інфраструктури, яка сприятиме зміцненню конкурентоспроможності регіонів;
- по-друге, реструктуризація економічної бази регіонів і створення умов для її диверсифікації;
- по-третє, розвиток людського потенціалу;

- по-четверте, підтримка депресивних територій;
- по-п'яте, розвиток міжрегіонального співробітництва.

До позитивів стратегії на 2001–2006 рр. необхідно зарахувати зростання зусиль, спрямованих на підтримку ендегенного розвитку, а також сприяння регіонам і територіям, важливим для розвитку економіки держави з огляду на їх потенціал. До негативів необхідно зарахувати занадто велику кількість пріоритетів, які часто повторюють один одного, що призводить до розпорошення і так незначних фінансових ресурсів [4, 97].

Воєводський контракт, прототип якого використовується у Франції з 1982 року, вперше був підписаний у Польщі ще у 1995 році з Катовіцьким воєводством. Закон 2000 р. визначив правові засади укладання контрактів, що дозволяє двом сторонам, уряду і воєводському самоврядуванню, узгодити, які заходи необхідно реалізувати, і надати їм державну підтримку, виходячи з Державної стратегії регіонального розвитку і воєводських стратегій. Контракти можна укладати на кілька років, а бюджет передбачає щорічні обсяги фінансування на їх реалізацію. На законодавчому рівні чітко було визначено процедури приготування, реалізації, фінансування, моніторингу і контролю контрактів.

В узгодженому і підписаному контракті передбачені конкретні фінансові засоби на реалізацію вміщених у ньому завдань. Беручи до уваги обмеженість власних коштів воєводського самоврядування, цей документ став найбільшою “фінансовою ін'єкцією” для воєводства і уможливив отримання реальних коштів на регіональний розвиток [2, 22].

Водночас вказувалось на цілу низку недоліків, які містили воєводські контракти. Найбільше нарікань викликали: розпливчате формулювання предмету самого контракту, роль воєводського самоврядування як залежної сторони, непомірна бюрократизація процедури і надмірна деталізація документа, відсутність кореляції зусиль локальних одиниць самоврядування з воєводством, тривалість фінансування.

Незважаючи на неоднозначні результати за підсумками перших років, воєводські контракти зміцнили позиції самоврядування на регіональному щаблі, яке все ж таки розглядається як одна із сторін переговорного процесу поряд з урядом і яких об'єднує спільне прагнення забезпечити стабільний розвиток воєводств. Варто зазначити, що подібне рішення підтримується на європейському рівні. У Білій Книзі Європейська Комісія

рекомендувала урядам країн-членів застосувати форму укладання контрактів з регіональними і локальними владами з метою зміцнення діалогу і налагодження партнерства [11, 32].

У 2004 році було ухвалено Закон про Державний План Розвитку (ДПР), який визначає цілі, напрямки і шляхи реалізації регіональної і структурної політики у Польщі, а також слугує основою для планування коштів з європейських фондів після вступу країни у ЄС. Стратегічною метою ДПР є піднесення конкурентоспроможності економіки, що здатна до тривалого, гармонійного розвитку, який забезпечить зростання зайнятості населення і гарантуватиме економічну, соціальну та просторову згуртованість з Європейським Союзом на регіональному і загальнодержавному рівнях. Водночас, необхідно відзначити, що законодавці не обумовили значну частину принципів взаємодії між різними суб'єктами, що ускладнює процес підготовки і реалізації плану та створює умови для вільного тлумачення частини положень.

Наприклад, серед мінусів ДПР на 2004-2006 роки вказувалось на галузевий підхід щодо визначення пріоритетів, а також недостатня кількість фінансових ресурсів на інноваційний розвиток і залежність від коштів, що походять із закордону [4, 99].

У ДПР прийнятого на період 2007-2013 рр. було враховано попередній досвід. Це сприяло зростанню якісного наповнення документа, що простежується у подальшій децентралізації і впровадженню 16 регіональних операційних планів.

Міжнародне співробітництво регіонів залишається надзвичайно чутливим питанням для держави, оскільки безпосередньо торкається її суверенітету. Саме тому часто виникають непорозуміння відносно повноважень самоврядних органів регіонального щабля щодо встановлення контактів з іноземними партнерами і укладення з ними угод. Польська Конституція від 1997 року передбачає, що територіальна самоврядна одиниця має право брати участь у міжнародних об'єднаннях місцевих і регіональних спільнот, а також співпрацювати з місцевими і регіональними спільнотами з інших держав. Польща теж взяла на себе цілу низку зобов'язань у межах міжнародних договорів, які сприяють більш динамічному і тісному співробітництву субнаціональних регіонів. Насамперед це стосується Ради Європи, яка активно пропагує ідею транскордонної і трансрегіональної співпраці.

Проведена у Польщі адміністративно-територіальна реформа змінила обсяг повноважень воєводств у сфері міжнародного співробітництва. Закон 1998 року передбачає, що воєводське самоврядування може співпрацювати з міжнародними організаціями та з регіонами з інших країн. Зокрема вказано, що Сеймик воєводства повинен ухвалити “Пріоритети закордонного співробітництва воєводства”, у якому визначаються:

- головні цілі міжнародного співробітництва;
- географічні пріоритети майбутнього співробітництва;
- наміри щодо вступу у міжнародні об’єднання регіонів.

У 2000 р. було ухвалено закон, що окреслив принципи участі територіальних самоврядних одиниць у міжнародних об’єднаннях місцевих і регіональних спільнот. Необхідність у його прийнятті полягала у потребі впорядкувати міжнародну діяльність воєводств, повітів і гімн та забезпечити державу від появи відцентрових тенденцій. Це дозволило чітко виписати правові підстави їх міжнародної діяльності і визначити механізми контролю над нею. Важливим пунктом є застереження щодо передачі функцій, нерухомості чи майнових прав об’єднанням, членом яких стає самоврядна одиниця.

Діяльність регіонального самоврядування у сфері міжнародного співробітництва повинна відповідати нормам внутрішнього права, принципам і пріоритетам закордонної політики та міжнародним зобов’язанням держави. У межах Управи Маршалка діють спеціальні департаменти міжнародного співробітництва, що відповідають за його практичну реалізацію. Усі міжнародні ініціативи воєводства повинні отримати попередню згоду Міністра закордонних справ, що видається за посередництвом Воєводи.

Саме тому зазначається, що надання більшої уваги міжрегіональному співробітництву з боку уряду поглиблює і розширює урядові акти, що регулюють міжнародне співробітництво, покращує взаємодію між центральним і регіональним щаблями співробітництва урядових і самоврядних органів, забезпечує кращий доступ і обмін інформацією, а також підтримку ініціатив регіонів щодо міжнародного співробітництва, що передбачає використання ендogenous потенціалу [5, 20].

Підводячи підсумки, можна ствердити, що, по-перше, польське законодавство визначило воєводство як щабель врядування, що відповідальний за регіональний розвиток, однак спосте-

рігається асиметрія між обсягом функцій та інструментарієм, який мав би забезпечити їх реалізацію, у першу чергу це стосується низького обсягу фінансового забезпечення і недостатньої самостійності щодо пошуку зовнішніх ресурсів, насамперед з європейських фондів; по-друге, на рівні воєводства було збережено урядово-самоврядний дуалізм з власним обсягом повноважень та інституціями, однак залишається актуальною проблема уникнення дублювання і чіткого поділу функцій; по-третє, необхідність оптимізації регіональної політики обумовила появу додаткових інструментів, хоча більшість з них радше сприяла відновленню централізації; по-четверте, подібний стан справ призводить до збільшення залежності воєводств від центру, обмежує їх ініціативність, самостійність і здатність забезпечувати розвиток, визнаючи за ними другорядну роль; по-п’яте, польське законодавство створює задовільні умови для ведення воєводствами міжнародного співробітництва, яке водночас відслідковується і контролюється державою; по-шосте, польські воєводства у порівнянні з іншими європейськими регіонами, запізно і недостатньо наділені повноваженнями для ефективної діяльності та залишаються відчужено залежними від держави; по-сьоме, безсумнівним залишається факт, що членство Польщі у Європейському Союзі та доступ до структурних фондів сприяли та сприятимуть збільшенню значимості і дієвості воєводств, утворили з них важливого учасника і партнера у забезпеченні розвитку ЄС та підтвердили необхідність подальшого розширення сфери повноважень.

Джерела та література

1. Brzeziński P. Zarządzanie rozwojem lokalnym i regionalnym w kontekście integracji europejskiej / P. Brzeziński. – Warszawa: Polska Akademia Nauk, 2003. – 207 s.
2. Gęsicka C. Kontrakty wojewódzkie – instrumenty rządowej polityki regionalnej w systemie wdrażania nowej polityki spójności, ekspertyza dla Ministerstwa Gospodarki i Pracy / C. Gęsicka. – Warszawa, 2004. – 24 s.
3. Gilowska Z. Reforma samorządowa a reforma finansów publicznych / Z. Gilowska // L. Kolarska-Bobińska (red.) Cztery reformy. Od koncepcji do realizacji. – Warszawa: ISP, 2000. – S. 26–48.
4. Grosse T. Polityka regionalna Unii Europejskiej. Przykład Grecji, Włoch, Irlandii i Polski / T. Grosse. – Warszawa: ISP, 2005. – 342 s.
5. Kołodziejcki M. Międzynarodowa współpraca transgraniczna i międzyregionalna w kontekście polityki regionalnej państwa na lata

2007–2013, ekspertyza dla Ministerstwa Gospodarki i Pracy / M. Kołodziejski, K. Szmigiel. – Warszawa, 2004. – 26 s.

6. Olbrycht J. Status regionów a programowanie na poziomie regionalnym, ekspertyza dla Ministerstwa Gospodarki i Pracy / J. Olbrycht. – Warszawa, 2004. – 30 s.

7. Raport o polityce regionalnej, Ministerstwo Gospodarki i Pracy. – Warszawa, 2004. – 250 s.

8. Stec M. Ustrój terytorialny administracji publicznej w Polsce / M. Stec // Podstawowe wartości i założenia reformy ustrojowej, materiały szkoleniowe. – Warszawa, 1999. – S. 48–56.

9. Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o administracji rządowej w województwie.

10. Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa.

11. Zaleski J. Podstawowe mechanizmy współpracy samorządu terytorialnego i administracji rządowej w dziedzinie rozwoju, raport / J. Zaleski. – Warszawa-Wrocław, 2005. – 35 s.

Игор Плевако

ДИНАМІКА ТОРГОВО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН КРАЇН ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ ТА КАРИБЬСЬКОГО РЕГІОНУ ІЗ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ ПЕРІОДУ ПРЕЗИДЕНТСТВА В. В. ПУТІНА (2000–2008 РР.)

У статті йдеться про торгово-економічні відносини Російської Федерації із дієвими субрегіональними організаціями, економічними союзами Центральної і Південної Америки, а також із окремими державами серед яких: Бразилія, Куба, Коста-Ріка, Венесуела, Гондурас, Колумбія, Парагвай, Гайана і Болівія. Доведено, що у досліджуваний період контакти значно розширились і лягли в основу поглибленого розвитку і взаємовигідної співпраці між партнерами.

Ключові слова: Російська Федерація, країни Латинської Америки та Карибського регіону, економічні союзи, зовнішня політика, міжнародні економічні відносини, торгово-економічні стосунки, економічне партнерство.

Игор Плевако. Динамика торгово-экономических отношений между странами Латинской Америки и Карибского региона и Российской Федерацией в период администрации Президента В.В. Путина (2000–2008 гг.)

В статье говорится о торгово-экономических отношениях Российской Федерации и действующих субрегиональных организаций, экономических союзов Центральной и Южной Америки, а также отдельных стран, таких как Бразилия, Куба, Коста-Рика, Венесуэла, Гондурас, Колумбия, Парагвай, Гайана и Боливия. Доказано, что в изучаемый период контакты между странами в торгово-экономической сфере значительно расширились и легли в основу дальнейшего развития взаимовыгодного сотрудничества между партнерами.

Ключевые слова: Российская Федерация, страны Латинской Америки и Карибского региона, экономические союзы, внешняя политика, международные экономические отношения, торгово-экономические отношения, экономическое партнерство.

Ihor Plevako. Dynamics of trade and economic relationships between Latin American and Caribbean countries and Russian Federation under the administration of President V.V. Putin (in the years of 2000-2008)

In the article the author discusses the relationships in the area of trade and economy between Russian Federation and active subregional organizations, economic alliances of Central and South America as well as with separate countries such as Brazil, Cuba, Costa Rica, Venezuela, Honduras, Columbia, Paraguay, Guyana and Bolivia. The author concludes that during the studied period trade and economic contacts substantially increased and became a ground for further development of mutually beneficial cooperation between partners.

Key words: *Russian Federation, Latin American countries, Caribbean countries, economic alliances, foreign policy, international economic relations, trade and economic relations, economic partnership.*

Із моменту створення незалежної Російської Федерації (далі – РФ) розпочався процес налагодження дипломатичних стосунків із усіма державами Латинської Америки (далі – ЛА) і Карибського регіону (далі – КР) і на сьогоднішній день РФ співпрацює із 30-ма із 33-ти країн регіону. Після обрання Володимира Путіна президентом російської держави, співпраця із країнами ЛА і КР стала важливим вектором зовнішньої політики, внаслідок якої розпочинається налагодження тісних господарських зв'язків із регіоном. У свою чергу для країн ЛА і КР відносини із РФ – також стали пріоритетним напрямом розвитку своїх зовнішніх, особливо торговельно-економічних зв'язків. Враховуючи, що у партнерські відносини вступили одні із потенційно найбільших господарських формацій у світі, то актуальності набуло вивчення передісторії їх економічних стосунків і дослідження динаміки товарообороту [27, 514–522; 4, 92–94]. Відтак важливими для дослідження постали питання характеристики економічних зв'язків РФ із регіоном в цілому, окремими локальними та субрегіональними організаціями, а також із країнами, товарооборот з якими є найбільшим. Джерельною базою даної розвідки стали статистичні дані, що характеризують досліджувані відносини. Вони представлені звітами МЗС РФ та окремих країн ЛА та КР. Крім того, було використано джерела нормативного та нарративного характеру,

а для висвітлення окремих аспектів відносин залучені науково-аналітичні статті відомих вітчизняних та зарубіжних дослідників, зокрема М. Гаврицького, А. Грущака, П. Яковлева, К. Кривіцької, Д. Белова, В. Давидова, В. Ніколаєнка, В. Лобера, О. Ковальової та ін.

Отже, черговий період відносин було окреслено заявою тодішнього міністра закордонних справ РФ Ігоря Іванова, який у кінці 2000 р. заявив, що стосунки із країнами ЛА і КР становлять важливий напрямок у багатовекторній політиці РФ. Відразу було задекларовано про налагодження багатосторонніх стосунків [25, 155]. Варто підкреслити, що одним із чинників налагодження співпраці стало зняття економічних обмежень щодо РФ, які були до неї застосовано у кінці 90 рр. ХХ ст. (антидемпінгова санкція на імпорту російської металургійної продукції). Продовженням активізації стосунків став візит у червні 2000 р. В. Путіна до Мексики. Тоді мексиканська газета “Хорнада” підкреслювала, що підсумком візиту В. Путіна стало підписання низки документів, особливо, торговельно-економічного характеру. Не дивно, що предметом активного обговорення стали економічні питання: розвиток інвестицій та співпраця у сфері технологій [21, 51].

Важливою подією став візит І. Іванова у регіон у грудні 2003 р. Це була 10денна подорож з метою оживлення співпраці із різними країнами: Чилі, Бразилією, Аргентиною, Венесуелою, Уругваєм. Тоді російський міністр узяв участь у 25-му засіданні торгово-економічного союзу МЕРКОСУР¹. У ході цього візиту було підписано угоди, що стосувалися різних сфер у тому числі співпраці на міжнародній і міжрегіональній арені.

Поступом у гартуванні відносин стали економічні взаємини Росії із Бразилією. Торговельні обороти Росії вказували на позитивне сальдо. Ще у 2000 р. було зафіксовано перевагу експорту Росії над імпортом з Бразилії. Крім того РФ почала тісно співпрацювати із Еквадором і Кубою, а особливо із Аргентиною [23, 73]. Баланс торгівлі для Росії з іншими країнами Латинської Америки також вказував на її позитивне значення.

Однак протягом 2000–2005 рр. стали обмеженими торговельні стосунки Росії із Мексикою, Болівією і Парагваєм. Крім

¹ Субрегіональний торгово-економічний союз, куди входили Аргентина, Бразилія, Парагвай, Уругвай, Венесуела. На правах асоційованих членів увійшли Болівія, Чилі, Колумбія, Еквадор і Перу.

того не значними оборотами характеризувався торговельний обмін Росії із Перу. Хоча Перу Уругвай, Колумбія і Мексика це ті країни, з якими у Росії протягом 2000–2004 рр. був додатний торговельний баланс.

Повертаючись до візиту Іванова у грудні 2003 р. до Аргентини, потрібно сказати, що їх переговори стосувалися в основному економічних питань: співпраці підприємств держав, а також урізноманітнення торгівельного обміну. Було підписано угоду про технічну і гуманітарну співпрацю. Грудневий візит до Бразилії став етапом підготовки до зустрічі на найвищому рівні, що було заплановано на 2004 р. у Москві. Розмови стосувалися перспектив співпраці у галузі енергетики, військової техніки і телекомунікацій. Таким чином протягом 2006 р. у результаті співпраці двох країн обсяги товарообігу досягнули розміру у 1,1 млрд. дол. А 6–7 березня 2007 р. у м. Буенос-Айрес відбулося шосте засідання Міжурядової Російсько-Аргентинської комісії з питань торгово-економічної і науково-технічної співпраці. У ході роботи комісії було підписано Заключний акт, де було чітко окреслено комплекс питань пов'язаних із співпрацею у сільському господарстві, торгівлі і економіці [23, 84-85].

У цей же час Росія зацікавилась поживавленням стосунків із Мексикою. У червні 2004 р. В. Путін відбув у дводенний візит до Мексики. Це був перший, починаючи від моменту встановлення офіційних стосунків ще Російської імперії та Мексики у XIX ст., візит представника російської влади до цієї країни. Розмови президентів В. Путіна та Вісенте Фокса стосувалися розвитку економічної і військової співпраці і закінчилися підписанням двосторонніх угод. Росія запропонувала постачати газ для мексиканського енергетичного сектору, здійснюваного до того часу США. Крім того було прийнято план спільних інвестицій у машинобудівній індустрії: фабрики монтажу військових гелікоптерів у м. Веракруз і фабрики важкого військового спорядження у м. Ідальго.

Однак найбільшої уваги присвячено питанню стабілізування ціни на нафту. В коментарі візиту Іванова до Південної Америки Олександра Яковенко, який був речником МЗС РФ, було звернуто увагу на динамічний економічний розвиток цього регіону, а також на політичну стабільність і передбачуваність, що мало велике значення у налагодженні приязних стосунків між Росією і країнами ЛА. О. Яковенко відзначав, що Росія запро-

понувала державам ЛА глибший розвиток економічних і політичних стосунків у сфері військово-технічної співпраці. На його думку, це найкращі перспективи для співпраці. Речник підкреслював важливість відносин у сфері торгових стосунків, підкреслюючи, що взаємна співпраця між державами цього регіону і Росією у 2002 р., становила 5,3 млрд дол. США і з'явилися можливості до зростання такого обігу у наступні роки.

В регіоні було відкрито представництва великих російських концернів таких як: “Росалюміній”, “Роснефть” і “Енергомаш експорт”. У сфері укріплення економічних стосунків РФ з ЛА посилювалася співпраця у різних галузях, зокрема в рамках контактів із Групою Ріо (далі – ГР)², “Андським співтовариством” (далі – АС)³; із 2002 р. з “Карибським Співтовариством” (далі – КАРИКОМ)⁴ і Еркосур.

У квітні 2002 р. представники ГР здійснили перший офіційний візит до Москви, під час якого відбулися зустрічі із І. Івановим та В. Путіним. У результаті було вирішено, що організуються зустрічі країн ГР і РФ на рівні глав урядів у Бразилії 2004 р. Це був факт зросту активності Росії у регіоні ЛА і КР.

Крім того, із приходом В. Путіна на пост президента відразу простежилось зацікавлення розвитком стосунків із латиноамериканськими господарськими угрупованнями. Так у жовтні 2000 р. з офіційним візитом до Москви прибув Генеральний Секретар АС Себастьян Алегретт. Представники АС провели

² Найбільш впливова міждержавна організація ЛА, до складу якої протягом 2000–2008 рр. входили: Аргентина, Бразилія, Венесуелла, Колумбія, Мексика, Панама, Перу, Уругвай, Болівія, Парагвай, Чилі, Еквадор, Гондурас, Коста-Ріка, Нікарагуа, Сальвадор, Домініканська Республіка, Гватемала, а також на основі ротації по одній державі від центральноамериканського і карибського субрегіонів.

³ Андське співтовариство, а до 1997 р. Андська група. Протягом 2000–2008 рр. до цього політичного і економічного об'єднання входили: Болівія, Венесуела, Колумбія, Перу, Еквадор.

⁴ Карибське співтовариство – міжнародна організація країн ЛА, що була створена у 1973 р. з метою узгодженої політики у галузі розвитку промисловості, сільського господарства і створення спільного ринку для країн учасниць. Членами співтовариства є: Антигуа і Барбуда, Співдружність Багамських Островів, Барбадос, Беліз, Гаїті, Гайана, Гренада, Домініка, Сент-Вінсент і Гренадіни, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсії, Суринам, Тринідад і Тобаго, Ямайка і володіння Великобританії Монтсеррат. Крім того на правах асоціативних членів до організації належали Ангілья, Британські Віргінські острови, острови Теркс і Кайкос (британські володіння). Ще 9 держав ЛА мали статус спостерігачів.

робочу зустріч із представниками і Головою Виконавчого комітету СНД Юрієм Яровим, представниками Центрального банку РФ, віце-міністром економічного розвитку і торгівлі, керівниками комітету міжнародних відносин Державної Думи і директором інституту ЛА РФ АН.

У результаті наступних зустрічей представників АС і РФ у травні 2001 р. у Москві підписано протокол про співпрацю. Тоді було погоджено не лише механізми політичного діалогу, а й елементи економічної, культурної і науково-технічної співпраці. Виходячи із мети реалізації домовленостей, сторони зобов'язалися підтримувати обмін експертами, проведення семінарів і конференцій. Було також окреслено відносини у сфері охорони природного середовища, співпрацю у боротьбі проти наркотиків, корупції і продажу шедеврів мистецтва.

У 2002 р. в рамках 57-ої сесії ГА ООН відбулася перша офіційна зустріч між Росією і країнами КАРІКОМ на рівні МЗС. У спільному комюніке міністри також виступили за налагодження відносин практичної співпраці між Росією і КАРІКОМ в торговельно-економічній сфері. 30 квітня 2003 р. в Гайані пройшли консультації, на яких опрацьовувались питання створення механізму діалогу і співпраці шляхом підписання відповідного протоколу [7].

Половина товарообігу Росії припадає на країни МЕРКОСУР. У міру посилення державами ЛА координації своєї політики (зокрема економічної) в рамках регіональних інтеграційних об'єднань контакти з останніми в багатобічному форматі набувають важливого значення і для РФ. Потрібно згадати, що на держави МЕРКОСУР припадає близько половини товарообігу Росії з країнами ЛА і КР (майже 2,5 млрд. дол. в 2004 році, причому за наступні чотири роки даний показник виріс більш ніж в три рази). Характерно, що по низці товарів російського експорту учасники об'єднання займали провідні місця. Так, частка постачань добрив в країни МЕРКОСУР в сумарному експорті Росії в зарубіжні країни складає 10% [12].

У 2003 р. постачання до Росії з країн МЕРКОСУР зайняли істотний сегмент російських імпортних закупівель: цукру-сирцю тростинного – 61%, свинини – 57%, яловичини – 45%, соєвого шроту – 40%, груш – 26%, м'яса птиці – 17%, соєвого масла – 25%, соняшникової олії – 15%, апельсинів і тютюну – по 13%. Недостатньо активна взаємодія з цим об'єднанням,

що все впевненіше виробляє єдині для всіх учасників “правила гри”, загрожувала б для РФ якщо не втратою перспективного торговельно-економічного партнера, то принаймні істотним зниженням товарообігу з ним [26, 5–8].

15 грудня 2006 р. відбулося підписання Меморандуму про взаєморозуміння щодо створення механізму політичного діалогу і співпраці між Російською Федерацією і державами-учасниками і асоційованими членами МЕРКОСУР.

Розвинулася співпраця Росії і з іншими об'єднаннями регіону, зокрема з Андським співтовариством, Центральноамериканською інтеграційною системою і КАРІКОМ [2]. Так, 18 вересня 2002 р. в Нью-Йорку міністри закордонних справ Російської Федерації і Белізу, Гватемали, Гондурасу, Коста-Ріки, Нікарагуа, Панами, Сальвадору провели зустріч, на якій обмінялися думками щодо економічної ситуації в обох регіонах і підтвердили готовність урядів своїх країн подавати підтримку процесу встановлення прямих зв'язків між державними і приватними підприємницькими структурами Росії і держав Центральноамериканської інтеграційної системи (ЦАІС). Міністри підкреслили значення результатів Міжнародної конференції з фінансування розвитку, що відбулася в м. Монтеррей (Мексика) в березні 2002 р., і висловилися за продовження діалогу з даної тематики під егідою ООН.

Тоді міністри закордонних справ Центральноамериканських країн погодились, що з метою зміцнення міжнародної торгової системи, варто посприяти Росії приєднатися до СОТ.

Продовжуючи аналізувати торгово-економічні стосунки із регіоном варто детальніше зупинитися на співпраці із окремими країнами: Бразилією, Кубою, Коста-Рікою, Венесуелою, Гондурасом, Колумбією, Парагваєм, Гайаною і Болівією.

Щодо Бразилії, то великого значення набув перший в історії російсько-бразильських відносин в грудні 2001 р. візит прем'єр-міністра РФ Михайла Касянова, який зустрічався із президентом Фернандо Кардозо, в результаті чого було підписано угоду, що стосувалася туризму, митних тарифів, міжбанківської співпраці і мирного використання енергії атому. Поглиблення контактів наступило у ході офіційного візиту президента Кардозо до Росії у січні 2002 р. Тоді було погоджено партнерські стосунки, що стосувались питань безпеки і торговельних відносин. Наприклад, конструкторське бюро Сухого

виробляло військові літаки Су-35 і Бразилія вирішила купити 24 моделі.

У листопаді 2004 р. В. Путін відбув із черговим візитом до Бразилії. Предметом зустрічі з президентом да Сільва було обговорення співпраці у сфері використання повітряного простору. Росія була зацікавлена розвитком бразильської космічної бази Алькантара, що локалізується у Амазонії. Під час зустрічей керівників держав підписано угоду, що регулює співпрацю у цьому ракурсі. Директор російського агенства промислу Борис Альошин поінформував, що Росія запропонувала виробництво для потреби Бразилії різних типів штучних супутників. У планах співпраці окреслились будівництво у Бразилії атомної станції і закупівлі 12-ти військових літаків.

За об'ємом взаємного товарообігу Бразилія є найбільшим торговим партнером Росії в ЛА. Є об'єктивні передумови для активізації торговельно-економічних відносин між двома країнами. Це, перш за все, взаємодоповнюваність російської і бразильської економік: Росія запропонувала Бразилії високотехнологічні товари і послуги в області авіабудування, космосу, паливно-енергетичного комплексу, військових технологій і інших сферах, а Бразилія визнана лідером на світовому ринку цілого ряду сільськогосподарської продукції, що традиційно імпортується Росією.

Впродовж останніх років спостерігається стійка тенденція зростання об'ємів двосторонньої торгівлі. У 2006 р. російсько-бразильський товарообіг склав 3,713 млрд. дол., зокрема російський експорт – 0,726 млрд. дол., імпорт – 2,987 млрд. дол. США.

Позитивна динаміка зберігається і в 2007 році. За перші шість місяців російський експорт до Бразилії виріс на 109,6%, імпорт – на 15,5%.

Важливо згадати про поступ російсько-кубинських стосунків. Перший візит В. Путіна до Гавани відбувся 14–17 грудня 2000 р. Тут обговорювались проблеми пов'язані із побудовою першої на Кубі атомної електростанції у м. Ярагуа. Незважаючи на розбіжності між Росією і Кубою навколо військово-політичних проблем, діалог щодо економічних вигод розвинувся у березні 2003 р. Тоді до Росії прибув з офіційним візитом міністр закордонних справ Куби Феліпе Перес Рокве, а 13 грудня 2003 р. відбувся офіційний візит І. Іванова. У січні 2004 р. було підписано угоду про співпрацю і обмін досвідом у галузі податкового права.

Важливими для двох країн виявилось питання економічної блокади Куби США на підставі поправки Хелмса-Бартона. Росія зайняла позицію зняття ембарго і повернення Кубі статусу постійного члена у політичних і економічних регіональних організаціях. Росія і Куба зобов'язалися відновити економічні і торгові стосунки, скликаючи комісію, завданням якої було вироблення економічної, технічної і наукової співпраці.

Так держави почали розвивати економічні і торговельні контакти. Відтоді Куба стала однією з головних торгових партнерів Росії у ЛА. Вже у 2002 р. товарооборот між країнами становив 540 млн. доларів. У наступному 2003 р. відбувся спад, який окреслено товарооборотом у 200 млн. Експорт Росії становив імпорт 24,7 та 174,6 млн. дол. Надалі Росія стала найбільшим споживачем кубинського цукру. Натомість Куба купувала у Росії машини і технічне обладнання, продукти хімічної промисловості і метал. На острові запрацювали 14 російських економічних представництв і організацій.

Не можна обійти увагою відносин із Венесуелою. Політичний діалог між країнами почав розвиватися після 1999 р, коли до влади прийшов Уго Чавес. У вересні 2000 р. відбулася зустріч президентів у Нью Йорку. У травні 2001 р. Чавес зробив перший офіційний візит до Москви. Цей візит нав'язав стосунки і порозуміння про співпрацю. У складі делегації були міністри енергетики і видобувники нафтових копалин. Дійшло до скликання комісії, що опікувалася економічною і торгівельною співпрацею. Було підписано три угоди про кооперацію у енергетичній, військово-технологічній і у справі боротьби із наркотиками. Чавес запросив Росію до участі в засіданні ОПЕК у Каракасі. Важливо, що обидва президенти погодились, що ціни мали б такий рівень, аби могли б задовольняти як споживачів, так і виробників нафти. Визначальним став факт, що дві країни належать до найбільших виробників нафти у світі.

У жовтні 2001 р. відбувся другий візит, під час якого Чавес зустрічався із Путіним і Касьяновим. У ході перемовин, поміж інших проблем обговорювалася ситуація на ринку нафти і стабілізації рівня цін на цей ресурс. У грудні того ж року, прем'єр-міністр М. Касьянов відбув до Венесуели, де було підписано угоди, що стосувалися питань у галузі енергетики, нафти і туризму. Тоді було визначено рівень цін на нафту. З цього моменту російська нафтова політика стала корелюватися із вста-

новленням такого рівня цін, який задовольняв інтереси виробників серед ОПЕК. Хоча Росія і не належала до ОПЕК, проте Венесуела, як російський партнер, залишалася одним із найактивніших членів, що опікувалася рівнем цін на нафту. Москва задекларувала, що із 1 січня 2002 р. зменшуватиме обсяги видобутку нафти із метою співпраці із ОПЕК. Касьянов підкреслював, що Венесуелу, як четверту державу за обсягами виробництва нафти у світі, визнано ключовим партнером Росії.

У травні 2003 р., візит до Москви здійснив міністр закордонних справ Венесуели Рой Чадертон Матос. У грудні цього ж року Венесуелу відвідав міністр закордонних справ РФ І. Иванов. Відбулися розмови із У. Чавесом, із віце президентом Хосе Вісенте Рангелем і міністром закордонних справ Роєм Чадертонем. У сфері економічних стосунків було підписано угоду у справі усунення подвійного оподаткування, що мало б зробити можливим покращення динаміки економічних стосунків між державами. Підписано декларації у сфері антимонопольної політики.

Наступна зустріч представників країн відбувалася під час вересневих 58 і 59 сесій загальної асамблеї ООН у 2003 і 2004 рр. Економічні і торговельні стосунки Росії з Венесуелою показали зріст динаміки, що стало наслідком реалізації завдань російської Альфа-груп із венесуельським нафтовим концерном на поставки до Венесуели 600 тис. барелів бензину на квоту близько 80 млн. дол. Росія розпочала експортувати до Венесуели у невеликих кількостях азотні добрива, синтетичний каучук, метал, машини, медичне устаткування і оптику. Продуктами російського імпорту стали алюміній, вугільні електроди, кава і кавові зерна.

Після візиту І. Иванова до Каракасу у грудні 2003 р., Венесуела стала посередником Росії у справі членства у СОТ.

Після такої підтримки Венесуелою, найважливішими сферами співпраці двох країн стали видобуток нафти і енергетика. Уже впродовж 2003 р. було підписано угоду між Альфа-груп і венесуельським нафтовим концерном про отримання акцій останньою у німецькому союзі Рур-Оіл і меморандуму про розвиток наукової і технологічної співпраці у сфері видобутку сирої нафти. Російські фірми Енергомашекспорт і Енергопром були запрошенні до участі у Венесуельському проекті будівництва гідроелектростанції. Співпрацю із венесуельським нафтовим концерном розпочали у 2003 р. 4 російські організації: крім Альфа-груп, Газпром, Лукойл і Татнефть.

Пізніше активізувалася співпраця між суб'єктами РФ і штатами Венесуели. Щодо економічної співпраці 2–9 квітня 2007 року офіційна делегація м. Іжевська відвідала венесуельське місто-побратим Маракай. За підсумками візиту підписаний протокол, в якому визначені основні напрями співпраці між двома містами, де важливе місце відволилось торгівлі.

24–25 квітня 2007 р. Удмуртську Республіку відвідала венесуельська делегація на чолі з Послом Венесуели в Росії А. Наварро. В ході переговорів обговорювалися питання міжрегіональної співпраці в області нафтового машинобудування, переробної промисловості, медичного устаткування, науково-технічних, академічних і освітніх обмінів.

Торгові зв'язки між двома країнами в 2006 році почали розвиватися з новою силою. Товарообіг склав 90,0 млн. дол. США (у 2005 р. – 77,5 млн. дол.); експорт до Росії – 24,4 млн. дол. (глинозем, кава, тютюн), імпорт з Росії – 65,2 млн. дол. (мінеральні добрива, синтетичний каучук, целюлоза, сталевий прокат, металоріжучі і деревообробні верстати, устаткування для нафтогазової індустрії, сталевий прокат, автомобілі “КАМАЗ”, машинно-технічна продукція).

Починаючи з 27 вересня 2006 р. міністр закордонних справ Венесуели Ніколас Мадуро направив на ім'я міністра закордонних справ Росії Сергія Лаврова ноту, в якій офіційно визнано ринковий статус економіки Росії.

Найбільш перспективною сферою російсько-венесуельського економічного співробітництва став нафтогазовий сектор. У 2005 р. ВАТ “Газпром” в особі своєї дочірньої компанії ЗАО “Зарубіжнафтогаз” вибороло тендер і отримало ліцензію на проведення розвідки і розробку секторів “Урумако-1” і “Урумако-2” (передбачуваний об'єм запасів 70–90 млрд. куб. м) в рамках проекту “Рафаель Урданета” по видобутку газу на шельфі Венесуельської затоки.

Ряд крупних російських фірм вивчали можливість участі в таких секторах венесуельської економіки, як гірничорудна промисловість, нафтогазова і транспортна інфраструктура, фінансово-інвестиційна і банківська діяльність, хімічна промисловість, машинобудування, транспорт, повітряне сполучення.

Влітку 2006 р. Трубна Металургійна Компанія і Міністерство базової і гірничорудної промисловості Венесуели підпи-

сали Протокол про наміри щодо будівництва в р. Сьюдад Піар (штат Болівар) заводу по виробництву безшовних труб.

Продовжувалось постачання до Венесуели автомобілів “КАМАЗ”. Техніка обслуговується в сервісному центрі, створеному в 2006 році в м. Валенсії, на базі якого велася робота із створення регіонального представництва у формі російсько-венесуельського спільного підприємства для просування автомобілів “КАМАЗ” на ринки інших країн Латинської Америки.

Не можна оминати увагою російсько-болівійської торгівлі, об’єм якої у 2002 р. склав близько 1 млн. дол. (2001 р. – 2 млн. дол.), в т.ч. російський експорт – 1 млн.дол. (2001 р. – 1,5 млн. дол.). В основному постачалися машини і устаткування (автомобілі “Нива” і КАМАЗ). Обидві сторони виявляли зацікавлення до співпраці в таких сферах як газо– і нафтовидобуток, електроенергетика, геологорозвідка, машинобудування, добування дорогоцінних металів, металургія (модернізація комбінату “Карачипампа” поблизу м. Потосі), транспорт, сільське господарство, харчова промисловість (проект будівництва в Болівії заводу по переробці фруктів і виноробного підприємства). 10 липня 2002 р. було підписано Міжурядову угоду про співпрацю в області підтримки підприємництва, внаслідок якої російсько-болівійський товарообіг до 2007 р. залишався на рівні 5 млн. дол.

Не можна обійти увагою і стосунків із Гайаною. У 2004 р. було підписано міжурядову угоду про врегулювання заборгованості Гайани перед Російською Федерацією по раніше наданих кредитах. Двосторонній товарообіг не перевищує 500 тис. дол. в рік. Разом з тим останнім часом до гайанських бокситів серйозну цікавість виявило ВАТ “РУСАЛ”. У 2003–2004 рр. Гайану відвідали декілька делегацій цієї російської компанії. За підсумками переговорів були підписаний меморандум про взаєморозуміння з урядом Гайани про співпрацю у сфері алюмінієвої промисловості, а також інвестиційну угоду про створення спільного підприємства по видобутку бокситів для потреб російської промисловості і контракт по управлінню гайанською бокситодобувною компанією “Аройма Майнінг Компані”. Відповідно до цих документів “РУСАЛ”, частка якого в підприємстві складає 90% (10% залишилось у власності уряду Гайани), почав здійснення інвестиційної програми у розмірі 21 млн.дол. З 2005 р. нове спільне підприємство приступило до роботи, в Гайані з’явилися російські фахівці, відкритий офіс

компанії “РУСАЛ”. У 2005 р. підписана угода, що дала російському холдингу право почати розробку крупного родовища бокситів “Курубук-22”. У тому ж році уклали угоду про співпрацю торговельно-промислові палати. А у 2007 р. було успішно розпочато видобуток бокситів [18].

Торгівля з Гватемалою не мала необхідної збалансованості; вона ведеться впродовж останніх тридцяти років, в основному через фірми третіх країн і міжнародні біржі. За 2006 р. двосторонній товарообіг виріс на 40% і склав 61,2 млн. дол. (у 2005 р. – 43,8 млн.; у 2004 р. – 38,9; у 2003 р. – 82,6; у 2002 р. – 39,9); російський експорт збільшився на 45% і за підсумками минулого року дорівнював 54,8 млн. дол. (у 2005 р. – 37,7 млн. дол.). Його основою є продукція чорної металургії (88,6%) і добрива (10,2%). Імпорт за 2006 р. склав 6,4 млн. дол. (у 2005 р. – 6,1), головним чином банани (52,6%), кава (24,9%) і тютюнова сировина (18%). У менших обсягах поставлялися чай, спеції, фрукти, вольфрамкові руди. Однак до кін. 2008 р. простежувалося скорочення постачань основної статті гватемальського експорту – цукру-сирцю. Це викликано відміною в 2004 р. його імпортного квотування в Росії і відсутністю режиму найбільшого сприяння у взаємній торгівлі, що привело до витіснення гватемальського цукру конкурентами. Підписана 29 листопада 2006 р. Міжурядова угода про торгівлю і економічне співробітництво (набула чинності 26.06.2007 р.) покликана дати істотний імпульс зростанню товарообігу між країнами [10].

Варто згадати і про стосунки Росії із Гондурасом. Протягом 2000–2008 рр. прямих торгових операцій між країнами не здійснювалося і економічні зв’язки обмежувалися торговими операціями через посередницькі фірми третіх країн. Однак товарообіг у 2001 р. склав 14,5 млн. (у 2000 р. – 12,5 млн. дол. Це в основному добрива, інші хімічні товари, металовироби, автомобілі, різні запчастини. Імпортувалися до РФ кава і цукор-сирець (на суму 7,5 млн. дол.). Із приходом на пост президента В. Путіна керівники Гондурасу, виявили дієве зацікавлення розвитком прямих, без посередників, торговельно-економічних зв’язків з Росією і, як результат, група крупних підприємців Гондурасу у 2001 створила об’єднання “Російський дім”.

Об’єми російської торгівлі у Гондурасі були невеликі, однак простежувалася тенденція до зростання. У 2005 р. товарообіг між країнами досяг 43,0 млн. дол. (у 2004 р. – 37,0 млн. дол., у

2003 р. – 25,9). Товарообіг збільшувався переважно за рахунок російського експорту. Тому в торгівлі зберігалося значне позитивне сальдо на користь Росії, що склало в 2005 р. 62% від об'єму товарообігу. Постачання російських товарів оцінювалися такими цифрами (у млн. дол.): 2003 р. – 18,4; 2004 р. – 35,5; 2005 р. – 34,0. Основними статтями експорту 2003-2005 рр. стали мінеральні добрива (від 32 до 65 %), сталевий лист і інші металовироби (від 30 до 60%). Періодично Гондурас купував автомобілі, головним чином марки УАЗ, різні види запчастин, пиломатеріали хвойних порід, електротехнічні товари.

Імпорт з Гондурасу був схильний до коливань (у 2003 р. – 7,5 млн. дол., в 2004 р. – 1,5, в 2005 р. – 9,0). Він був представлений в основному цукром-сирцем і високоякісними сортами кави. За сприянням "Російського дому" вдалося налагодити прямі закупівлі російських автомобільних запчастин. Велася робота по просуванню на ринок Гондурасу лікарських засобів і інших медичних товарів вироблених у РФ, а також організації закупівель в цій країні тропічних фруктів (ананасів, манго і ін.).

Розширення торговельно-економічних зв'язків потребувала Колумбія. Вона була зацікавлена в отриманні дешевших, але одночасно сучасних російських технологій; натомість російська сторона прагнула отримати доступ до вигідних контрактів на розробку нафтових родовищ у цій країні, а також для реалізації крупних енергетичних та інвестиційних проектів.

У 2006 р. товарообіг між Росією і Колумбією (за колумбійськими статистичними даними) склав близько 225 млн. дол. США (у 2005 р. – 220), з них російський експорт – 175 млн. дол. (у 2005 г – 146). У 2006 р. у Колумбію здійснено поставки мінеральних добрив та іншої хімічної продукції на суму 70,4 млн. дол. США, машинно-технічної продукції – на 55,6 млн. дол. і на 20,6 млн. металопрокату.

У свою чергу, Росія імпортувала з Колумбії цукор-сирець на 15,8 млн. дол., квіти на 18,6 млн. дол., каву і кавовий концентрат на 5,6 млн. дол., а також банани на суму 10,4 млн. Крім того, у Колумбії успішно працювала низка російських компаній, серед яких виділяється "Лукойл Оверсіз Холдинг ЛТД", яка з 2002 р. реалізовувала в Колумбії проект "Кондор" (розвідка і видобуток нафти).

В ході Міжнародного промислового ярмарку в Боготі в жовтні 2006 р. ВАТ "Камаз" підписало контракт на постачання до Колумбії 30 вантажівок. Було також започатковано співпраці

із Колумбією таких російських фірм як "Газпром", "ІТЕРА", "Зарубіжнафгаз", "Будтрансгаз".

Перехід Росії до ринкової економіки несприятливо позначився на двосторонній торгівлі з Коста-Рікою, що головним чином розгорнулася у період президенства В. Путіна. Хоча раніше вона здійснюється в порівняно невеликих об'ємах, експорт і импорт були схильні до помітних коливань. Проте за російськими даними, в 2006 р. її товарообіг склав 33,3 млн. дол. (у 2005 р. – 67,7 млн. дол., 2004 р. – 7,4 млн. дол., 2003 р. – 11,9 млн. дол.). Російський експорт в 2006 р. склав 29,2 млн. дол. (у 2005 р. – 52,1 млн. дол., 2004 р. – 1,8 млн. дол., 2003 р. – 2,9 млн. дол.). Структура російського експорту до Коста-Ріки в 2006 р. характеризувалася такими даними (у %): продукція хімічної промисловості – 61,9, зокрема мінеральні добрива – 54,2, прокат чорних і кольорових металів – 32,0, інші товари – 6,9. Імпорт з Коста-Ріки в 2006 р. скоротився до 4,1 млн.долл. (у 2005 р. – 15,6 млн. дол., у 2004 р. – 5,7 млн. дол., у 2003 р. – 9 млн. дол.). Частка основних товарів в нашому імпорті з Коста-Ріки в 2006 р. оцінювалася (у %): банани – 83,0, соки, джеми, мармелад – 15,3, кава – 1, 1, інші товари – 0,6. Крім того, в окремі роки купуються цукор-сирець, живі квіти, фруктові консерви.

У січні 2007 р. завершилися російсько-костаріканські переговори на предмет вступу РФ у СОТ. В рамках досягнутих домовленостей костаріканці отримали можливість поставляти до Росії на пільгових, ніж раніше, умовах понад 300 видів продовольчих товарів, в першу чергу цукор-сирець, і близько 100 високотехнологічних промислових виробів, включаючи мікропроцесори. Ділові кола країни розраховували повернутися на російський ринок цукру, однак звітти їх витіснили конкуренти з інших латиноамериканських країн.

Проведений в Сан-Хосе в травні 2007 р. силами дипкорпусу і Корпорації з питань розвитку зовнішньої торгівлі Коста-Ріки семінар "Можливості російського ринку" продемонстрував, що представники костаріканського бізнесу в основному налаштовані на поширення у Росії своїх традиційних товарів (цукор, кава, банани), разом з тим не виявляючи активності у налагодженні прямих закупівель товарів російського виробництва.

Динамічно розвивалися російсько-панамські торговельно-економічні відносини. У Панамі є представництва ВАТ "Аерофлот" і приватних фірм за участю російського капіталу, які,

у багатьох випадках використовуючи напрацювання попередніх років, продовжують працювати на панамському ринку у сфері транспорту, торгівлі і сервісного обслуговування техніки. У лютому 2005 р. “Автоекспорт” відкрив у Вільній Зоні Колон салон російських автомобілів.

Товарообіг з Панамою в 2006 р. склав більше 90 млн. дол. при російському експорті в 70 млн. Його основою є нафта і нафтопродукти (56 млн.), здійснюються також постачання машинобудівної продукції, металовиробів (близько 5 млн.), добрив і іншої хімічної продукції (більше 2 млн.). Імпорт з Панами (у 2006 р. – 21,2 млн. дол.) в основному представлений екскурсійними судами (11,3 млн.) і сільськогосподарською продукцією (банани – 5,7 млн., кави і чай – 2,5 млн., харчовими екстрактами (есенції і концентрати).

Розвитку торговельно-економічної співпраці і налагодженню прямих ділових зв'язків сприяли робочий візит до Панами делегації російських ділових кіл на чолі із заступником міністра економічного розвитку і торгівлі Росії, що відбувся в жовтні 2003 р., а також візит до Москви заступника міністра торгівлі і промисловості Панами М.Х.Паредеса, що пройшов у вересні 2006 р. Останній провів переговори з керівництвом Мінекономрозвитку РФ, представниками низки крупних компаній по залученню російського капіталу до планованого будівництва в Панами Міжамериканського енергетичного центру і здійснення проекту по модернізації Панамського каналу.

У 2004 р. в Панами було створено підприємницьке об'єднання – Панамо-російська палата розвитку і торгівлі, яку очолив Омар Торріхос (брат президента країни). До її складу увійшли відомі панамські політики і підприємці. У 2006 р. О. Торріхос відвідав Росію на запрошення адміністрації Нижнього Новгороду, де за сприяння палати в Панами відбулися торгові переговори делегації Уряду Москви, підготовлений план проектів двосторонньої співпраці, представлений керівництву Панами.

Парагвай в числі перших підписав двосторонній протокол про вступ Росії у СОТ. За останній рік за рахунок збільшення постачання у РФ парагвайського м'яса (близько 100 тис. тонн) об'єм експорту Парагвая до Росії виріс майже в 3 рази, склавши майже 240 млн. дол. (російський експорт до Парагваю незначний).

Підводячи підсумок варто наголосити, що провідним російським партнером є Бразилія. Добрі традиції мають відносини з

Кубою. Позитивна динаміка характерна для торгівлі з Аргентиною, Венесуелою, Колумбією, Мексикою, Уругваєм і Еквадором.

У досліджуваний період РФ вийшла на латиноамериканські ринки із пропозицією машино та літакобудування, військової, а також нафтохімічної галузей. У країнах ЛА і КР використовується близько 900 російських літаків і гелікоптерів. Протягом 2000–2008 рр. туди поставлено понад 60 тис. легкових і більше 16 тис. вантажних автомобілів. Популярністю серед латиноамериканських підприємців користується російська дорожньобудівельна і сільськогосподарська техніка. У свою чергу, ЛА є провідним постачальником до Росії ряду сільськогосподарських і продовольчих товарів, включаючи цукор-сирець, свинину, банани, соєве масло, живі квіти, м'ясо птиці. У Москві працюють російсько-венесуельське СП у сфері швидкого харчування “Рос-тікс”, російсько-колумбійські торгові дома “Ель Рекс”, “Неуса” і “Московський квітковий дім”. У Підмосков'ї діє уругвайське підприємство по реалізації рибної продукції [4].

В цілях сприяння формуванню фінансових механізмів підтримки торговельно-економічних зв'язків, російські банки були залучені до розробки механізму платежів у експортно-імпортних операціях між державами. Опрацьовувалися можливості вступу Росії в Міжамериканський банк розвитку (МАБР).

Заслугує на увагу те, що із латиноамериканськими партнерами встановили зв'язки окремі регіони, міста, та адміністративно-територіальні суб'єкти РФ. Найбільшу активність при цьому проявили Татарстан, Москва, Санкт-Петербург, Калінінград і Удмуртія. Важливу роль в налагодженні ділових зв'язків і інформаційних обмінів відіграв Національний комітет сприяння економічному співробітництву з країнами ЛА. Сьогодні він об'єднує понад 70 зацікавлених російських організацій, включаючи адміністрації регіонів, заводи-виробники, фірми-експортери, банківські структури.

Отже, стійкі темпи налагодження економічного діалогу РФ із країнами ЛА та КР періоду президентства В. В. Путіна сприяли розвитку та утвердженню торгово-господарських відносин між державами, а також створили базу для взаємовигідних проектів, реалізація яких, забезпечуватиме статус впливових економічних партнерів серед країн світу.

Джерела та література

1. Андское сообщество. – Режим доступа: www.economy.gov.ru/wps/wcm/connect/economylib/mert/resources.
2. Белов Д. Интеграционные процессы в Латинской Америке / Д. Белов, Е. Старостина // *Международная жизнь*. – 2006. – № 3. – С. 95–106.
3. Бурляй Я. Латиноамериканское танго России / Я. Бурляй // *Международная жизнь*. – 2007. – № 4. – С. 140–147
4. Виландт Г. Латинская Америка: сегодняшний день и перспективы / Г. Виландт // *Мировая экономика и междунар. отношения*. – 2005. – № 2. – С. 91–95.
5. Давыдов В.М. Латинская Америка в контексте международной политики России / В.М. Давыдов, В.И. Морозов // *Латинская Америка*. – 2004. – № 7. – С.
6. Заседание Межправительственной Российско-Аргентинской комиссии по торгово-экономическому и научно-техническому сотрудничеству. – Режим доступа: www.ln.mid.ru/nsat.nsf/
7. Ковальова О. І. Політична інтеграція в Латинській Америці: генеза, ключові характеристики, детермінанти кризових тенденцій: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.04 / О. І. Ковальова. – К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин, 2004. – 19 с.
8. Латиноамериканский департамент Министерства Иностранных Дел Российской Федерации. – Режим доступа: <http://www.ln.mid.ru/ns-rlat.nsf/>
9. Моисеев А. Иберо– Америка и мы / А. Моисеев. – Москва: Глобус, 2004. – 380 с.
10. Николаенко В. Гватемала становится ближе / В. Николаенко // *Международная жизнь*. – 2008. – № 6. – С. 3 – 12.
11. Отношения с Парагваем – Режим доступа до ресурсу: // www.ln.mid.ru/ns-rlat.nsf/
12. Поездка С. Иванова по странам Латинской Америки // *Дипломатический вестник* – 2004. – № 1. – Режим доступа: http://www.mid.ru/dip_vest.nsf/.
13. Российско-Венесуэльские отношения – Режим доступа: www.ln.mid.ru/ns-rlat.nsf.
14. Российско-Гватемальские отношения – Режим доступа: www.ln.mid.ru/ns-rlat.nsf.
15. Российско-Колумбийские отношения – Режим доступа: www.ln.mid.ru/ns-rlat.nsf.
16. Российско-Костариканские отношения – Режим доступа: www.ln.mid.ru/ns-rlat.nsf.
17. Российско-Панамские торгово-экономические отношения – Режим доступа: [//www.ln.mid.ru/ns-rlat.nsf](http://www.ln.mid.ru/ns-rlat.nsf).

18. Лобер В.Л. Россия и страны Латинской Америки // *Геополитика: Учебник* / Под общ. ред. В. А. Михайлова; Отв. ред. Л. О. Терновая, С. В. Фокин. – М.: Изд-во РАГС, 2007. – С 312–330.
19. РУСАЛ – Режим доступа: http://www.rusal.ru/guyana_factory.aspx
20. Сизоненко А. Латинская Америка прочно вошла в обойму русской дипломатии / А. Сизоненко // *Международная жизнь*. – 2006. – № 11. – С. 82.
21. Сизоненко А. Образ России в Латинской америке / А. Сизоненко // *Международная жизнь*. – 2008. – № 6. – С. 42 – 53.
22. Торгово-экономические отношения России с Гондурасом – Режим доступа: www.ln.mid.ru/ns-rlat.nsf.
23. Яковлев П. Аргентина: тенденции развития и сотрудничество с Россией / П. Яковлев. – М.: ИЛА РАН, серия “Саммит”, 2005. – 83 с.
24. Яковлев П. Аргентинский бизнес семьи Киришнер / П. Яковлев // *Международная жизнь*. – 2008. – № 4. – С. 70-87.
25. Ameryka Łacińska we współczesnym świecie / Pod redakcją M.F. Gawryckiego. – Warszawa, 2006. – 442 s.
26. Ameryka Łacińska wobec wyzwań globalizacji / Pod redakcją Marcina Florianiana Gawryckiego. – Torun, 2006. – 338 s.
27. Gruszczak A. Ameryka Środkowa / Pod redakcją T. Piotrowicza. – Warszawa, 2007. – 615 s.
28. Krzywicka K. Stosunki Federacji Rosyjskiej z państwami regionu Ameryki Łacińskiej / K. Krzywicka // *Federacja Rosyjska w stosunkach międzynarodowych*. / A. Czarnocki, I. Topolski (red.). – Wydawnictwo UMCS, Lublin, 2006. – P. 265 –283.
29. Polityka zagraniczna państw Ameryki Łacińskiej / Pod red. nauk. Marcina F. Gawryckiego. – Warszawa, 2006. – 402 s.

Олена Подворна

СТРАТЕГІЧНЕ ПАРТНЕРСТВО РОСІЇ ТА США: ПОЛІТИЧНО-ВІЙСЬКОВА ПЛОЩИНА

Ця стаття присвячена питанню співробітництва Росії та США в рамках їхнього стратегічного партнерства у політично-військовій площині. Розглядаються питання, які стосуються проблем дотримання режиму нерозповсюдження та процесу роззброєння. Стаття охоплює часовий період від 1992 року, моменту проголошення стратегічного партнерства, по 2004 рік.

Ключові слова: міжнародна безпека, національна безпека, стратегічне партнерство, режим нерозповсюдження, процес роззброєння, ядерні озброєння, зброя масового знищення, стратегічна стабільність.

Елена Подворная. Стратегическое партнерство России и США: политико-военная плоскость

Данная статья посвящена вопросу сотрудничества России и США в рамках их стратегического партнерства в политико-военной плоскости. Рассматриваются вопросы, касающиеся проблем соблюдения режима нераспространения и процесса разоружения. Статья охватывает временной период от 1992 года, момента провозглашения стратегического партнерства, по 2004 год.

Ключевые слова: международная безопасность, национальная безопасность, стратегическое партнерство, режим нераспространения, процесс разоружения, ядерные вооружения, оружие массового поражения, стратегическая стабильность.

Olena Podvorna. U.S. – Russia Strategic Partnership: political-military dimension

Article deals with the question of the U.S. – Russia cooperation in political-military sphere within the framework of their strategic partnership. Disarmament process and observance of non-proliferation regime are key issues of the investigation in the article. The paper implies period from declaration of strategic partnership, since 1992 till 2004.

Key words: international security, national security, strategic partnership, non-proliferation regime, disarmament process, nuclear weapons, weapons of mass-destruction, strategic stability.

Теоретичне підґрунтя

Стратегічне партнерство США та Росії було проголошене в 1992 році. Варто підкреслити, що в Росії офіційного документа під назвою *Концепція Російської Федерації стратегічного партнерства зі Сполученими Штатами Америки* не існує. Натомість сама концепція реалізується на основі двосторонніх офіційних документів, угод, договорів, декларацій, спільних заяв найвищих державних осіб та офіційних документів Російської Федерації (концепції національної безпеки, концепції зовнішньої політики і концепції військової політики Росії [10; 8; 6; 7; 2]).

Аналогічна ситуація в Сполучених Штатах Америки. *Концепція Сполучених Штатів Америки стратегічного партнерства з Російською Федерацією* була вироблена на основі офіційних державних документів США (стратегії національної безпеки, зовнішньої і військової політики [22; 23; 24; 25; 26; 47; 41; 40; 28]), двосторонніх документів між США і Росією, угод, декларацій, договорів, щорічних послань Президента США до Конгресу США, доповідей стосовно ядерної стратегії США та інших документів.

Нормативну базу реалізації стратегічного партнерства у військово-політичній площині складають такі головні двосторонні документи та міжнародні договори: Декларація Президента Джорджа Буша старшого і Президента Бориса Єльцина про нові відносини з Кемп-Девіда від 1992 року, Хартія російсько-американського партнерства і дружби, Ванкуверська декларація від 1993 року, Московська декларація від 1994 року, Спільна заява Президента Сполучених Штатів Америки і Президента Російської Федерації про співпрацю, стабільність і ядерну безпеку від 1994 року, Спільна заява про параметри майбутнього скорочення ядерних озброєнь від 1997 року, Спільна заява президентів щодо Договору ПРО від 1972 року (1997), Спільна заява щодо принципів стратегічної стабільності, Спільна заява про виклики спільній безпеці на порозі ХХІ століття від 1998 року, Спільна заява щодо співпраці в сфері стратегічної стабільності, Спільна американсько-російська заява “Ініціатива співп-

раці в сфері стратегічної стабільності” від 2000 року, Спільна декларація Президентів Росії і США про нові стратегічні відносини між Російською Федерацією і Сполученими Штатами Америки від 2002 року, Спільна заява Президента Російської Федерації Володимира Путіна і Президента Сполучених Штатів Америки Джорджа Буша молодшого про нові відносини між Росією і США, Звернення Президента Джорджа Буша молодшого до обох палат Конгресу від 20 вересня 2001 року, Звернення Президента В. Путіна до російського народу від 24 вересня 2001 року, Спільна заява Президента Володимира Путіна і Президента Джорджа Буша молодшого про нові стратегічні відносини, міжнародні договори: Договір СТАРТ-I, Договір СТАРТ-II, Договір ПРО, Договір ДЗЗСЄ та інші документи [5; 21; 1; 9; 17; 18; 33; 19; 14; 16; 42; 43; 15].

Також варто підкреслити, що процес вироблення офіційних документів як Росії, так і США підлягав впливу як подій на міжнародній арені, так і внутрішнього розвитку кожної з держав. Отже, ці документи відображають відмінне сприйняття та розуміння питань, які є предметом стратегічного партнерства двох держав, та різні підходи щодо їх вирішення. Саме цим пояснюється турбулентний процес реалізації стратегічного партнерства в цілому, та у політично-військовій площині зокрема.

Предмет політично-військового діалогу

Сфера співробітництва США і Росії на політично-військовій площині включає в себе достатньо широке коло питань. Особливу увагу присвячено проблемі зброї масового знищення. Ця проблема є складною і містить у собі дії обох держав як щодо різних видів зброї масового знищення (контроль над розповсюдженням зброї масового знищення та процес роззброєння), так і щодо держав, котрі прагнуть її отримати. Саме тому в статті буде проведений аналіз таких проблем як стратегічні озброєння, Договір ПРО, Договір ДЗЗСЄ, програма Нанна-Лугара з точки зору їхнього впливу на процес реалізації стратегічного партнерства у політично-військовій площині.

До інших питань, які також визначають предмет сфери політичного діалогу, належать: процес розширення НАТО, співпраця в рамках антитерористичної коаліції та дії кожної з держав щодо окремих регіонів (СНД, Балкани, Азіатсько-Тихоокеанський регіон та Близький Схід). Проте ці питання не є предметом розгляду даної статті.

Проблема нерозповсюдження зброї масового знищення

Завершення “холодної війни” сприяло появі іншого підходу в обох державах до проблеми нерозповсюдження зброї масового знищення, яка під час “холодної війни” була підпорядкована утриманню радянсько-американського балансу стратегічних сил з метою недопущення ядерної війни [48, 710].

Одним з найголовніших елементів співробітництва США і Росії в рамках стратегічного партнерства, який повністю відповідає національним інтересам і інтересам безпеки Росії, а також національним інтересам і інтересам безпеки США, є проблема дотримання режиму нерозповсюдження зброї масового знищення та процесу роззброєння, з особливою увагою до ядерної зброї [21; 1; 9; 17; 5; 32].

Більше того, проблема нерозповсюдження зброї масового знищення, насамперед ядерної, була тісно пов'язана з питанням забезпечення регіональної безпеки та запобіганням появі конфліктів на глобальному та локальному рівнях. Такий взаємозв'язок може бути пояснений тим, що зміни міжнародного середовища на зламі 80-90-х років ХХ століття проявили суттєву трансформацію регіональних конфліктів та їхніх наслідків для регіональної безпеки і міжнародної безпеки, враховуючи зростаючі процеси інтернаціоналізації і глобалізації міжнародного життя [36, 105-121; 27, 584].

Одночасно необхідно підкреслити, що в процесі реалізації цієї цілі (дотримання режиму нерозповсюдження зброї масового знищення, особливо ядерної) стратегічного партнерства, Росія виступала також об'єктом дій Сполучених Штатів Америки, а не лише суб'єктом. Росія сама була джерелом загроз національним інтересам США внаслідок наявності в неї зброї масового знищення, значних запасів матеріалів, технологій та значної кількості спеціалістів, які уможливають отримання такої зброї, в умовах радикальної внутрішньої трансформації. Отже, головним положенням концепції Сполучених Штатів Америки стратегічного партнерства з Росією стало переконання, що внаслідок того, що Росія є одночасно і суб'єктом, і об'єктом в процесі дотримання режиму нерозповсюдження, найкращим забезпеченням їхньої національної безпеки, котра розглядається в категоріях нового мислення, буде залучення Росії до співпраці в рамках стратегічного партнерства [30, 22-23].

Аналіз двосторонніх офіційних документів і документів, що стосуються національної безпеки кожної з держав окремо, а також реконструкція концепції стратегічного партнерства кожної з держав окремо показують, що цілями спільної політики США і Росії стали:

– протидія розповсюдженню зброї масового знищення і засобів її доставки та недопущення її отримання державами з ворожими намірами, або терористичними групами [39, 6];

– запобігання знаходженню зброї масового знищення і засобів її доставки на території держав з високим рівнем внутрішньої нестабільності (держави, що утворились після розпаду СРСР);

– запобігання збільшенню кількості держав, що мають зброю масового знищення, в тому числі ядерну, та засоби її доставки шляхом вироблення системи заохочувань з метою переконання держав припинити розробку їхніх програм по виробленню зброї масового знищення.

Іншим виміром співробітництва стала діяльність, спрямована на дотримання існуючих міжнародних договорів, що визначають умови володіння різними видами зброї (біологічної, хімічної, звичайної, ядерної), та недопущення їхнього порушення [14]. Це, насамперед, стосувалось Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1968 року (ДНЯЗ) [34, 111-112], підписання нових договорів з особливою увагою до питання перевірки виконання їхніх положень, та застосування санкцій за порушення договорів з метою забезпечення національної і міжнародної безпеки. Проблемним питанням у двосторонніх відносинах стала нератифікація США Договору про всеосяжну заборону випробувань ядерної зброї від 1996 року (Договір ВЗВЯЗ) [39, 9].

Політика США і Росії щодо проблеми нерозповсюдження особливе відображення знаходила на регіональному рівні, зокрема на просторі держав СНД. Власне в контексті питання дотримання ДНЯЗ та необхідності забезпечення контролю щодо зброї масового знищення, в тому числі ядерної, слід розглядати їхню діяльність щодо передачі Російській Федерації як єдиній спадкоємиці СРСР зброї масового знищення, яка після розпаду СРСР залишилась також на території України, Казахстану і Білорусі. Результатом цього стало підписання 23 травня 1992 року Лісабонського Протоколу до Договору СТАРТ-I (ратифі-

кованого Україною, Білоруссю і Казахстаном), підписання 3 січня 1993 року Договору СТАРТ-II, Московської декларації від 1994 року та Спільної заяви Президента Сполучених Штатів Америки і Президента Російської Федерації про співпрацю, стабільність та ядерну безпеку від 28 вересня 1994 року. В цих документах містяться положення щодо співпраці з метою зменшення наявних арсеналів озброєнь та з метою запобігання розповсюдженню наявної зброї масового знищення, насамперед ядерної.

Стратегічні озброєння

Стратегічні озброєння були предметом усіх договорів з роззброєння в період радянсько-американської конфронтації. В 1987 році між США і СРСР був підписаний перший двосторонній договір щодо скорочення озброєнь – Договір про ліквідацію ракет короткого і середнього радіусу дії (Договір INF), який передбачав скорочення тактичних ядерних боєголовок середнього і короткого радіусу дії [49, 546].

На початку 90-х років були підписані Договори СТАРТ-I і СТАРТ-II, які стосувались скорочення наступальних стратегічних озброєнь. Договір СТАРТ-I від 1991 року передбачав скорочення засобів доставки стратегічної ядерної зброї [46, 91]. Договір СТАРТ-II від 1993 року передбачав радикальне скорочення наступальних стратегічних озброєнь і засобів їхньої доставки обох держав та широкий діапазон засобів перевірки [12, 27-30, 38-39; 46, 217].

Процес ратифікації і реалізації Договору СТАРТ-II в 90-х роках був ускладнений внаслідок сукупності внутрішніх чинників в обох державах і з цієї точки зору може розглядатися як приклад серйозного ускладнення процесу реалізації стратегічного партнерства, хоча був спрямований на досягнення цілей цього партнерства, які повинні були сприяти забезпеченню національної безпеки кожного зі стратегічних партнерів і міжнародної безпеки.

Ратифікація Договору СТАРТ-II в Росії була ускладнена внаслідок того, що Російська Федерація ставила її в залежність від позиції США щодо Договору ПРО, тому що виконання положень Договору СТАРТ-II за умови виходу США з Договору ПРО і побудови нової системи протиракетної оборони означало би ослаблення здатності російських ядерних сил до удару у відповідь і означало би порушення стратегічної стабільності.

В березні 1997 року був прийнятий узгоджений пакет поправок щодо Договору СТАРТ-II, який з часом знайшов свій вираз у формі Протоколу до Договору СТАРТ-II і декількох інших документах щодо Договору ПРО, підписаних 26 вересня 1997 року [46, 218]. Сенат США виразив згоду на ратифікацію Договору СТАРТ-II в 1996 році, хоча Президент США не вніс на засідання Сенату США Протоколу до Договору СТАРТ-II і пакету домовленостей в справі Договору ПРО, підписаних в 1997 році. Натомість Росія обумовлювала набуття чинності Договором СТАРТ-II від ратифікації Сенатом США вищезазначених двосторонніх документів від 1997 року [49, 547; 34, 91].

Договір СТАРТ-II і пакет домовленостей у справі Договору ПРО були ратифіковані Росією лише 14 квітня 2000 року. Ратифікація була обумовлена двома застереженнями: необхідністю продовження переговорів щодо підписання Договору СТАРТ-III та застереженням, котре вказувало, що вихід США з Договору ПРО призведе до виходу Росії з Договору СТАРТ-II [20]. Ратифікація Договору СТАРТ-II означала, з однієї сторони, продовження процесу скорочення стратегічних озброєнь, а з другої, дозволяла зберегти певну кількісну рівновагу між ядерними потенціалами Росії і США [46, 218].

В 2001 році Російська Федерація оголосила про свій вихід з Договору СТАРТ-II, оскільки Сполучені Штати Америки повідомили 13 грудня 2001 року Росію про свій вихід з Договору ПРО.

Варто підкреслити, що паралельно відбувався процес вироблення Договору СТАРТ-III. З одного боку, він був спрямований на подальше скорочення стратегічних озброєнь. З другого боку, цей процес був розпочатий Росією, котра не була в змозі здійснювати відповідний контроль над власним арсеналом озброєнь, особливо беручи до уваги той факт, що час експлуатації озброєнь, які Росія мала право мати згідно з положеннями Договорів СТАРТ, добігав кінця [34, 91-92].

Співробітництво з метою забезпечення стратегічної стабільності та забезпечення національної і міжнародної безпеки, включно з внутрішніми політичними змінами в кожній з держав, призвели до вироблення нового підходу в сфері безпеки, результатом чого стало підписання юридично обов'язкового Договору між Російською Федерацією і Сполученими Штатами Америки про скорочення стратегічних наступальних озброєнь

24 травня 2002 року в Москві [3]. Договір передбачає лише зменшення кількості операційних боєголовок, а не їхнє фізичне знищення. Договір передбачає зменшення і скорочення виключно ядерних боєголовок. Одночасно кожна держава має право визначати склад і структуру своїх стратегічних наступальних озброєнь в рамках визначеної кількості боєголовок, розміщених на визначених компонентах ядерної тріади [3].

Проте, незважаючи на підписання цього Договору, США залишаються єдиною військовою потужною державою, оскільки зарезерували для себе можливість відтворення свого ядерного потенціалу шляхом повернення складованих зарядів до тих, які залишились на балістичних снарядах, оскільки на відміну від Росії, вони не будуть здійснювати безповоротного скорочення. Сполучені Штати Америки і Російська Федерація ратифікували цей Договір в 2003 році.

Одночасно ці договори стали важливими чинниками посилення режиму нерозповсюдження ядерної зброї, що також було однією з цілей стратегічного партнерства Росії та США, а також було інструментом досягнення цієї цілі.

Договір ПРО

В тісному зв'язку з питанням скорочення наступальних озброєнь знаходилась проблема протиракетної оборони і Договору ПРО від 1972 року (Anti-Balistic Missile (system) Treaty), збереження якого в контексті інших договорів з роззброєння гарантувало забезпечення стратегічної стабільності та балансу сил США і Росії [17].

Договір ПРО був заключний під час "холодної війни", головною його ціллю було гарантування стратегічної рівноваги між тогочасними великими державами, яка спиралась на гарантію взаємного знищення. Проте в умовах нового міжнародного середовища цей Договір проявив різні підходи США і Росії щодо системи протиракетної оборони. США розглядали його як такий, що не відповідає новим загрозам національної та міжнародної безпеки і вимагає модернізації [29, 493]. Натомість Російська Федерація вважала існуючу систему протиракетної оборони адекватною новим загрозам. Більше того, вона сприймалась як головний елемент системи національної безпеки як США, так і Росії та міжнародної безпеки [31, 15-16]. Також слід вказати, що позиція Російської Федерації може бути витлумачена її побоюваннями, оскільки перегляд Договору

ПРО за умови ратифікації Договору СТАРТ-II означає суттєве ослаблення оборонних здатностей Росії. Ситуація була додатково ускладнена внаслідок розширення НАТО в другій половині 90-х років.

Більше того, від 1996 року Сполучені Штати Америки здійснювали політику на знаходження можливостей побудови національної протиракетної системи, ціллю якої повинна була стати оборона території США від удару балістичних ракет з боку “держав-ізоїв”. Однак Росія ставила під сумнів вірогідність ракетного удару з боку “держав-ізоїв”, використовуючи при цьому засоби дипломатичного характеру здійснення тиску на США (підписання спільних декларацій і виголошення спеціальних заяв в ході зустрічей з Китаєм, Південною Кореєю і з європейськими союзниками США) [38, 41-43]. В другій половині 90-х років цей супротив Росії став елементом її концепції багатополарності.

З плином часу в США ідея створення системи протиракетної оборони була модифікована в напрямку створення її не виключно національною, але такою, яка би також включала європейських союзників США і Росію [48, 719; 38, 11].

Після президентських виборів у США в 2000 році була розпочата політика на розвиток нової системи протиракетної оборони в контексті трансформації підходу нової адміністрації США до забезпечення національної та міжнародної безпеки. 13 грудня 2001 року США вийшли з Договору ПРО і він перестав бути дійсним 13 червня 2002 року [4]. Натомість Російська Федерація вийшла з Договору СТАРТ-II. Також було оголошено, що майбутні стратегічні наступальні сили Росії будуть здатні подолати систему протиракетної оборони США [31, 17]. В цьому контексті заяву Російської Федерації слід розглядати не як повернення до риторики періоду “холодної війни”, а як підкреслення її інтересів безпеки.

Проте США і Росія, незважаючи на ліквідацію Договору ПРО, оголосили про продовження їхньої співпраці в сфері протиракетної оборони щодо спільного творення системи протиракетної оборони [31, 19-20].

Отже, проблема ревізії Договору ПРО через побудову нестратегічної протиракетної оборони стала прикладом ускладнення співпраці обох держав у політично-військовій площині внаслідок впливу чинників внутрішнього характеру в Росії і

США, та наявності різних підходів до розуміння і забезпечення безпеки правлячими елітами США і Росії.

Договір ДЗЗСЄ

Договір ДЗЗСЄ (Treaty on Conventional armed Forces in Europe) був розроблений у період “холодної війни” і відображав баланс сил в двополярному світі шляхом визначення колективного ліміту для п’яти категорій озброєнь, котрі вважаються наступальними, а також засобів перевірки дотримання цього Договору [37, 157]. Проте розпад біполярної системи змінив структуру сил на європейському континенті. Найголовнішою проблемою для російської безпеки стала проблема так званих флангових обмежень, рамки яких згідно з положеннями Договору ДЗЗСЄ суттєво знижували здатність забезпечувати російську безпеку на південних і західних кордонах Росії [13, 136–142].

Небажання західних держав погодитись на перегляд Договору ДЗЗСЄ, на необхідності чого Росія наполягала від 1993 року, призвело до ускладнення відносин Росії і США та Росії і НАТО, оскільки трактувалось росіянами як небажання врахувати її інтереси безпеки. Проблема перегляду Договору була прив’язана Росією до проблеми розширення НАТО на Схід, оскільки це розширення змінювало баланс сил у Європі не на користь Росії, а також трансформувало архітектуру європейської безпеки.

У ході переговорів Росії і НАТО було прийняте зобов’язання всіх держав-учасниць НАТО щодо перегляду Договору ДЗЗСЄ, яке було зафіксоване в Основоположному Акті Росія – НАТО від 1997 року.

Адаптований Договір ДЗЗСЄ до вимог безпеки у сучасному міжнародному середовищі забезпечив новий баланс сил у Європі. В адаптованому Договорі були враховані вимоги безпеки кожного з учасників, в тому числі через впроваджені засоби перевірки. Незважаючи на те, що згідно з Договором НАТО зберегло військову перевагу над Росією, не можна говорити про існування військової загрози національній безпеці Російської Федерації, оскільки положення Договору унеможливають виникнення такої ситуації внаслідок впровадження визначених національних лімітів, лімітів щодо розміщення і переміщення звичайних озброєнь в Європі. Також слід вказати, що на Російську Федерацію не був покладений обов’язок зменшення національних лімітів, а в державах, які мають спільні з Росією

кордони, заборонено розміщення надмірних військових сил. Також була вирішена проблема флангових обмежень, яка становила предмет особливого занепокоєння Росії в контексті забезпечення її національної безпеки [46, 239-242].

Адаптований Договір ДЗЗСЄ був підписаний в 1999 році. Однак цей Договір ще не вступив у силу, хоча Російська Федерація ратифікувала його в 2004 році. Решта держав-учасниць Договору обумовлювали його ратифікацію дотриманням Росією її зобов'язання щодо виводу її військових баз з території Грузії і Молдови, що було узгоджено в адаптованому Договорі ДЗЗСЄ [35, 552].

Програма Нанна-Лугара

Співробітництво обох держав з метою запобігання розповсюдженню зброї масового знищення та технологій її виробництва мало також інший вимір. В цьому контексті особлива увага повинна бути приділена програмі Нанна-Лугара (Cooperative Threat Reduction Act program), яка була прийнята Конгресом США в 1991 році. Сфера співпраці США і Росії в рамках цієї програми включає такі питання: ліквідація зброї масового знищення і процес роззброєння; процес нерозповсюдження та дотримання контролю над озброєннями, які зберігаються на території Російській Федерації; демілітаризація та військова конверсія. В рамках програми Нанна-Лугара Росія отримала понад 1 млрд. дол. Співпраця США і Росії в рамках цієї програми в економічній площині передбачала закупки Сполученими Штатами Америки урану, отриманого після демонтажу ядерних боєголовок в Росії та плутонію, необхідного для вироблення ядерної зброї [11, 15; 46, 226]. Слід також вказати, що США обмежили фінансування цієї програми в 1999 році внаслідок підозр щодо нецільового використання наданих фінансових засобів [34, 109-110].

Розглядаючи наслідки реалізації цієї програми слід вказати на двостороннє зізнання США і Росії в тому, що Росія не дотрималась графіку виконання цієї програми [44].

Потрібно також вказати, що в 2002 році під час саміту G-8 в Кананаскіс (Канада) було прийнято рішення про надання Росії 20 млрд. дол. протягом наступних десяти років на ліквідацію російської зброї масового знищення [45; 27, 587].

Варто однак підкреслити, що програма Нанна-Лугара вважається обома сторонами однією з найбільш ефективних, ре-

зультати діяльності якої призвели до значного зниження загрози від зброї масового знищення, що одночасно є однією з цілей стратегічного партнерства Росії і США.

Замість висновків

Діалог Росії та США у політично-військовій площині в рамках їхнього стратегічного партнерства був доволі складним.

Найголовнішою основою розбіжностей виявилось різне розуміння національних інтересів і загроз національній безпеці в пізньовестфальському міжнародному середовищі кожною державою окремо [32, 111]. Також можна говорити про те, що ані політичні еліти США, ані політичні еліти Росії протягом 90-х років, аж до подій 11 вересня, не були готові до нового розуміння поняття "безпека" як у національному вимірі, так і міжнародному, а також до появи нової ієрархії загроз та викликів, тобто до появи пізньовестфальського міжнародного середовища.

Проте події 11 вересня та зміни міжнародного середовища змусили правлячі політичні еліти США та Росії усвідомити факт неподільності міжнародної і національної безпеки. Це, в свою чергу, призвело до перегляду політики співробітництва у політично-військовій площині з метою максимального її пристосування до потреб забезпечення безпеки кожною з держав, як і до вимог забезпечення міжнародної безпеки, за допомогою не лише традиційних засобів з урахуванням характеру загроз та викликів.

Резюмуючи, варто вказати, що співпраця Росії та США в цій сфері розширилась після подій 11 вересня 2001 року, і обидві держави від того часу продовжують застосовувати спільні зусилля, аби контролювати процес нерозповсюдження зброї масового знищення, який в якісно нових умовах міжнародного середовища з кожним роком стає все більш актуальним.

Джерела та література

1. Ванкуверская декларация // Дипломатический вестник. – 1993. – № 7-8. – С. 18-19.
2. Военная доктрина Российской Федерации. – Режим доступа: http://nvo.ng.ru/wars/2000-04-28/4_doctrine.html
3. Договор между Российской Федерацией и Соединенными Штатами Америки о сокращении стратегических наступательных потенциалов : від 24 травня 2002р. – Режим доступа: <http://archive.kremlin.ru/events/articles/2002/05/40041/148529.shtml>
4. Заявление Президента Российской Федерации В. В. Путина в связи с решением администрации Соединенных Штатов Америки о

выходе из Договора по Противоракетной Обороне 1972 года 13 декабря 2001г. // Дипломатический вестник. – 2002. – № 1. – С. 48.

5. Кемп Дэвидская декларация Президента Джорджа Буша и Президента Бориса Ельцина о новых отношениях // Дипломатический вестник. – 1992. – № 4-5. Спецвыпуск. – С. 12.

6. Концепция внешней политики Российской Федерации // Дипломатический вестник. – 1993. – январь.

7. Концепция внешней политики Российской Федерации // Дипломатический вестник. – 2000. – № 8. – С. 3–11.

8. Концепция национальной безопасности Российской Федерации // Дипломатический вестник. – 2000. – № 2. – С. 3–13.

9. Московская декларация // Дипломатический вестник. – 1994. – № 3–4. – С. 12–14.

10. Политика национальной безопасности Российской Федерации (1996-2000), проект доктрины национальной безопасности, утвержденной Президентом Б. Ельциным в 1997 году // Независимая газета (приложение). – 1996. – 23.05. – С. 1–3.

11. Рогов С. М. Ядерное оружие в многополярном мире / С. М. Рогов // США: экономика, политика, идеология. – 1998. – № 8. – С. 3–18.

12. Рогов С. М. Договор о дальнейших сокращениях стратегических наступательных вооружений. Аналитический доклад Центра по национальной безопасности и международным отношениям / С. М. Рогов, М. И. Герасев, С. К. Ознобищев, В. М. Суриков, А. В. Суриков // США: экономика, политика, идеология. – 1993. – № 4. – С. 27–42.

13. Россия: в поисках стратегии безопасности. Проблемы безопасности, ограничения вооружений и миротворчества / под ред. А. Г. Арбатова. – М.: Наука, 1996. – 335 с.

14. Совместная декларация Президента В. В. Путина и Президента Дж. Буша о новых стратегических отношениях между Российской Федерацией и Соединенными Штатами Америки : від 24 травня 2002 р. – Режим доступу: <http://www.armscontrol.ru/START/RUS/docs/jointdecl0602.htm>

15. Совместное заявление Президента В. В. Путина и Президента Дж. Буша о новых стратегических отношениях // Дипломатический вестник. – 2003. – № 6. – С. 56–57.

16. Совместное заявление Президента Российской Федерации В. В. Путина и Президента Соединенных Штатов Америки Дж. Буша о новых отношениях между Россией и США : від 13 листопада 2001 р. – Режим доступу: <http://archive.kremlin.ru/text/docs/2001/11/30514.shtml>

17. Совместное заявление Президента Российской Федерации и Президента Соединенных Штатов Америки о сотрудничестве, стабильности и ядерной безопасности // США: экономика, политика, идеология. – 1995. – № 1. – С. 119–121.

18. Совместное заявление Президентов Российской Федерации и Соединенных Штатов Америки о принципах стратегической стабильности // Дипломатический вестник. – 2000. – № 7. – С. 15–16.

19. Совместное российско-американское заявление “Инициатива по сотрудничеству в области стратегической стабильности” // Дипломатический вестник. – 2000. – № 10. – С. 16–18.

20. Федеральный закон о ратификации Договора между Российской Федерацией и Соединенными Штатами Америки о дальнейшем сокращении стратегических наступательных вооружений // Дипломатический вестник. – 2000. – № 6. – С. 22–26.

21. Хартия российско-американского партнерства и дружбы // Дипломатический вестник. – 1992. – № 13–14. – С. 7–11.

22. A National Security Strategy of Engagement and Enlargement. The White House, February 1995. – Access mode: www.globalsecurity.org/military/library/policy/national/nss-9502.pdf

23. A National Security Strategy of Engagement and Enlargement. The White House, February 1996. – Access mode: www.fas.org/spp/military/docops/national/1996stra.htm

24. A National Security Strategy for a New Century. The White House, May 1997. – Access mode: www.globalsecurity.org/military/library/policy/national/nss9705.htm

25. A National Security Strategy for a New Century. The White House, October 1998. – Access mode: www.globalsecurity.org/military/library/policy/national/nss-9810.pdf

26. A National Security Strategy for a New Century. The White House, December 1999. – Access mode: www.dtic.mil/doctrine/jel/other_pubs/nssr99.pdf

27. Anthony I. Kontrola zbrojeń w nowym środowisku międzynarodowym / I. Anthony // Bezpieczeństwo międzynarodowe czasu przemian. Zagrożenia – koncepcje – instytucje / red.: R. Kuźniar, Z. Lachowski. – Warszawa: PISM, 2003. – S. 581–594.

28. Aspin L. Report on the BOTTOM-UP REVIEW, October 1993. – Access mode: www.fas.org/man/docs/bur/index.html. – Title from screen.

29. Bowen W. Q. Missile defence and the transatlantic security relationship / W. Q. Bowen // International Affairs. – 2001. – Vol. 77, № 3. – P. 485–507.

30. Christopher W. America’s Leadership, America’s Opportunity / W. Christopher // Foreign Policy. – 1995. – № 98. – P. 6–27.

31. Ivanov I. The Missile-Defense Mistake / I. Ivanov // Foreign Affairs. – 2000. – Vol. 79, № 5. – P. 15–20.

32. Ivanov I. S. The New Russian Diplomacy / I. S. Ivanov. – Washington: Brookings Institution Press, 2002. – 203 p.

33. Joint Statement on Common Security Challenges at the Threshold of the Twenty-First Century. – Access mode: <http://0-www.gpo.gov.library.colby.edu/fdsys/pkg/WCPD-1998-09-07/pdf/WCPD-1998-09-07-Pg1696.pdf>

34. Kile S. N. Kontrola i nierozprzestrzenianie zbrojeń nuklearnych / S. N. Kile // Kontrola zbrojeń. Rozbrojenie u progu XXI wieku / red.: A. D. Rotfeld. – Warszawa: PISM, 2002. – S. 85–127.

35. Kobieracki A. Kontrola zbrojeń konwencjonalnych CFE jako polska przepustka do NATO / A. Kobieracki // Bezpieczeństwo międzynarodowe czasu przemian. Zagrożenia – koncepcje – instytucje / red. : R. Kuźniar, Z. Lachowski. – Warszawa : PISM, 2003. – S. 537–554.

36. Kukułka J. Procesy internacjonalizacji i współzależności w stosunkach międzynarodowych / J. Kukułka // Stosunki międzynarodowe. Geneza, struktura, funkcjonowanie / red. : E. Halizak, R. Kuźniar. – Warszawa : Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 1994. – S. 105–140.

37. Malak K. Czynniki wojskowe w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej (1991-2000). Rozprawa habilitacyjna / K. Malak. – Warszawa : Akademia Obrony Narodowej, 2001. – 254 s.

38. Malec M. NMD. Amerykański program obrony przeciwrakietowej / M. Malec, P. Durys, P. Pacholski. – Warszawa-Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2001. – 55 s.

39. Malec M. Proliferacja broni masowego rażenia i środki jej przenoszenia – aktualne wyzwania / M. Malec, P. Durys, P. Pacholski. – Warszawa-Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2001. – 47 s.

40. National Military Strategy: Shape, Respond, Prepare Now: A Military Strategy for a New Era. – Access mode: <http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/nms/>

41. National Military Strategy. The White House, February 1995. – Access mode: www.fas.org/man/docs/nms_feb95.htm

42. President George W. Bush's Speech to both Houses of Congress. Thursday, 20 September 2001 // European Security. – 2001. – Vol. 10, № 4. – P. 112–121.

43. President Vladimir Putin's Address to the Russian Nation. 24 September 2001 // European Security. – 2001. – Vol. 10, № 4. – P. 122–123.

44. Russia's Mountain of WMD // The Christian Science Monitor. 2004. – 18 Feb. – Access mode: <http://www.csmonitor.com/2004/0218/p08s03-comv.html>

45. Statement by G8 leaders. The G8 Global Partnership Against the Spread of Weapons and Materials of Mass Destruction. – Access mode: http://www.canadainternational.gc.ca/g8/summit-sommet/2002/global_partnership-partenariat_mondial.aspx?lang=eng

46. Topolski I. Siła militarna w polityce zagranicznej Federacji Rosyjskiej / I. Topolski. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2004. – 292 s.

47. The National Security Strategy of the United States of America, September 2002. – Access mode: <http://www.globalsecurity.org/military/library/policy/national/nss-020920.pdf>

48. Walker W. Nuclear order and disorder / W. Walker // International Affairs. – 2000. – Vol. 76, № 4. – P. 703–724.

49. Yost D. S. Russia's non-strategic nuclear forces / D. S. Yost // International Affairs. – 2001. – Vol. 77, № 3. – P. 531–551.

Тетяна Сидорук

“СХІДНЕ ПАРТНЕРСТВО”: НОВИЙ ФОРМАТ СХІДНОЇ ПОЛІТИКИ ЄС ТА ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНИ

Статтю присвячено аналізу “Східного партнерства” через призму його адекватності існуючим потребам і викликам у відносинах ЄС з його східними сусідами, і передусім з Україною. Обґрунтовується теза про те, що новий вимір східної політики є спробою Європейського Союзу подолати концептуальний і практичний розрив між стратегією розширення і політикою сусідства, який існує, однак запропоновані в його рамках кроки є недостатніми у контексті очікувань східно-європейських країн та необхідності розв’язання дилеми сусідство–розширення на цьому просторі.

Ключові слова: “Східне партнерство”, Європейська політика сусідства, Україна, угода про асоціацію.

Татьяна Сидорук. “Восточное партнерство”: новый формат восточной политики ЕС и перспективы Украины

Статья посвящена анализу “Восточного партнерства” сквозь призму его адекватности существующим потребностям и вызовам в отношениях ЕС с его восточными соседями, и в первую очередь с Украиной. Обосновывается тезис о том, что новое измерение восточной политики есть попыткой Европейского Союза уменьшить концептуальный и практический разрыв между стратегией расширения и политикой соседства, который существует, но предложенные в его рамках шаги выглядят недостаточными в контексте ожиданий восточноевропейских стран и необходимости развязания дилеммы соседство–расширение на этом пространстве.

Ключевые слова: “Восточное партнерство”, Европейская политика соседства, Украина, Соглашение об ассоциации.

Tetyana Sydoruk. The Eastern Partnership: the New Form of the EU's Eastern Policy and Ukraine's Prospects

The article deals with the analysis of the Eastern Partnership in terms of its adequacy to current needs and challenges of the EU's relations with its Eastern neighbours, particularly Ukraine.

The author argues that the new form of Eastern policy is an attempt of the EU to overcome existing conceptual and practical gap between the strategy of enlargement and the European Neighbourhood Policy; however, suggested measures are not sufficient both in the context of the Eastern European countries' expectations and the necessity of solving the neighborhood-enlargement dilemma in this region.

Key words: *Eastern Partnership, European Neighbourhood Policy, Ukraine, Association agreement.*

Сьогодні Європейський Союз пропонує Україні та ще низці пострадянських країн нову платформу для співпраці – так зване “Східне партнерство”, яке покликане оновити й удосконалити східний вектор Європейської політики сусідства (ЄПС), механізми та інструменти якої неодноразово ставали предметом дискусій та критики. Можливо, в результаті практичної реалізації цієї ініціативи зрештою буде сформовано окремий “східний вимір” зовнішньої політики ЄС, спрямований на оптимізацію його відносин з державами Східної Європи, які не входять до Союзу. Однак перші кроки на шляху концептуалізації і впровадження у життя “Східного партнерства” показали, що в Євросоюзі і дотепер немає одностайної позиції та чіткого бачення щодо форми і кінцевої мети взаємин Брюсселя з його східними сусідами при відчутній перевазі позиції, що нова програма не повинна виходити за рамки політики сусідства, а має лише покращити її з ідеологічного та практичного боку. В таких умовах нинішній етап східної політики ЄС може стати, як у свій час і Європейська політика сусідства, лише черговим дипломатичним жестом для заспокоєння “залишених за бортом” східних сусідів і свідченням дальшої неготовності чи небажання ЄС до швидких змін у відносинах із ними. Остаточний успіх цієї ініціативи залежить від низки умов, і в першу чергу від того, чи зможе ЄС довести, що це є серйозна пропозиція до безмитної торгівлі, мобільності населення та тісної енергетичної співпраці у Східній Європі. Водночас вже сьогодні можна говорити про кілька принципових і складних питань, пов’язаних з появою “Східного партнерства”, зокрема: як воно вплине на цілісність Європейської політики сусідства, тобто її “збалансований” підхід до сусідніх держав на Сході та Півдні, як воно буде пов’язуватись або не пов’язуватись з політикою розширення, і як його реалізація буде поєднуватись із відносинами з Російською Федерацією.

Зважаючи на зазначене, а також те, що обговорення “Східного партнерства” породжує численні дискусії та суперечливі висновки по обидва боки кордону України з ЄС, актуальним завданням бачиться всесторонній аналіз цієї ініціативи через призму національних інтересів та зовнішньополітичних прагнень України.

Мотиви “Східного партнерства”, його можливості і додаткові цінності для європейської інтеграції України та інших східних партнерів ЄС активно дискутуються у вітчизняних та зарубіжних наукових, експертних і політичних колах [3; 6; 8; 10; 12; 13; 18; 19], проте питання витоків та особливостей концептуалізації нового формату східної політики ЄС, його фактичних цілей та їх адекватності євроінтеграційним прагненням України поки що не знайшли належного висвітлення в науковій літературі, що помітно утруднює формулювання предметних висновків стосовно його “корисності” для України. Вказані аспекти і стали предметом уваги автора в даному дослідженні.

Ідея започаткування “Східного партнерства”, спрямованого на поглиблення співпраці Євросоюзу з Україною, Молдовою, Грузією, Вірменією та Азербайджаном, а також, можливо, Білоруссю належить “головному лобісту” східноєвропейських держав у Євросоюзі – Польщі. Зокрема, на березневому саміті Союзу 2008 р., під час якого було підтримано рішення про створення ініційованого Францією “Середземноморського Союзу”, прем’єр-міністр Польщі Дональд Туск заявив журналістам, що “якщо Європа дійсно налаштована на інтенсивнішу співпрацю з сусідніми країнами, то, в нашому розумінні, це в однаковій мірі стосується і нашого східного кордону, і сусідів на сході” та пообіцяв на наступній Європейській Раді представити конкретні пропозиції з даного питання [14]. Польський прем’єр вдало використав сприятливий момент (тобто намагання Франції започаткувати нову ініціативу для південних сусідів) для активізації дискусії щодо необхідності поглиблення відносин із східноєвропейськими державами.

Польщі вдалося заручитись активною підтримкою Швеції і 26 травня 2008 р. дві держави презентували спільну ініціативу створення форуму “Східне партнерство”, яке “має базуватись на Європейській політиці сусідства, але йти далі неї, підтверджуючи, з одного боку, диференційований принцип до відповідних сусідів..., а, з іншого боку, будівництво горизонтальних

зв'язків між цими сусідами і ЄС" [9, 2]. Європейська Рада на своєму засіданні 19–20 червня схвалила відповідну ідею, представлену міністром закордонних справ Польщі Радославом Сікорським, і запропонувала Європейській Комісії напрацювати та представити пропозиції з цього питання до весни 2009 р. У підсумковому документі Європейської Ради знову наголошувалось на потребі диференційованого підходу до стосунків із сусідніми державами, який, однак, "поважатиме характер ЄПС, як єдиної і узгодженої політичної основи" [16].

Створення "Східного партнерства" було підтримане і в Європейському Парламенті на засіданні комісії із закордонних справ 23 червня 2008 р. За словами тодішнього віце-президента Європейського Парламенту Марека Сівеця, мета цієї ініціативи полягає в посиленні європейської пропозиції східним сусідам, і попри те, що "Східне партнерство" охопить шість держав, а деякі проекти можуть бути доступними також Росії, "не повинно бути сумнівів у тому, що нова пропозиція адресована, головним чином, Україні та Молдові як перспективним членам ЄС" [10].

На позачерговому засіданні 1 вересня 2008 р. Європейська Рада закликала Комісію прискорити роботу з підготовки конкретних пропозицій щодо "Східного партнерства" у відповідь на потребу дати більш чіткий сигнал щодо намірів ЄС після конфлікту в Грузії та його широкого резонансу. Відтак, 3 грудня 2008 р. Європейська Комісія оприлюднила Повідомлення "Східне партнерство", яке передбачає нову основу для співпраці ЄС з Україною, Молдовою, Білоруссю, Вірменією, Азербайджаном та Грузією [5; 16]. В ньому запропоновано два виміри партнерства: двосторонній та багатосторонній. Двосторонній напрям співпраці має на меті піднесення договірних відносин до рівня угод про асоціацію, перспективу переговорів щодо створення глибоких і комплексних зон вільної торгівлі (ЗВТ) з кожною країною, що дасть можливість створити мережу ЗВТ, які у довгостроковій перспективі зможуть об'єднатися в Економічне співтовариство сусідства, поступову візову лібералізацію, а в перспективі – запровадження безвізового режиму за умов дотримання вимог безпеки, глибшу співпрацю для поширення енергетичної безпеки тощо [5, 9–14]. У багатосторонньому вимірі передбачається сконцентрувати зусилля навколо зміцнення енергетичної безпеки ЄС та його східних партнерів,

вирівнювання регіонального розвитку країн-партнерів, запровадження багатостороннього політичного діалогу ЄС – країни-партнери [5, 14–18].

Варто звернути увагу на те, що Повідомлення Єврокомісії, як і попередні документи ЄПС, не містить жодної згадки чи натяку на європейські перспективи східних сусідів, можливість майбутнього розширення ЄС на цей регіон чи критерії членства в Європейському Союзі. В цьому контексті зрозуміло, що ініціаторам проекту для його матеріалізації необхідно було досягнути "подвійного компромісу": зробити його прийнятним для всіх держав-членів ЄС і привабливим для східних сусідів. Зважаючи на скептичну позицію більшості держав "старої" Європи щодо євроінтеграційних перспектив східних сусідів, не дивно, що "Східне партнерство" не дає жодних надій щодо можливості розширення ЄС на цей регіон – це заспокоїло противників такого розвитку відносин. З іншого боку, проект став демонстрацією врахування позиції України щодо необхідності диференціації держав ЄПС, запровадження взаємин політичної асоціації та економічної інтеграції як майбутнього формату відносин з ЄС, формування зони вільної торгівлі, що зробило пропозицію більш чи менш прийнятною для України та інших адресатів.

На думку К. Єлісеєва, "Східне партнерство" стало "золотою серединою", де зустрілися дві фракції, які існують в ЄС – оптимістична, тобто прихильники подальшого розширення на Схід, та егоїстична, тобто скептики, які вважають, що ЄС досягнув межі, за якої подальше розширення йому зашкодить. Перші бачать у партнерстві важливу віху на шляху до нових обривів. Останні ж вважають, що ця віха повинна стати символічною крапкою у процесі розширення [3, 8].

19–20 березня 2009 р. Європейська Рада привітала і офіційно затвердила започаткування "амбітної ініціативи" "Східного партнерства". У підсумковому документі головного політичного органу ЄС чітко вказано, що "Східне партнерство" є частиною ширшої Європейської Політики Сусідства" [1, 20] і воно покликане розповсюджувати стабільність та добробут серед східних сусідів ЄС за допомогою її інструментів. Декларація також наголошує: "не зважаючи на те, що метою Партнерства є поступова інтеграція країн-членів в економіку ЄС, саме Партнерство безпосередньо не пов'язується з питанням член-

ства відповідних країн в ЄС і не визначає наперед майбутнього розвитку в цьому відношенні” [1, 20]. Зазначені положення та деякі інші корективи, які внесли до проекту висновки Європейської Ради (наприклад, у них ідеться лише про можливість поступової лібералізації візового режиму з державами-партнерами, а не про перспективу його скасування), помітно послабили амбітність концепції, порівняно з відповідною комунікацією Європейської Комісії.

Офіційний старт роботі “Східного партнерства” було дано на саміті у форматі 27+6, який відбувся 7 травня 2009 р. у Празі. У фінальній декларації саміту знову вказано на трьох основних пріоритетах нового проекту, якими повинні стати вільна торгівля, мобільність населення та тісна енергетична співпраця, водночас прикметно, що східні сусіди жодного разу навіть не названі в документі “європейськими державами” [17].

Реалізація “Східного партнерства” має здійснюватись паралельно зі стратегічним партнерством із Російською Федерацією. Остання насторожено поставилася до нової ініціативи ЄС, оскільки побачила в ній намагання Євросоюзу посилити свій вплив на пострадянському просторі, західний експансіонізм, який стикається з її власними проектами у Східній Європі [19]. Так, голова зовнішньополітичного відомства Російської Федерації С. Лавров назвав “Східне партнерство” спробою ЄС створити нові сфери впливу в регіоні і намаганням політично тиснути на Білорусь [2]. І хоч високопоставлені чиновники Європейського Союзу неодноразово наголошували, що нова ініціатива в жодному разі не спрямована проти Росії, активізація дій ЄС в регіоні Східної Європи може призвести до поглиблення без того серйозних розходжень в позиціях ЄС і Росії стосовно їх спільного сусідського простору. Відтак, з одного боку, поглиблення і розширення східної політики Європейського Союзу поза сумнівом сприятиме посиленню його позицій і ролі на сході Європи, з іншого боку – ці ініціативи приводять до зростання напруженості у відносинах ЄС–Росія: конфлікт їх інтересів на східноєвропейському пострадянському просторі є одним із основних аспектів конфронтації. Однак попри наявність цілої низки протиріч з різних міжнародних питань, Євросоюз, керуючись прагматичними інтересами, демонструє розуміння важливості дальшої розбудови тісних двосторонніх відносин з Російською Федерацією, зокрема укладення нової угоди

про партнерство та співпрацю, що зумовлено, передусім, зростаючою залежністю ЄС від російських джерел енергії. Втім, об’єднаній Європі все з більшими труднощами вдається підтримувати рівновагу між розвитком відносин з Росією – своїм стратегічним партнером і ключовим постачальником енергоресурсів, який має власне бачення та інтереси у відносинах з державами СНД, і розвитком та посиленням Європейської політики сусідства, зокрема її східного вектора.

Які фактори вплинули на активізацію прагнень ЄС піднести свою політику стосовно східноєвропейських країн на новий рівень? Як видається, мотиви створення спеціального “східного виміру” зовнішньої політики ЄС є цілком очевидними. ЄС дотепер не мав чітко сформованої стратегії поведінки щодо східних сусідів, а Європейська політика сусідства так і не стала ефективним механізмом для співпраці з ними. Сьогодні ж в умовах завершення терміну дії перших Планів дій в межах ЄПС та необхідності формування нових орієнтирів для подальших відносин із сусідніми державами, публічної критики “сусідської” стратегії з боку офіційної України та її настирливих домагань підписати з Євросоюзом угоду про асоціацію, Європейський Союз постав перед необхідністю дати більш чіткий сигнал щодо його намірів у відносинах зі східними сусідами, і в першу чергу з Україною. Запропонований Єврокомісією проект “Східного партнерства” містить той максимум, на який ЄС може сьогодні піти у стосунках з Україною, Грузією чи Молдовою. Прикметно, що східні сусіди ЄС і надалі не розглядаються як можливі повноправні учасники європейського інтеграційного процесу, а за умови успішної реалізації “Східного партнерства” у віддаленій перспективі розглядається лише можливість створення на цих теренах Економічного співтовариства сусідства. У цьому контексті підписання з Україною угоди про асоціацію, яка має замінити попередній базовий договір між сторонами – Угоду про партнерство та співпрацю, стосовно чого вже досягнуто попередніх домовленостей, не матиме нічого спільного з “європейськими угодами” 90-х рр. XX ст. з країнами Центрально-Східної Європи, які з часом почали відігравати роль передвступних документів, чи з недавніми ініціативами стосовно західнобалканських держав (угоди про стабілізацію та асоціацію), а, радше, служитиме моделлю для відносин з тими європейськими країнами, які не мають перспективи стати членами ЄС, у рамках нового східного виміру.

На думку В. Манжолі, сьогодні “стратегічна пауза” в подальшому розширенні ЄС стала доконаним фактом. Нова східна політика ЄС та основні засади майбутньої угоди про асоціацію з Україною є офіційною інституалізованою реакцією Європейського Союзу на завершення процесу розширення попри й подальше використання риторики про “відкриті двері” [6, 25]. На наш погляд, “Східне партнерство” є спробою Євросоюзу подолати концептуальний, політичний і правовий розрив між стратегією розширення і політикою сусідства, який існує, не переглядаючи при цьому основ європейського інтеграційного проекту, однак виглядає на те, що запропоновані в рамках цієї нової ініціативи кроки будуть недостатніми у контексті очікувань східноєвропейських країн та необхідності розв’язання дилеми сусідство-розширення на цьому просторі.

Як зазначає Б. Тарасюк, “Східне партнерство” є “великою надією”, проте радше для інших його адресатів, рівень відносин яких з ЄС значно відстає від українського [12]. Дійсно, пропонується двосторонній вимір “Східного партнерства”, по суті, відбиває сьогоднішній стан взаємодії України з ЄС, де вже досягнуто домовленостей щодо укладення угоди про асоціацію, тривають переговори про створення ЗВТ, розпочато діалог щодо можливого впровадження у майбутньому безвізового режиму для українців тощо. Тобто, як відзначає О. Моцик, “Східне партнерство” не “пішло далі” вже наявних напрацювань у форматі Україна–ЄС [8].

І все ж нова ініціатива виглядає більш привабливою, а відтак прийнятнішою для України, ніж класична політика сусідства. Йдеться, по-перше, про регіональний фокус на європейських сусідах ЄС на відміну від “кільця друзів” з 16 держав ЄПС, по-друге, сама назва проекту вказує принаймні на можливість перетворення країн-партнерів з об’єктів політики сусідства ЄС на суб’єктів партнерства з ЄС, по-третє, привабливими виглядають окремі елементи концепції, зокрема багатосторонній вимір, енергетична співпраця, сприяння розвитку громадянського суспільства тощо.

Водночас вже сьогодні можна говорити про щонайменше чотири слабких елементи “Східного партнерства”, якими є: концептуальна єдність з ЄПС, відсутність перспективи членства для тих партнерів, які його прагнуть, неоднорідність адресатів і слабе фінансування. За словами Б. Тарасюка, для того,

щоб цей проект не залишився лише ідеологічним, ЄС повинен суттєво збільшити фінансування країн в його межах. Так, Євросоюз планує виділити для шести держав “Східного партнерства” 600 мільйонів євро на 4 роки, в той час, коли, наприклад, для Сербії лише у 2009 р. було виділено 194 мільйони євро, а для Туреччини – 566 мільйонів, тобто майже стільки як для всіх учасників “Східного партнерства” на чотири роки [12]. Ці цифри добре ілюструють пріоритети ЄС у стосунках з навколишніми державами.

Прикметно також, що “Східне партнерство” адресоване шістьом державам, які хоч і мають багато спільного, що пов’язано здебільшого з їх радянським минулим, однак є й суттєва різниця як між ними, так і в природі їх стосунків з ЄС. Україна займає в цій групі винятковий статус і прагне піднести його до формули “більше, ніж сусід” [19]. Ще в 1999 р. Європейський Союз у його Спільній стратегії щодо України [11] визнав її “європейські прагнення”, а сьогодні відносини між цими двома суб’єктами перебувають на етапі підготовки угоди про асоціацію, яка, можливо, служитиме зразком для подальших взаємин з усіма пострадянськими державами Східної Європи. Стосовно позиції самої України, то вона підтримала нову ініціативу та “готова у прагматичний спосіб використати всі елементи “Східного партнерства”, у тому випадку, якщо нова політика ЄС не позиціонуватиметься як альтернатива перспективному членству в ЄС, а навпаки наблизитиме Україну до цієї мети” [4].

Молдова також просунулася помітно ближче до ЄС, порівняно з рештою держав, в той час, коли з Білоруссю Євросоюз до сьогодні не має жодних договірних відносин. Так само грузинські стосунки з ЄС далеко випереджають ті, які мають з ним Вірменія та Азербайджан. Литовський дослідник А. Повільюнас вказує що, якщо Грузія відверто заявляє про свої європейські прагнення, то ані Вірменія, ані Азербайджан подібних амбіцій не висловлюють. Обидві країни лише зацікавлені в міцніших економічних зв’язках з Євросоюзом та миротворчих зусиллях ЄС [15]. Грузія пішла далі, ніж її найближчі сусіди у впровадженні європейських норм, боротьбі з корупцією та реформуванні державного устрою, але, попри це, ЄС і далі воліє розглядати її у контексті цілого регіону, так само як і Україну у пострадянській Східній Європі. Водночас спільні фактори, які об’єднують всі три держави Закавказзя – це енергетика

і невирішені конфлікти, які, власне, й зумовлюють посилений інтерес ЄС до цього регіону.

Таким чином, до новостворюваного партнерства запрошені дуже неоднорідні країни. Для деяких можливість, які пропонує “Східне партнерство”, – це замало, як для України, для деяких – забагато, мається на увазі, передусім, Білорусь.

Однак, найбільш проблемним аспектом концепції “Східного партнерства”, що ставить під загрозу його ефективність, бачиться нездатність Європейського Союзу виробити чітку позицію щодо можливості подальшого розширення на Схід і його “нейтральний” у цьому питанні характер. Пропонуючи нову платформу для співпраці, ЄС намагається і надалі уникнути прийняття на себе серйозних зобов’язань щодо своїх східноєвропейських сусідів. Така позиція, як вказує К. Лонгхарст, залишиться причиною невдоволення східних партнерів і може призвести до розколу у відносинах, якщо ЄС не запропонує принципово нову політичну формулу [18, 27]. Коли мова йде про східноєвропейські країни, політика сусідства і її окремих східний вимір повинні служити засобом для досягнення цілі, а не самоціллю. Відповідно, “Східне партнерство” повинно сприйматися як солідна база для створення більш глибоких і динамічних відносин зі східними партнерами в рамках ЄПС. Кращим способом для цього могла б стати пропозиція східним сусідам потенційної можливості вступу за умов наявності з їх боку відповідного прагнення і готовності продовжувати рух на тернистому шляху реформ. Відсутність такої кінцевої цілі співпраці сьогодні є основною проблемою політики сусідства і, безумовно, стане основним концептуальним і практичним недоліком “Східного партнерства”.

Небажання ЄС започатковувати будь-яку ініціативу, яка б відкривала східним сусідам шлях до членства, викликане цілою низкою обставин, серед яких варто назвати популярність тези про необхідність припинити розширення після можливого прийому балканських держав і зосередитись на внутрішніх реформах і розвитку, побоювання можливого конфлікту з Росією і проросійські симпатії у низки держав ЄС, що обмежує свободу маневру, тривала внутрішня політична нестабільність в Україні та поглиблення фінансової та економічної кризи тощо. Однак, попри вказані фактори, Європейський Союз все ж мав би притримуватися більш послідовної позиції стосовно

східних сусідів, включаючи відносини з Росією і можливість їх координації з більш амбітною політикою стосовно України, Молдови чи Грузії, і бути готовим її сформулювати і відстоювати, оскільки невизначеність на східному напрямку не може тривати довго і в дальшій перспективі є скоріше недоліком, ніж перевагою.

Однією з основних причин відсутності чіткого бачення Євросоюзом майбутніх стосунків з адресатами “Східного партнерства” є розбіжність інтересів різних держав. Як зазначає С. Терешко, східний вимір політики ЄС, що набув особливого значення для Брюсселя після розширень 2004 та 2007 рр., є на сьогоднішній день найбільш контроверсійним і суперечливим у сприйнятті серед членів Союзу [13, 13]. Зрештою, польський дослідник Д. Мільчарек слушно зауважує, що формуванню спільної послідовної політики ЄС щодо України не сприяє амбівалентна позиція самого адресата цієї політики [7, 149].

Зрозуміло, що в цьому контексті Україні потрібне потужне проукраїнське лобі в політичних і бізнесових колах ЄС. Адже успішність інтеграції великою мірою залежить від розуміння і підтримки кандидатів з боку окремих держав ЄС. Так, відомо, що свого часу одним із головних зовнішніх факторів європейської інтеграції Польщі було існування Веймарського трикутника – особливого формату взаємодії Польщі з Німеччиною та Францією. Поки що наша держава може розраховувати на підтримку головно Польщі, держав Балтії, можливо Чехії, Словаччини, Угорщини, Румунії, Болгарії, а також Швеції та Данії, які, зокрема, неодноразово заявляли про свою підтримку євроінтеграційних прагнень України.

Найбільшого патрона в євроінтеграційних справах Україна без сумніву має в особі Польщі. Як політичний істеблшмент, так і населення цієї держави всебічно і незмінно підтримують українські прагнення щодо вступу до ЄС, а також НАТО. Соціологічні опитування, проведені авторитетними польськими інституціями, підтверджують, що понад 70 % поляків підтримують вступ України до Європейського Союзу [8]. Загалом Польща сьогодні є одним із найактивніших прихильників розширення ЄС на схід, і активно підтримує імідж “адвоката України” в Європі. Крім історичних обставин і географії, її позиція пояснюється торговельними та економічними інтересами на східноєвропейських ринках, а також бажанням зайняти відпо-

відну нішу у спільній зовнішній політиці та політиці безпеки ЄС – Польща бачить себе куратором цього регіону.

Однак попри це, необхідно констатувати, що наразі в Україні, на жаль, немає злагоджених механізмів ефективного представлення та відстоювання своїх національних інтересів у Євросоюзі. А найпотужніші держави ЄС – Франція та Німеччина, незважаючи на відсутність єдності між ними щодо ряду аспектів інтеграції, обидві недвозначно виступають проти надання Україні європейських перспектив. Водночас, “стара” Європа побоюється появи чіткого “східного виміру” в рамках ЄС, який може посилити позиції нових членів, і передусім Польщі, саме тому, можливо, “Східне партнерство” формально залишається частиною Європейської політики сусідства. Слід також визнати, що сьогодні в європейському дискурсі Україна не бачиться повноцінним учасником європейських інтеграційних процесів. Тому ще більш відчутною є потреба пошуку прихильників України всередині самого інтеграційного утворення та лобювання поширення такого підходу до єдиної Європи, який включатиме й Україну. Адже досягти членства в ЄС без згоди всіх його членів неможливо.

Підсумовуючи викладене, потрібно зазначити, що сьогодні закладаються лише основи оновленого формату відносин між ЄС та його східними сусідами. Далі слідуватимуть 2–3 роки апробації, перевірки різних програм, проєктів. Відтак, поки що рано говорити про можливі практичні результати імплементації цієї ініціативи. Головне, щоб запропоноване партнерство було наповнене реальним змістом. Зрозуміло, що новий проєкт буде результативним лише, якщо спиратиметься на достатню фінансову базу. Тестом на життєздатність “Східного партнерства” стане також його спроможність реалізувати задекларовані цілі щодо створення зони вільної торгівлі передусім між Україною та ЄС та лібералізації, а в подальшому і скасування, візового режиму для українських громадян. Концептуальна ж частина “Східного партнерства” у її сучасному вигляді свідчить, що воно може створити лише мінімальні можливості для забезпечення національних інтересів України в силу відсутності такого “символічного капіталу” як перспектива членства, а також обмеженого фінансування. Отже, нашій державі необхідно наполегливо працювати у напрямку розбудови двосторонніх відносин з ЄС, необмежених будь-якими його зо-

внішньополітичними ініціативами і проєктами, використовуючи водночас ті позитивні аспекти східного виміру політики ЄС, які відповідають нашим стратегічним прагненням.

Джерела та література

1. Декларація Європейської Ради “Східне партнерство” (19–20 березня 2009 р.) // Додаткові можливості “Східного Партнерства” для європейської інтеграції України і східних партнерів : Матеріали міжнародної конференції. – К. : Український незалежний центр політичних досліджень, 2009. – С. 20–21.
2. Єреміца В. “Східне партнерство”: Росія сумнівається, Європа розвіює міфи / В. Єреміца. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1617737.html>
3. Єлісеєв К. Україна–ЄС: що день прийдешній нам готує / К. Єлісеєв // Національна безпека і оборона. – 2009. – № 1. – С. 6–8.
4. Коментар МЗС України щодо Комунікації Європейської Комісії “Східне партнерство” від 3 грудня 2008 р. / Міністерство закордонних справ України. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/2284.htm>
5. Комунікація Європейської Комісії для Європейського Парламенту і Європейської Ради “Східне партнерство” (03 грудня 2008 р.) // Додаткові можливості “Східного Партнерства” для європейської інтеграції України і східних партнерів : Матеріали міжнародної конференції. – К. : Український незалежний центр політичних досліджень, 2009. – С. 7–19.
6. Манжола В. Проєкт будівництва Великої Європи / В. Манжола // Зовнішні справи. – 2009. – № 2. – С. 21–27.
7. Мільчарек Д. Європейський Союз та його місце в сучасному світі / Д. Мільчарек. – Львів: “Інформація. Поступ. Перспективи”, 2008. – 172 с.
8. Моцик О. Східне партнерство – додатковий шанс на зближення з ЄС / О. Моцик // Дзеркало тижня. – 2009. – № 15 (743). – 25–29 квітня.
9. Польсько-шведські пропозиції із Східного Партнерства // Додаткові можливості “Східного Партнерства” для європейської інтеграції України і східних партнерів : Матеріали міжнародної конференції. – К. : Український незалежний центр політичних досліджень, 2009. – С. 2–3.
10. Сівець М. Східне партнерство – час покаже / М. Сівець // День. – 2008. – № 93. – 29 травня.
11. Спільна стратегія Європейського Союзу щодо України // Політика і час. – 2000. – № 3–4 (спецвипуск). – С. 27–35.
12. Тарасюк уверен, что ЕС должен увеличить финансирование стран в рамках “Восточного партнерства”. – Режим доступу: <http://www.newsukraine.kiev.ua/news/140213>

13. Терешко С. Східний вимір політики ЄС у контексті національних інтересів України / С. Терешко // International Review : Відносини Україна – ЄС: в пошуку інституційних трансформацій. – 2008. – № 2. – С. 11–19.

14. У Європі створюють Середземноморський Союз на противагу Росії. – Режим доступу: <http://newsru.ua.world/14mar2008/seredzem.html>

15. Шур М. ЄС пропонує “Східне партнерство” Азербайджану, Вірменії та Грузії / М. Шур. – Режим доступу // <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1622111.html>

16. Communication from the Commission to the European Parliament and the Council “Eastern Partnership” / European Commission. – Режим доступу: // http://ec.europa.eu/external_relations/eastern.docs/com08_823_en.pdf

17. Joint Declaration of the Prague Eastern Partnership Summit, Prague, 7 May 2009 / European Commission. – Режим доступу: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/er/107589.pdf

18. Longhurst K. Injecting More Differentiation in European Neighbourhood Policy: What Consequences for Ukraine? / K. Longhurst // Russie. Nei.Visions. – 2008. – № 32. – 28 p.

19. Longhurst K., Nies S. Recasting Relations with the Neighbours – Prospects for the Eastern Partnership / K. Longhurst, S. Nies. – Режим доступу: http://www.ifri.org/files/Europe_visions/Europe_Visions_4.pdf

Тетяна Сидорук, Марія Сидорук

ЛІСАБОНСЬКИЙ ДОГОВІР І НАПРЯМИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ ВНУТРІШНЬОГО РЕФОРМУВАННЯ ЄС НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Статтю присвячено аналізу Лісабонського договору та напрямів і тенденцій внутрішнього реформування ЄС на початку ХХІ ст. Дається стислий аналіз змін в інституційному устрої та праві ЄС, запроваджених Лісабонським договором.

Ключові слова: Лісабонський договір, Європейський Союз, реформування ЄС.

Татьяна Сидорук, Мария Сидорук. Лиссабонский договор и направления и тенденции внутреннего реформирования ЕС в начале ХХІ в.

Статья посвящена анализу Лиссабонского договора и направлений и тенденции внутреннего реформирования ЕС в начале ХХІ века. Дается краткий анализ изменений институционального строя и права ЕС, введенных по Лиссабонскому договору.

Ключевые слова: Лиссабонский договор, Европейский Союз, реформирование ЕС.

Tetyana Sydoruk, Mariya Sydoruk. Lisbon Treaty and the direction and trends of EU's internal reform at the beginning of XXI Century

The article deals with the analysis of Lisbon Treaty and the direction and trends of EU's internal reform at the beginning of XXI Century. The author considers questions of major changes in the EU institutional and legal structure after the Lisbon Treaty takes effect.

Key words: Lisbon Treaty, European Union, EU's reform.

Початок ХХІ ст. став для Європейського Союзу непростим етапом в його історичному розвитку, позначившись багатьма суперечливими явищами і процесами. З одного боку, можна говорити про інтенсифікацію інтеграційної взаємо-

дії в межах об'єднаної Європи, проявом чого стало ефективне впровадження спільної валюти та успішне завершення безпрецедентного розширення на схід Європи та частково південь Середземномор'я. З іншого – Європейський Союз опинився перед новими викликами, які стосуються як поглиблення інтеграційних процесів, так і можливостей подальшого розширення. Основною ж проблемою розширеного ЄС став провал ратифікації Конституційного договору. Однак в останній час серйозною причиною для оптимізму є той факт, що Європейський Союз зумів подолати так звану “конституційну кризу” шляхом підписанням Лісабонського договору, впровадження якого в життя повинно створити значно кращі правову та інституційну бази для подальшої внутрішньої консолідації та зміцнення позицій і ролі Європейського Союзу у світі.

Відтак, актуальність даної проблематики викликана, передусім, появою якісно нового джерела первинного права Європейського Союзу, яке вносить суттєві корективи у правовий статус, організацію і функціонування ЄС. Метою цієї статті є аналіз нового основоположного документа Європейського Союзу – Лісабонського договору, а її завданнями – дослідження змін і нововведень у внутрішньому устрої і праві Європейського Союзу, запроваджених даним договором.

Питання, пов'язані з проблемами реформування ЄС, уже давно стали об'єктами наукових досліджень в Україні. Серед них треба відмітити праці таких дослідників та експертів, як Н. Бобицький, О. Гладенко, С. Гуцал, В. Мартинюк, В. Посельський та ін. Однак набуття чинності Лісабонським договором і пов'язані з цим наслідки потребують набагато пильнішої дослідницької уваги, підготовки більш ґрунтовних теоретичних розробок і формування завершених наукових концепцій в царині цієї проблематики, які поки що у вітчизняній науці відсутні.

Лісабонський договір або Договір про реформування ЄС (офіційна назва – Лісабонський договір про внесення змін до Договору про Європейський Союз та Договору про заснування Європейського Співтовариства, англ. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community) – новий основоположний договір ЄС, підписаний 13 грудня 2007 р., покликаний замінити собою Конституційний договір, що не вступив у силу, і внести зміни в попередні установчі договори з метою реформування інституційної структури,

системи прийняття рішень та засад функціонування ЄС.

Договір про запровадження Конституції для Європи, підписаний 29 жовтня 2004 р. у Римі (це місто обрали, щоб відзначити підписання початкового договору, згідно з яким було створене Європейське Економічне Співтовариство), повинен був спростити правовий доробок Європейського Союзу шляхом заміни всіх попередніх установчих договорів єдиним актом конституційного характеру [4; 10]. Серед головних нововведень Конституції – юридичний статус ЄС; запровадження посади президента Європейської Ради та міністра закордонних справ ЄС; внесення до договору Хартії основних прав [8], яка, відтак, мала стати обов'язковою до виконання; вдосконалення інституційної структури; подальше обмеження застосування права вето при ухваленні рішень; залучення до прийняття рішень в ЄС національних парламентів тощо. Однак після того, як референдуми про ратифікацію у Франції (29 травня 2005 р.) та Нідерландах (1 червня 2005 р.) дали негативний результат, стало зрозуміло, що документ у такому вигляді прийняти не вдасться. Провал ратифікації Конституційного договору започаткував період “конституційної кризи” в ЄС, яка тривала протягом другої половини 2005–2006 рр. Адже договір міг вступити в силу тільки після його ратифікації всіма країнами-членами ЄС, а шанси на це були мінімальними. З держав, які не почали процес ратифікації або заморозили його на невизначений термін, найбільш активними противниками Конституційної угоди були Великобританія, Польща і Чехія. Їх політичні еліти не приховували, що на будь-які кроки, які можна було б розцінити як відмову від суверенітету на користь об'єднаної Європи, ці країни не підуть. В такій ситуації було зрозуміло, що продовжувати процес ратифікації по старому тексту договору не мало сенсу, а шанси на успіх міг мати лише змінений документ.

Перші кроки у напрямку подолання конституційної кризи було здійснено Німеччиною під час її головування в ЄС у першому півріччі 2007 р. Офіційний Берлін провів низку формальних і неформальних переговорів і зустрічей з представниками практично всіх держав-членів ЄС, під час яких намагався заручитися підтримкою свого плану виходу з кризи та продовження інституційних реформ – укладення нового договору на основі переглянутого тексту Конституційної угоди. Як результат, у березні 2007 р. під час урочистостей з нагоди 50-річ-

ця укладення Римської угоди про створення Європейського Економічного Співтовариства лідери 27 держав-членів ЄС підписали спільну декларацію, в якій висловили намір відновити процес інституційних реформ у ЄС шляхом перегляду Конституційної угоди [1, 24–28]. На червневому саміті 2007 р. главам держав та урядів країн-членів ЄС вдалося досягнути консенсусу щодо основних положень нового договору ЄС. Під час саміту було затверджено узгоджений політичний мандат національним делегаціям держав-членів на переговори щодо тексту нового договору. Ці переговори проводились в рамках Міжурядової конференції ЄС, яка розпочала роботу 23 липня 2007 р. Протягом 4-місячної роботи Міжурядової конференції ЄС на технічному рівні вдалось погодити запропоновані Німецьким головуванням зміни та доповнення до первісного проекту Конституційної угоди ЄС.

Остаточне погодження тексту Договору про реформування ЄС відбулося вже під час головування Португалії – на саміті Європейської народної партії в Лісабоні 18–19 жовтня 2007 р., з приводу чого Президент Європейської Комісії Жозе Мануель Баррозу урочисто зазначив: “Лісабон завжди був місцем зустрічі Європи зі світом. Сьогодні він став місцем зустрічі Європи з самою собою” [2, 74]. 13 грудня 2007 р. Лісабонський договір [11] було підписано. Планувалось, що він набуде чинності з 1 січня 2009 р., або принаймні до чергових виборів до Європарламенту у червні 2009 р.

Лісабонський договір повинен замінити провалений на референдумах у Франції та Нідерландах Договір про Конституцію для Європи і таким чином завершити процес інституційних реформ у ЄС. Він став компромісом між країнами, які свого часу ратифікували Євроконституцію, і державами, що не підтримали документ чи не почали процес ратифікації. З огляду на збереження ключових положень Конституційної угоди у Лісабонському договорі, колишній голова Європейського Конвенту, що готував проект Євроконституції, Валері Жискар д’Естен зауважив, що “європейські уряди домовилися внести косметичні зміни до Конституції, аби їй легше було проковтнути” [7]. Справді, більшість положень нового договору збігаються зі змістом Конституційної угоди, але водночас з договору вилучена вся термінологія і принципи, які наближували європейське будівництво до конституційної практики національних держав. Так, розроб-

ники договору відмовилися від самого терміна “Конституція”, посади міністра закордонних справ ЄС, символів Союзу (прапора та гімну), нових назв нормативно-правових актів ЄС, таких як “закони” і “рамкові закони”, що мали місце в Конституції, повернувшись до старих “регламентів” та “директив”, не включили до тексту договору Хартію основних прав [8], надавши їй, однак, обов’язкового характеру, за винятком Великобританії, Польщі і згодом Чехії, які отримали право не виконувати низку положень документу. Основна ж відмінність між двома договорами, як слушно підкреслює А. Гладенко, лежить у площині їх нормативного значення і місця у системі засновницьких договорів ЄС [2, 74–75]. Договір про Конституцію покликаний був замінити попередні основоположні угоди (як вказує В. Посельський, “перезаснувати” Спільноту [7]), а Лісабонський – лише доповнює та уточнює вже існуючі правові акти – Римський договір 1957 р. і Маастрихтський 1992 р.

Як і проект Конституційного договору, Договір про реформування спрямований на підвищення ефективності прийняття рішень в Євросоюзі, зміцнення демократії через посилення ролі Європейського та національних парламентів, збільшення прозорості бюрократичної системи ЄС та консолідацію його зовнішньої політики. З метою досягнення цих цілей Лісабонський договір впроваджує низку змін та нововведень до існуючої нормативно-правової бази ЄС.

Зміни, які вносяться у правовий статус, організацію і функціонування ЄС, дуже вагомі. Передусім, Договір про реформування ЄС усуває протиріччя і певну невизначеність у структурі Союзу. Адже до цього часу від імені Євросоюзу діяло Європейське Співтовариство, його інституції, головуюча країна, а він сам залишався певним віртуальним утворенням, яке не мало міжнародної правосуб’єктності. Маастрихтський договір пропонував вважати Союзом Співтовариства, які існували раніше, до яких додалися нові сфери політики – спільна зовнішня політика і політика безпеки і співпраця між судовими і поліційними органами. Згідно з Лісабонським договором, ЄС, врешті, наділяється міжнародною і внутрішньою правосуб’єктністю і замінює собою всі його колишні складові, поглинаючи їх. Розподіл на так звані “три опори” у певному сенсі втрачає актуальність. Союз замінює Європейське Співтовариство і стає його правонаступником (стаття 46 а Лісабонського договору) [11].

Набуття ЄС міжнародної правосуб'єктності означає, що він зможе укладати міжнародні договори від свого імені у всіх сферах його компетенції. По всьому тексту основоположних договорів назва “Співтовариство” замінюється словом “Союз”. Договір про заснування Європейського Співтовариства перейменовано на Договір про функціонування Європейського Союзу.

Консолідована версія установчих договорів у редакції Лісабонського договору – це Договір про Європейський Союз і Договір про функціонування Європейського Союзу, доповнені 37-ма протоколами, двома додатками і 65-ма деклараціями, які супроводжували ухвалення Лісабонського договору [9]. Договір про Європейський Союз складається з преамбули і 6 розділів: Розділ I “Загальні положення”, Розділ II “Положення про демократичні засади”, Розділ III “Положення про інституції”, Розділ IV “Положення про тіснішу співпрацю”, Розділ V “Загальні положення про зовнішні справи Союзу і спеціальні положення про спільну закордонну політику і політику безпеки”, Розділ VI “Заклучні положення”. Отже, структура і зміст Договору про Європейський Союз у порівнянні з попередньою редакцією суттєво змінені.

Договір про функціонування Європейського Союзу (змінений колишній Договір про заснування Європейського Співтовариства) складається з преамбули та 7-ми частин, які, у свою чергу, поділяються на розділи та підрозділи. Частина перша – “Засади”, частина друга – “Недискримінація і громадянство Союзу”, частина третя – “Політики і внутрішні справи Союзу”, частина четверта – “Асоціація із заморськими країнами і територіями”, частина п'ята – “Зовнішні справи Союзу”, частина шоста – “Інституційні та фінансові положення”, частина сьома – “Загальні і заключні положення”. У цілому, структура попередньої редакції збережена, однак додано окрему структурну частину про зовнішні справи Союзу, а співпрацю між поліційними і судовими органами у кримінальних справах перенесено до частини про політики і внутрішні справи Союзу (за попередньою редакцією ці питання регулювались Розділом VI Договору про Європейський Союз).

Лісабонський договір вносить низку змін в інституційну будову ЄС і процедуру прийняття рішень. Зокрема, він передбачає впровадження посади Президента Європейської Ради, який обиратиметься її кваліфікованою більшістю на термін два

з половиною роки з правом на одне повторне обрання (стаття 9 в Лісабонського договору) [11]. Згідно з Договором, Президент Європейської Ради виконує такі функції: головує на її засіданнях, забезпечує підготовку і проведення засідань у співпраці з Президентом Європейської Комісії і Радою із загальних питань, сприяє досягненню і виробленню консенсусу у Європейській Раді, надає Європейському Парламенту звіт з кожного засідання Європейської Ради, представляє Союз у зовнішніх зносинах у межах своєї компетенції, що не применшує ролі Високого представника з питань закордонних справ і політики безпеки. Запровадження посади постійного голови Європейської Ради посилює її функцію загального політичного скерування та координації діяльності Євросоюзу, а також відкриває нові можливості для проведення ефективної зовнішньої політики ЄС на міжнародній арені.

Передбачено також запровадження посади Високого представника ЄС з питань закордонних справ та політики безпеки з адміністративними повноваженнями шляхом об'єднання нинішніх функцій Високого представника ЄС із зовнішньої і безпекової політики та європейського комісара у справах зовнішніх зносин та політики сусідства з метою єдиного представництва ЄС на міжнародній арені (стаття 9 е) [11]. Високого представника обиратиме кваліфікованою більшістю Європейська Рада за згодою з Президентом Єврокомісії, при цьому він одночасно виконуватиме функції одного з віце-президентів Європейської Комісії, а також очолюватиме Раду із закордонних справ. У своїй роботі новий Високий представник Союзу з питань закордонних справ і політики безпеки спиратиметься на Європейську дипломатичну службу, до якої увійдуть відповідні управління Генерального секретаріату Ради та Європейської Комісії (разом із її 130 закордонними представництвами), а також відряджені працівники дипломатичних відомств держав-членів. Високий представник буде головою цієї служби. Ця ініціатива може стати кроком до вирішення дилеми, поставленої колишнім держсекретарем США Генрі Кіссінджером, який запитав “кому мені телефонувати?”, шукаючи європейських дипломатів. Європейська дипломатична служба не замінить національні міністерства закордонних справ, вона покликана лише доповнювати дипломатичні служби країн-членів ЄС. Однак внесені Лісабонським договором зміни, безумовно, сприя-

тимуть перетворенню ЄС на більш вагомий і впливовий гравець на міжнародній арені, здатний говорити в один голос і комбінувати важелі економічного і політичного впливу.

У цілому, Договір вносить вагомий зміни в управління зовнішньою політикою ЄС. Відтепер здійснення поточної діяльності з реалізації повноважень ЄС в області зовнішньої політики і політики безпеки, яке раніше було роззосереджене між різними інституціями ЄС, концентрується в одному місці – у руках Високого представника ЄС з питань закордонних справ і політики безпеки. Йому доручено одночасно і головування в Раді ЄС із закордонних справ, і керівництво зовнішньополітичною діяльністю Європейської Комісії, і управління дипломатичною службою ЄС. Водночас, попри зміни в інституційному забезпеченні спільної зовнішньої політики і політики безпеки, вона і надалі зберігає свою специфіку як переважно міждержавної складової діяльності ЄС, рішення у межах якої потребують загальної згоди усіх держав-членів.

Не менш суттєві зміни відбуваються у такій складовій зовнішньої і безпекової політики ЄС як спільна європейська політика безпеки і оборони. Договір про Європейський Союз у Лісабонській редакції вперше на рівні установчих договорів говорить про існування цієї складової інтеграції як доконаний факт. Крім того, у договір включено положення про взаємодопомогу у випадку військової агресії проти одного з членів ЄС, яке називається “положенням про солідарність”.

Підвищенню ефективності функціонування Європейської Комісії та зниженню її бюрократизації покликано було сприяти зменшення кількості членів Комісії – згідно з новим договором з 1 листопада 2014 р. кількість єврокомісарів повинна була відповідати двом третинам кількості країн ЄС (стаття 9 d) [11]. Однак у грудні 2008 р. на засіданні Європейської Ради держави ЄС надали певні зобов'язання щодо Ірландії, які передбачали незмінність принципу, за яким кожна країна ЄС надсилатиме по одному комісару до Брюсселя. Цей принцип може бути змінено тільки через одностайне голосування лідерів держав ЄС у Європейській Раді. Водночас передбачена зміна числа депутатів Європарламенту – ця інституція повинна нараховувати не більше 750 депутатів, не рахуючи Президента. Внесено корекції і в розподіл депутатських мандатів між країнами-членами: мінімум 6 представників від держави, максимум – 96, однак ця сис-

тема розподілу місць вступить у силу у 2014 р. (стаття 9 а) [11].

Серед новачків Лісабонського договору заслуговує уваги й впровадження нової системи ухвалення рішень “кваліфікованою більшістю” в Раді ЄС. У майбутньому для прийняття відповідних рішень буде необхідна згода 55 % членів Ради (не менше 15), які представляють принаймні 65 % населення ЄС (стаття 9 с) [11]. Але через потужний спротив Польщі, яка побоювалась, що нова система ухвалення рішень призведе до посилення впливу великих держав, цей принцип голосування набере чинності лише з 1 листопада 2014 р. До того часу діятиме нинішня система, закладена в Ніцькому договорі, згідно з якою для голосування кваліфікованою більшістю необхідно три умови: 255 голосів із 345, тобто 73,9 % (кожен член Ради має різну кількість голосів у залежності від кількості населення держави, яку він представляє), згода більшості держав-членів (14 із 27), які представляють щонайменше 62 % населення ЄС. Впровадження нового принципу голосування було відкладено через його неприйняття Польщею та Великобританією, оскільки принцип розподілу голосів у залежності від кількості населення давав цим країнам значно більші переваги, ніж принцип, закладений у Договорі про реформування. Крім того, встановлено додатковий перехідний термін дії для даного положення до 31 березня 2017 р., протягом якого буде діяти механізм, що даватиме змогу будь-якій групі країн-членів ЄС (не менше 4-х) блокувати рішення Ради та вимагати відкладення його прийняття на “розумний період часу”.

За Договором про реформування ЄС помітно посилюється роль Європейського Парламенту у законотворчій діяльності ЄС, а національні парламенти держав-членів вперше отримують право безпосередньо брати участь у цьому процесі. Очевидно, в такий спосіб Європейський Союз хоча б частково прагне вирішити проблему “браку демократії” в його політичній системі, що вже неодноразово ставала предметом критики та дискусій [5, 33–55]. Зокрема, “Європейський Парламент здійснює законодавчі функції і функції, пов'язані з бюджетом ЄС, спільно з Радою”, крім того, йому доручено обрання Президента Європейської Комісії (стаття 9 а) [11]. Відтак, Європарламент перетворюється у повноцінний законодавчий орган, а його повноваження прирівнюються до повноважень Ради ЄС. Стосовно ролі національних парламентів, то відте-

пер законодавчі пропозиції Європейської Комісії (“зелені книги”, “білі книги”, комунікації тощо) перед внесенням їх на розгляд Ради ЄС та Європарламенту, мають направлятися в національні парламенти, які матимуть право висувати протест проти того чи іншого законопроекту. У випадку незгоди однієї третини національних парламентів, законопроект буде спрямовуватись на доопрацювання (стаття 8 с і протокол про роль національних парламентів) [11].

У Лісабонському договорі знайдено оригінальне вирішення проблеми, яка протягом багатьох років викликала гострі протиріччя між континентальною Європою і Великобританією: Хартія основних прав ЄС [8] надається обов’язкового характеру, але на Великобританію її дія не поширюється. Право не виконувати низку положень документу, закріплене в протоколі, даному до Лісабонського договору, отримали Польща та Чехія. Отже, права людини, слідом за шенгенськими домовленостями і зоною євро, стають черговою областю співпраці та інтеграції зі змінною геометрією, в якій беруть участь тільки готові до цього держави-члени. Сама Хартія у текст договору не увійшла.

Стосовно критеріїв для набуття членства в ЄС, то вони хоч і не зазнали принципових змін, проте помітна тенденція до ускладнення процедури вступу. Стаття 49 Лісабонського договору декларує, що “будь-яка європейська держава, яка визнає і шанує принципи, визначені у статті 1 а (“Союз базується на повазі до гідності людської особи, свободи, демократії, рівності, верховенства права, поваги до прав людини та національних меншин. Ці, спільні для всіх держав-членів, цінності реалізуються в суспільстві, базованому на плюралізмі, недискримінації, толерантності, справедливості, солідарності та рівності чоловіків і жінок”), і зобов’язується їх дотримуватись, може подати заявку про її прийняття в члени Союзу” [11]. Вона повинна поінформувати про це Європейський Парламент і національні парламенти держав-членів та подати заявку до Ради, яка після консультації з Комісією та отримання згоди Європейського Парламенту, одногосно приймає рішення. Вказано також, що при цьому повинні враховуватись критерії членства, погоджені Європейською Радою. Нарешті знайшла місце в установчих договорах ЄС і стаття про право виходу з Євросоюзу (стаття 50) [11].

У Договорі про реформування ЄС має місце положення, яке впроваджує в установчі договори ЄС принцип Європейської

політики сусідства. Зокрема, стаття 7 а стверджує, що “ЄС розвиває особливі відносини з країнами-сусідами з метою створення простору добробуту та добросусідства, який базуватиметься на цінностях Союзу та характеризуватиметься тісними, дружніми відносинами на принципах співпраці” [11]. Друга частина цієї статті підкреслює можливість укладення спеціальних угод з країнами, охопленими політикою сусідства. Внесення положення про політику сусідства до основоположних актів ЄС може стати для України суттєвим обмежуючим фактором на шляху європейської інтеграції, оскільки дане формулювання може обмежити відносини ЄС з країнами-сусідами рамками політики сусідства на невизначену перспективу.

У цілому Лісабонський договір – це результат збалансованої інституційної рівноваги між міжурядовими та наднаціональними чинниками, великими та малими державами-членами, який об’єктивно дає можливість розширеному ЄС діяти більш ефективно й узгоджено у рамках здійснення спільних політик і на міжнародній арені. Все зроблено для того, щоб країни, які прагнуть дальшого поглиблення інтеграції в рамках ЄС, не були зв’язані обмеженнями, які накладалися б небажанням інших держав-членів іти по цьому шляху. Лісабонський договір відкриває ширші перспективи для побудови багатошвидкісного Європейського Союзу. Після того, як минуть усі перехідні періоди, Європейський Союз стане суттєво сильнішим, впорядкованішим і раціональнішим інтеграційним об’єднанням, але водночас більш складним, гнучким і багатошвидкісним. Тим не менше, незважаючи на ці зміни, ЄС не стане супердержавою – не матиме конституції, прапора та гімну; законодавчі акти надалі називатимуться регламентами (розпорядженнями) і директивами, а не законами. Лісабонський договір підтвердив, що й надалі далеко не всі питання вирішуватимуться на рівні інституцій ЄС, розділяючи компетенції між центральними та національними органами влади. Цей документ є компромісом для прихильників та критиків реформи. Разом з тим, на переконання українських експертів, інституційною реформою, спрямованою на забезпечення діяльності ЄС у розширеному складі, старі держави-члени застрахували себе від негативних наслідків останнього за часом, а також подальшого розширення ЄС, зокрема шляхом зміни процедури прийняття рішень [6, 88-89].

У процесі ратифікації Лісабонського договору, як і у випадку з Конституційним договором, виникли труднощі. Відсутність у документі “конституційних” аспектів дозволила майже всім країнам ЄС уникнути проведення національних референдумів з цього питання та провести відповідні процедури у стінах парламентів. І лише конституційне законодавство Ірландії зобов'язало уряд винести текст договору на референдум. 12 червня 2008 р. 53,4 % ірландців проголосували проти нового базового документа, переваживши на 6,8 % число тих, хто висловився за підтримку договору. Відмова Ірландії ратифікувати Лісабонський договір могла створити нову юридичну безвихідь для Європейського Союзу, як це сталося у 2005 р. після провальних референдумів у Франції та Нідерландах по Конституційній угоді.

Провал ратифікації Лісабонського договору в Ірландії став основною темою засідання Європейської Ради 19–20 червня 2008 р. у Брюсселі. Заслухавши ірландського прем'єр-міністра Брайана Ковена, який надав оцінку причин негативного результату, лідери країн-членів ЄС вирішили повернутися до повторного розгляду ірландського питання під час осіннього саміту 15 жовтня 2008 р. Однак, не зважаючи на всі зусилля Франції, що головувала в Союзі протягом другого півріччя 2008 р., і заяви президента Ніколя Саркозі, що він зробить усе, щоб “Європа не впала в період застою” [3], зрушити з місця до осені так і не вдалося. Свідченням цьому є факт, що на жовтневому саміті ЄС обговорення проблеми майбутнього Лісабонського договору глави держав та урядів знову перенесли на наступне – грудневе – засідання Європейської Ради.

Як відомо, голосування тієї чи іншої держави-члена ЄС проти ратифікації його установчих договорів вже мало прецеденти у європейській історії. Так, Маастрихтський договір був підтриманий Данією лише з другої спроби. За аналогічним сценарієм відбувалася ратифікація Ніцького договору в тій же Ірландії. Проте обидва ці договори набули чинності. Натомість іншою була доля Договору про заснування Європейського оборонного співтовариства, який через відмову французьких Національних зборів ратифікувати його в серпні 1954 р. так ніколи і не відбувся. Подібне сталося і з Договором про заснування Конституції для Європи. Отже, історія Європейських Співтовариств свідчила про варіативність можливого розвитку подій.

Під тиском Євросоюзу ірландський уряд зрештою погодився організувати повторний референдум, проте для цього Брюсселю довелося піти на політичні поступки. На саміті ЄС 19 червня 2009 р. європейські лідери погодилися надати Ірландії гарантії того, що Лісабонський договір не вплине на низку внутрішньополітичних аспектів, включаючи ставлення до абортів і військовий нейтралітет. Гарантії Ірландії були оформлені у формі протоколу, в якому вказано, що у випадку схвалення на повторному референдумі Лісабонського договору, Ірландія не буде зобов'язана при його вступі в силу легалізувати аборти, скасовувати пільговий податковий режим, відмовлятися від військового нейтралітету і позбуватися свого члена в Єврокомісії. На думку ініціаторів протоколу про гарантії, ці поступки повинні були дозволити громадянам Ірландії проголосувати за Лісабонську угоду на повторному референдумі. Другого жовтня 2009 р. під час повторного референдуму жителі Ірландії 67 % голосів підтримали ратифікацію Лісабонської редакції установчих договорів Євросоюзу з урахуванням гарантій, додатково наданих Брюсселем.

На час проведення другого референдуму в Ірландії ратифікаційні процедури залишалися незавершеними ще у Польщі та Чехії, де документ ратифікували національні парламенти, але не підписали президенти. Президент Польщі Лех Качинський очікував результатів ірландського референдуму, а невдовзі після їх оприлюднення підписав документ. Чеський президент Вацлав Клаус на саміті ЄС 29–30 жовтня 2009 р. надав попередню згоду на підписання Договору в обмін на дозвіл для Чехії не виконувати низку положень Хартії основних прав ЄС і 3 листопада поставив свій підпис під текстом угоди. Із завершенням процедури ратифікації Лісабонського договору і набуттям ним чинності Європейський Союз завершив довгий період інституційної адаптації до викликів XXI ст.

Джерела та література

1. Бобицький Н. Лісабонський договір і майбутнє ЄС – “пацієнт швидше живий, ніж мертвий” / Н. Бобицький // Зовнішні справи. – 2008. – № 8. – С. 24–28.
2. Гладенко О. Лісабонський договір ЄС 2007 року як новий етап еволюційного розвитку права Європейського Союзу / О. Гладенко // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2008. – № 1(11). – С. 73–76.

3. Гуцал С. Тенденції розвитку реформаторського процесу в ЄС: наслідки для євроінтеграції України / С. Гуцал. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/Janycy/02.htm>

4. Договір про Конституцію для Європи. Проект ухвалений Європейським Конвентом 10.07.2003 (2003/С 169/01). – К. : Центр європейського та порівняльного права, 2004. – 147 с.

5. Кільманзегг П. Г. Інтеграція та демократія / П. Г. Кільманзегг // Європейська інтеграція / Укл. : М. Яхтенфукс, Б. Колер-Кох. – К. : Видавничий дім “Кієво-Могилянська академія”, 2007. – С. 33–55.

6. Мартинюк В. Новий договір Європейського Союзу: фактори сприяння і гальмування європейської інтеграції України / В. Мартинюк // Україна–ЄС 2008: нова гра. Незалежний культурологічний часопис “І”. – 2007. – № 50. – С. 87–90.

7. Посельський В. Оновлені договори чи ерзац-конституція / В. Посельський // Дзеркало тижня. – 2007. – № 40 (669). – 27 жовтня–2 листопада.

8. Charter of Fundamental Rights of the European Union // Official Journal of the European Union. Series C. – 2007. – Vol. 50. – № 303. – 35 р.

9. Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union // Official Journal of the European Union. Series C. – 2008. – Vol. 51. – № 115. – 388 р.

10. Treaty establishing a Constitution for Europe // Official Journal of the European Union. Series C. – 2004. – Vol. 47. – № 310. – 474 р.

11. Treaty of Lisbon amending the Treaty of European Union and the Treaty establishing the European Community // Official Journal of the European Union. Series C. – 2007. – Vol. 50. – № 306. – 271 р.

Роман Мартинюк

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА СИСТЕМА СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ: АМЕРИКАНСЬКИЙ ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

У науковій статті досліджується державно-правова система Сполучених Штатів Америки. Зокрема, аналізуються особливості організації механізму держави в умовах жорсткого поділу влади та відповідної системи стримувань і противаг.

Ключові слова: державно-правова система, принцип поділу влади, система стримувань і противаг.

Роман Мартинюк. Государственно-правовая система Соединенных Штатов Америки: американский опыт для Украины

В научной статье исследуется государственно-правовая система Соединенных Штатов Америки. В частности, анализируются особенности организации механизма государства в условиях жорсткого деления власти и соответственной системы сдерживаний и противовесов.

Ключевые слова: государственно-правовая система, принцип деления власти, система сдерживаний и противовесов.

Roman Martyniuk. The state legal system of the United States of America: American experience for Ukraine

In this memoir is investigated the special features of the state legal system of the United States of America, especially analyze strict distribution of power and correspondent to it's system of checks and balances.

Key words: state legal system, distribution of power, system of checks and balances.

В Україні чинною редакцією Основного Закону була запроваджена змішана парламентарно-президентська форма правління. Вибір змішаної форми республіки є об'єктивно оптимальним для країни, яка через слабкість та нерозвиненість де-

мократичних політичних інститутів і відповідних традицій не може запроваджувати президентську форму правління і, водночас, через нерозвиненість партійної системи змушена остерігатися переходу до класичного парламентаризму.

Змішані ж республіки не позбавлені своїх потенційних вад. Зокрема, відомо, що конструкція системи влади у змішаних формах правління відрізняється від конструкцій системи влади у парламентарних і президентських республіках більшим рівнем складності. Специфічною рисою змішаних форм правління є значне число випадків перетину сфер повноважень вищих органів влади (як наприклад, дуалізм повноважень глави держави і прем'єра у виконавчій сфері тощо). Реальне функціонування механізму влади тут (у змішаних формах) передбачає використання значного числа процедурних форм взаємодії владних структур із метою реалізації їхніх, часто сумісних, повноважень. Це пояснює, чому ефективність змішаних республік визначальною мірою залежить від нормативної інституціоналізації відповідних механізмів взаємодії владних структур.

Значення цих конституційних процедур могло б набути до певної міри формального характеру за умови поєднання низки необхідних факторів: наявності усталеної партійної системи з малим числом впливових центристських партій; дією принципу партійної дисципліни, який забезпечував би тісне співробітництво парламентської більшості й утвореного нею уряду і підтримував би функціональну цілісність усього державного механізму; високого рівня політичної та правової культури держаних посадовців, відтак, готовності владних структур до конструктивного співробітництва тощо. Унікальне поєднання цих факторів має місце в деяких високорозвинених державах, на зразок Великобританії чи Сполучених Штатів Америки. В Україні ж вони всі відсутні. Як наслідок – домінування фактору суперництва партійно-політичних сил, представлених у структурі механізму влади, над фактором співробітництва у здійсненні державної політики спричинило небезпечну неефективність існуючої змішаної форми правління в Україні. Функціонування реформованого механізму влади швидко засвідчило, що його очікуване вдосконалення обернулося загальною неефективністю, безпрецедентною конфліктністю у взаєминах вищих органів влади та цілковитою нефункціональністю окремих конституційно передбачених інститутів. Осно-

вний Закон України виявив значну кількість правових прогалин, неоднозначних за змістом формулювань, неузгодженостей, суперечностей та просто концептуальних вад, які унеможливили створення ефективної, відповідальної, підконтрольної суспільству системи влади і дали простір діям, які викликають критику з позиції правової і політичної культури та моралі. Більше того, суспільство стало свідком того, як певні партійно-політичні сили, цілком усвідомлюючи значимість цієї глибокої проблеми, цинічно намагалися використати існуючі проблеми в організації механізму влади у власних інтересах.

Приведення в дію нової системи стримувань і противаг виявило факт небажання, а іноді й неспроможності вищих органів влади України дотримуватися конституційних положень, насамперед тих, що регламентували механізми здійснення їхніх спільних повноважень. Загалом система стримувань і противаг, сконструйована чинною редакцією Конституції України насичена ризиками потенційних політичних конфліктів. Парламент, як ключова владна ланка у структурі політичної системи країни (у певній мірі й утворений коаліційною більшістю Уряд) став зосередженням цих конфліктів.

У силу відсутності розвинутої партійної системи із сильними центристськими партіями, здатними забезпечити ефективність існуючої системи стримувань і противаг у поєднанні з концептуальними вадами останньої, парламентарно-президентська форма правління в Україні виявилася приреченою породжувати постійні й затяжні конфлікти. Уже станом на початок квітня 2007 р. конституційна реформа спричинила цілу низку конституційно-правових конфліктів, які зумовили вкрай низький рівень легітимності влади. Спроби розв'язання цих конфліктів у взаєминах між вищими органами державної влади виявили відсутність у них бажання досягати державно-необхідних компромісів. Окремим фактором, який знижує функціональну ефективність сучасної змішаної форми правління в Україні, є не лише невміння й небажання головних суб'єктів конституційного процесу досягати компромісів, а ще більше – неспроможність виконувати досягнуті домовленості.

Таким чином, особливістю змішаної парламентарно-президентської форми правління в Україні є те, що ціла низка елементів організації механізму влади як у рамках окремих владних інститутів так і у відносинах між ними може функціо-

нувати лише за умови досягнення політичних компромісів між партійними силами, які пронизують у цій формі правління усі рівні й сегменти механізму влади.

У контексті сказаного важливо відмітити, що подальше коригування тексту Конституції України має здійснюватися в напрямку вибору простих і чітких конструкцій відповідних інститутів та наділення в необхідних випадках повноваженнями для вирішення певного питання тільки одного органу державної влади чи посадової особи, уникаючи надмірного захоплення встановленням механізмів спільного здійснення повноважень. Тут цінний досвід для його вибіркової адаптації до вітчизняних умов може надати державно-правова практика здійснення жорсткого поділу влади у Сполучених Штатах Америки.

Організація механізму влади у Сполучених Штатах зазначала визначального впливу концепції Шарля-Луї Монтеск'є, що, зокрема, передбачало конституювання балансу, рівноваги влад [1, 24]. Іншою його особливістю є те, що державний механізм у Сполучених Штатах побудований на основі принципу жорсткого поділу влади. Загалом, згідно з доктриною жорсткого поділу влади, законодавча гілка влади приймає закони, виконавча – впроваджує їх у життя, а судова – тлумачить, а так само вирішує суперечки між двома першими гілками влади.

Тлумачення принципу жорсткого поділу влади в розумінні американських державознавців передбачає формальну ізоляваність кожної із влад, відсутність між ними тісних функціональних відносин: виконавча влада має порівняно невелику можливість для втручання у сферу компетенції законодавчої влади, а остання зберігає досить обмежені засоби контролю за діяльністю першої. При цьому обидві влади залишаються незалежними одна від одної. Жорсткий поділ влади передбачає також пряме віднесення виконавчої влади до Президента. В організації виконавчої влади у Сполучених Штатах була прийнята ідея, відповідно до якої виконавча влада повинна бути централізованою, а тому зосереджуватися в руках однієї, а не декількох посадових осіб. Конституція не встановлює поділу компетенції у сфері виконавчої влади між Главою держави, членами Кабінету, іншими посадовими особами. Ця влада повністю належить Президенту. Більше того, саме існування Кабінету (міністрів) Конституцією навіть не передбачене. Вважається, що він створений і діє за конституційним звичаєм [5, 20].

Президент ж формально не має права законодавчої ініціативи, хоча є причетним до законотворчого процесу через промульгацію законів або накладання на них вето. “Жорсткість” поділу підкреслюється і в розділі 6 ст. 1 Конституції: “жодна особа, що займає яку-небудь посаду на службі Сполучених Штатів, не може бути членом тієї чи іншої палати, допоки перебуває на цій посаді” [2, 285].

Запроваджений Конституцією Сполучених Штатів жорсткий поділ влади передбачає насамперед жорстке розмежування компетенції між трьома вищими органами держави: Конгресом, Президентом і Верховним Судом. Чітке розмежування компетенції вищих владних структур, будучи поєднаним із взаємними стримуваннями і противагами, покликано забезпечити демократичний характер функціонування владного механізму. Звернення до відповідних положень Конституції Сполучених Штатів дає змогу прокоментувати принцип поділу влади в контексті жорсткого розподілу функцій (компетенції, сфер діяльності та повноважень, спеціалізації) окремих державних органів. Так, проklamуючи у Преамбулі приналежність усієї влади народу, вона водночас встановлює і її фактичний поділ між різними гілками влади. Розділ 1 ст. 1 Конституції закріплює, наприклад, що всі встановлені в Конституції “повноваження законодавчої влади належать Конгресу Сполучених Штатів” [2, 282]. Розділ 1 ст. 2 проголошує, що “виконавча влада здійснюється Президентом Сполучених Штатів Америки...” [2, 289]. Розділ 1 ст. 3 встановлює, що “судова влада Сполучених Штатів здійснюється Верховним Судом і тими нижчими судами, які будуть час від часу створюватися Конгресом” [2, 292, 293].

Сама ж система стримувань і противаг, покладена в основу організації й функціонування вищих органів держави, втілена в багатьох положеннях Конституції Сполучених Штатів Америки. Зокрема, остання визначає різні способи формування всіх трьох влад: Конгрес обирається виборчим корпусом (розділи 2, 3 ст. 1), Президент – через процедуру “праймеріз” (розділ 1 ст. 2), Верховний Суд формується спільно Президентом і верхньою палатою Конгресу – Сенатом (розділ 2 ст. 2). Ідея стримувань і противаг у її конституційному оформленні пов’язується також із різними строками повноважень вищих органів. Усе це покликано забезпечити достатню самостійність головних ланок державного механізму.

Найголовнішим є те, що в межах системи стримувань і противаг, відповідно до змісту конституційних норм, створено структуру взаємодій і взаємообмежень вищих органів держави, а звідси – трьох поділених влад. Це означає, що всі гілки влади в рамках системи стримувань і противаг є взаємозбалансованими і взаємозалежними. Узагальнено ця взаємозалежність простежується в тому, що діяльність Президента і Верховного Суду здійснюється на основі актів Конгресу. Також у Сполучених Штатах Конгрес може притягати Президента до відповідальності, використовуючи процедуру імпідменту, а Сенат – відхиляти кандидатури на зайняття урядових або інших федеральних посад, запропонованих Президентом. У свою чергу, Президент може перешкодити введенню в дію прийнятого Конгресом закону, застосувавши вето. Члени Верховного Суду призначаються Президентом “за порадою і згодою” Сенату (2/3 голосів присутніх сенаторів), Верховний Суд здійснює функцію конституційного контролю законодавчої діяльності Конгресу і правотворчості Президента. Визнаючи акти представницького органу і Глави держави неконституційними, Суд тим самим припиняє їх дію.

Конституційна модель організації виконавчої влади в умовах жорсткого поділу влади характеризується насамперед тією особливістю, що головою виконавчої влади є президент, який обирається безпосередньо чи опосередковано виборчим корпусом. Так, Конституція Сполучених Штатів гласить: “Виконавча влада надається Президентові Сполучених Штатів Америки” [2, 289]. Уряд формується в позапарламентський спосіб чи за суттєво обмеженої участі парламенту. Конституція Сполучених Штатів із цього приводу говорить: “Президент ...має право за порадою і згодою Сенату призначати послів, інших повноважних представників і консулів, суддів Верховного Суду, а також інших урядовців Сполучених Штатів” [2, 292]. Позапарламентський спосіб формування уряду у Сполучених Штатах зумовлює відсутність такого важливого елементу системи стримувань і противаг, який має місце у всіх парламентарних та наближених до них змішаних республіках як інститут парламентської відповідальності уряду. У відповідності з американським підходом до проблематики поділу влади Конгрес позбавлений права здійснювати контроль за виконавчою владою, давати їй імперативні вказівки, а так само відправляти керів-

ний орган виконавчої влади у відставку. Отже, Конгрес позбавлений ефективних важелів безпосереднього впливу на зміст поточної політики, яку здійснює Адміністрація Президента. Це, своєю чергою, частково пояснює, чому відповідальність виконавчої гілки влади перед законодавчою за урядову політику у Сполучених Штатах персоналізована й можлива лише у формі імпідменту щодо Глави держави. Фактично інститут парламентської відповідальності уряду унеможливив би жорсткий поділ влади. Між іншим відсутність парламентської відповідальності уряду в умовах жорсткого поділу влади збалансовується відсутністю у Президента Сполучених Штатів Америки права достроково припинити повноваження Парламенту.

Водночас, виходячи з реалій двопартійної системи (особливо коли партійна приналежність парламентської більшості та Президента співпадають), представницький орган на політичному рівні справляє суттєвий вплив на діяльність Адміністрації Президента. Конгрес також міцно утримує в руках самий ефективний засіб контролю за виконавчою гілкою влади – бюджет і його виконання. Звичайно лише загроза скорочення асигнувань змушує Президента і його Адміністрацію уважно прислухатися до вимог Конгресу і враховувати його можливу реакцію на дії Адміністрації. І хоча Президент готує проект бюджету, він позбавлений можливості (не має права) вплинути на бюджетні витрати законодавчої та судової гілок влади, які встановлюються без його оцінок і пропозицій. Конгрес же має право доповнювати чи переглядати бюджетні статті.

Також Конгрес володіє конституційно передбаченими особливими контрольними повноваженнями в галузі зовнішньополітичної діяльності виконавчої влади. Серед них особливе значення мають: право схвалення міжнародних договорів, затвердження призначуваних Президентом посадових осіб на дипломатичні та інші посади, право оголошення війни тощо. Конституція дає Конгресу можливість сказати останнє слово у справах внутрішньої та зовнішньої політики, у той час як Президент має здійснювати поточне керівництво у відповідних галузях, керувати дипломатичними відносинами і переговорами, а також здійснювати всі санкціоновані Конгресом військові акції.

Справляючи стримуючий вплив на Президента, Конгрес попереджує переростання влади Глави держави в абсолютну. Тісне співробітництво в умовах двопартійної системи законо-

давчої, виконавчої й судової гілок влади забезпечує такий рівень єдності державної влади, який є неможливим в умовах багатопартійної системи.

Взаємовідносини між урядом і главою держави в умовах жорсткого поділу влади характеризує те, що президент суміщає функції глави держави з функціями голови виконавчої влади. Лаконічне формулювання розділу 1 ст. 2 про те, що “виконавча влада здійснюється Президентом Сполучених Штатів Америки...” [2, 289], визначає роль Президента як голови всієї виконавчої гілки влади, тобто всього величезного федерально-го апарату управління країною. Виконавча влада надана Президенту в особистій формі. У Конституції нічого не говориться про який-небудь вищий колегіальний орган виконавчої влади чи хоча б про структуру органів виконавчої влади. Реально урядові структури у Сполучених Штатах виконують при Президентові допоміжні функції: Уряд у Сполучених Штатах як самостійний і незалежний орган державної влади відсутній, а міністри, кожен зокрема, підпорядковані й підконтрольні Президенту і мають дорадчий голос. При прийнятті рішень й у здійсненні заходів у сфері виконавчої влади останнє слово завжди належить Президенту. Міністрів та інших посадовців виконавчої влади Президент зміщує цілком самостійно, для цього не вимагається чітких обґрунтувань: Президента не можна заставити працювати з тими, з ким він працювати не може і не бажає. Політику у виконавчій сфері формує також Президент, під керівництвом якого відбуваються офіційні засідання ради міністрів, де вирішуються найбільш важливі питання. В якості голови виконавчої влади Президент досить незалежний від партійного складу Конгресу, він не підзвітний йому, не підконтрольний Парламенту і несе відповідальність лише перед народом, від якого й отримує свій мандат.

В умовах жорсткого поділу влади, таким чином, державні органи, які уособлюють різні гілки державної влади, володіють значною самостійністю один щодо одного та рівні між собою. І законодавча, і виконавча влада (глава держави) отримують свій мандат безпосередньо від народу. Сам уряд розглядається як виконавчий орган, позбавлений будь-яких засобів впливу на парламент, окрім права відкладального вето, яке належить фактично президенту, як главі держави. Принцип жорсткого поділу, як було відмічено, знаходить відображення і в тому,

що Президент, який уособлює виконавчу гілку влади й очолює уряд, не може розпустити Парламент, а останній, у свою чергу, не вправі зміщувати посадових осіб виконавчої влади, якщо вони тільки не порушили закон. Для своєї діяльності вони не потребують політичної довіри Парламенту (у Сполучених Штатах Америки відсутня також парламентська інвестиція уряду). Головною ж ознакою тут є відсутність відповідальності виконавчої влади перед Парламентом за здійснювану урядом політику.

Як засвідчила більш ніж двохсотлітня практика, в умовах описаної системи стримувань і противаг державний механізм Сполучених Штатів Америки діє злагоджено й ефективно, йому невідомі кризи, порушення балансу влад тощо. Розбіжності між окремими гілками влади, що зовні можуть здаватися непримиренними, особливо в періоди так званого “розділеного правління”, не посягають на взаємодію всіх ланок механізму держави у вирішенні найважливіших політичних, економічних, соціальних задач, що постають перед країною [3, 367]. Пройшовши довгий шлях із моменту прийняття Конституції в 1787 р., державні інститути Сполучених Штатів Америки зуміли без революційних потрясінь, поступальним шляхом пристосуватися до змінних політичних обставин. Відтак, конституційний принцип поділу влади в умовах політичної системи Сполучених Штатів Америки слід тлумачити не стільки у світлі протиставлення повноважень гілок влади, скільки у світлі посилення їх взаємозалежності і взаємодії.

Сучасні дослідники державно-правової системи Сполучених Штатів Америки одностайно відмічають провідну роль Президента серед вищих “політичних” органів державної влади, що поряд із Конгресом і Верховним Судом Сполучених Штатів справляє більш відчутний вплив на хід державних справ. Внутрішня й зовнішня політика Сполучених Штатів здебільшого формується і здійснюється владою Президента. Реальне положення Президента Сполучених Штатів Америки деякою мірою залежить від розстановки партійних сил у Конгресі. У тих випадках, коли партійна приналежність Президента й більшості в Конгресі співпадає, Глава держави порівняно легко досягає необхідної йому поведінки Конгресу (Президент є неформальним лідером своєї партії до наступних виборів). Коли ж Президент і парламентська більшість належать до різних партій-

них сил, виникає ймовірність гострих суперечностей між Главою держави і представницьким органом, що можуть доходити аж до загрози імпичменту. Також за такої розстановки політичних сил у Конгресі Президентові важче сформулювати Верховний Суд із числа своїх прибічників, що теж неминуче позначається на взаємовідносинах Глави держави та вищого судового органу. Таким чином, стабільність конституційного балансу влад, дії системи стримувань і противаг у Сполучених Штатах Америки певною мірою залежить від конфігурації партійних сил, що представлені в системі вищих органів влади держави. Усе ж, за будь-якої розстановки партійно-політичних сил у Палатах Конгресу відсутність строгої партійної дисципліни в партійних фракціях Парламенту є фактором, що посилює положення Глави держави в системі стримувань і противаг. Тому згадана залежність Президента від партійної підтримки з боку Парламенту у Сполучених Штатах не є настільки значимою, як у європейських республіках.

Усе вищесказане потребує принципового застереження: ефективність функціонування державного механізму у Сполучених Штатах Америки у значній мірі обумовлена умовами функціонування двопартійної системи; за іншої партійної системи від механізму влади Сполучених Штатів даремно було б очікувати такої стабільності [4, 171]. Сполучені Штати Америки на сьогодні є єдиною цілком демократичною й економічно успішною країною із президентською формою правління. Хоча європейські країни, з огляду на власний досвід державотворення в повоєнний період відмовилися від президентської форми правління як небезпечної для демократії, у Сполучених Штатах владні повноваження Глави держави ніколи не набували загрозливого характеру завдяки унікальному поєднанню політичних традицій (у Сполучених Штатах Америки бюрократія виникла пізніше демократії), історичних закономірностей розвитку відносин між центральними органами влади і штатами, виключній політичній вазі та суспільному авторитету судової гілки влади, її значній ролі як судового арбітра у стосунках між гілками влади та ряду інших факторів, серед яких найважливіший – особливості партійної системи цієї країни. Цілком можливо, що досвід організації президентської республіки у Сполучених Штатах Америки унікальний і намагатися його повторити безпосередньо не варто. Сказане, однак, зовсім не

заперечує доцільності використання окремих елементів системи жорсткого поділу влади у вітчизняній державно-правовій практиці.

Джерела та література

1. Еллинек Г. Конституція, їх історія и значеніє въ современном правѣ / Г. Еллинек. – Санкт-Петербург: Голось, 1906. – 114 с.
2. Конституція Соединенных Штатов (1787 г.). Ст. II. Раздел 1 // Боботов С., Жигачев И. Введение в правовую систему США. – М.: НОРМА, 1997. – 332 с.
3. Лоуренс Додд. Конгрес, Президент и американський опыт: перспективы развития / Додд Лоуренс // Разделенная демократия. Сотрудничество и конфликт между Президентом и Конгресом. – М.: Прогресс, Юниверс, 1994. – 416 с.
4. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів / Дж. Сарторі. – К.: АртЕк, 2001. – 224 с.
5. Шаповал В. Виконавча влада в розвинутих країнах (конституційно-правовий аспект) / В. Шаповал. – К.: УАДУ, 1996. – 60 с.

Тетяна Ільїна

ДИСКУСІЇ З ПРИВОДУ ПРОБЛЕМ ФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ БЕЗПЕКОВОЇ ТА ОБОРОННОЇ ПОЛІТИКИ

У статті проаналізовано існуючі погляди щодо проблем формування спільної європейської політики безпеки і оборони. Показано, що в процесі розбудови власної безпекової і оборонної політики європейські держави стали заручниками низки проблем і суперечностей, що виникають на цьому шляху.

Ключові слова: спільна зовнішня та безпекова політика, спільна європейська політика безпеки та оборони, Європейський Союз, НАТО.

Татьяна Ильина. Дискуссии по проблемам формирования европейской политики безопасности и обороны

В этой статье сделан анализ существующих взглядов на проблемы формирования общей европейской политики безопасности и обороны. Показано, что в процессе развития собственной политики безопасности и обороны европейские страны стали заложниками ряда проблем и противоречий, что возникают на этом пути.

Ключевые слова: общая внешняя политика и политика безопасности, общая европейская политика безопасности и обороны, Европейский Союз, НАТО.

Tetyana Ilyina. The discussions about the problems of forming of European Security and Defence Policy

There is the analysis of existing views on the problems of forming of European Security and Defence Policy in this article. Shown that in the process of progress of Common Security and Defence Policy the European states have become the hostages of problems and controversies that arise in this way.

Key words: Common Foreign and Security Policy, the European Security and Defence Policy, European Union, NATO.

Після кардинальних змін геополітичної ситуації в Європі й у світі спостерігається поступове зростання тенденцій європе-

ізації системи безпеки. Із зникненням спільного ворога, яким був Радянський Союз, західні партнери почали дедалі частіше замислюватись над спільними цінностями, що об'єднували їх на обох берегах Атлантики. На тлі суперечностей у трансатлантичних відносинах цілком зрозумілими виглядають спроби європейців взяти частину відповідальності за власну безпеку в свої руки. Звичайно, твердження, мовляв Європа (у географічному сенсі слова) найближчим часом зможе сама розв'язати усі свої проблеми у галузі безпеки, є надто оптимістичними. Про це свідчить ціла низка подій, починаючи з конфліктів у колишній Югославії й колишньому Радянському Союзі і закінчуючи труднощами процесу інтеграції центрально- та східноєвропейських країн у політичні, економічні та оборонні структури Західної Європи. Поки що Європа виглядає надто розпорошеною, аби стати простором спільної безпеки. Проте ЄС все активніше демонструє намагання поширити процес інтеграції на безпекову та оборонну складові, що, зокрема підтверджується помітним розвитком даних сфер у Лісабонському договорі.

Ініціатива формування власне європейської безпекової та оборонної політики викликала активні дискусії як всередині ЄС, так і за його межами. Тому метою даної статті є аналіз існуючих поглядів щодо перспектив формування європейської безпекової та оборонної політики.

На Заході часто розглядають НАТО і ЄС як дві складові європейської економіко-політичної системи, де ЄС відповідає за економічну інтеграцію, а НАТО – за питання безпеки, обопільно доповнюючи одне одного. Однак з початку 1990-х років у Європі почалися спроби організації самостійної від НАТО системи безпеки [5]. Нездатність європейських країн без допомоги США і НАТО врегулювати конфлікти на Балканах ще більше підштовхнула ЄС до прискорення спроб створення самостійної військової структури.

У Європейському Союзі вже тривалий час борються дві тенденції. Одна з них, підтримана насамперед Францією, а з середини 1990-х рр. – і Німеччиною, полягає в тому, щоб відокремитися в питаннях континентальної безпеки від США та створити власну, європейську систему безпеки. Проти спроб підірвати монополію НАТО на гарантування безпеки в Європі активно виступають такі країни, як Велика Британія, Італія, Португалія, Нідерланди, Данія, а також усі члени НАТО з числа кра-

їн Центральної і Східної Європи, які в 2004 р. стали й членами ЄС [6, 25]. Унаслідок вступу 10 нових членів у травні 2004 р. до ЄС приєдналася група центрально- та східноєвропейських країн, які виступають за непорушність зв'язку з НАТО у сфері безпеки та за те, щоб європейська оборонна складова розвивалася в межах НАТО [12, 34].

Противники формування автономних від НАТО європейських збройних сил підтримують розвиток європейської оборонної складової в якості підсилення оборонних зусиль НАТО [2]. Матеріалізацією цієї тенденції стало підписання 13 грудня 2002 р. Декларації з європейської політики у галузі безпеки і оборони, яка передбачала:

- гарантований доступ ЄС до механізмів оперативного планування НАТО;
- можливість використання Європейським Союзом колективних ресурсів та спроможностей НАТО;
- можливість застосування механізмів військового командування НАТО в Європі в ході операцій під проводом ЄС, зокрема перебування представника ЄС на посаді заступника Верховного головнокомандувача Об'єднаних збройних сил НАТО у Європі;
- ухвалення такої системи оборонного планування НАТО, яка б передбачала наявність сил для операцій під проводом ЄС [4, 67].

Таким чином, оборонна політика ЄС і надалі залишилася у тіні НАТО.

Як зазначає А. Павленко, Росія також має власний інтерес у створенні автономної європейської оборонної політики, оскільки за таких умов міжнародна вага Росії, з її наявними військовими можливостями, суттєво зростає. У разі витіснення впливу НАТО Росія змогла б грати роль великої держави щодо самих держав ЄС, які часто мають відмінні конкуруючі інтереси [9, 55].

Між тим, як слушно зауважує М. Миронова, при будівництві власної оборонної системи європейські держави змушені враховувати не лише факт наявності у США значно більш розвинутого ядерного потенціалу стримування, але й той факт, що США тривалий час інвестували у свою безпеку більше, ніж усі європейські союзники разом. Так, скажімо, оборонні витрати США і європейських членів НАТО становили у 2006 році відповідно

490 і 243 мільярдів доларів [7, 27]. Натомість соціологічне дослідження “Трансатлантичні тенденції у 2004 році” свідчить, що понад 70 % європейців хотіли б бачити ЄС такою ж наддержавою, як і США. Але для досягнення цього тільки 20 % з них можуть погодитися з більшими витратами ЄС на оборону [7, 18].

За таких умов створення оборонних сил Європи означало б консервацію відставання європейських держав від США. За деякими даними, таке відставання становить щонайменше 20 років [7, 19]. Ядерні сили держав ЄС, значно менші за ядерні сили США та Росії, ближчими роками не можуть бути радикально підсилені кількісно і якісно. Крім того армії багатьох держав Європи є громіздкими, немобільними та занадто чисельними за рахунок набору призовників на основі загального військового обов'язку. Європейцям бракує наявних у США сучасних технологій оборонного призначення щонайменше у чотирьох сферах: розвідці, телекомунікаціях, супутниках спостереження та військово-транспортній авіації [11]. Можливості Західної Європи також недостатні для самостійного захисту своїх інтересів поза межами континенту, зокрема, для повноцінної участі у відверненні таких загроз, як розповсюдження зброї масового знищення, або у вирішенні таких питань, як безпека на Близькому і Середньому Сході та у Перській затоці [5].

Як зазначає А. Тюшка, проблемою Європи з її загальним високим технологічним рівнем є також надмірна чисельність національних збройних сил за наявності фрагментарної оборонної галузі та відсутності узгодженої військової стратегії. Та, схоже, лідери держав Європи останнім часом почали усвідомлювати необхідність створення у себе технологічно розвинутої воєнної індустрії, спроможної конкурувати з американським військово-промисловим комплексом. Так, Група Західноєвропейського союзу (далі – ЗЄС) з озброєнь (далі – ГЗЄСО) затвердила генеральний план, згідно з яким передбачається створення у майбутньому відкритого Європейського агентства з озброєнь. Але, разом з тим, ГЗЄСО залишається поки що більше декларативною структурою. Єдиною ж інституцією, що здійснює сьогодні ефективну робочу кооперацію в даній галузі, є заснована у 1996 р. Організація співпраці в галузі озброєнь (далі – ОСГО). До неї входять лише Франція, Німеччина, Велика Британія та Італія. Існує тенденція до створення основними виробниками озброєнь “закритого клубу” на шко-

ду маленьким країнам Європи (зокрема, державам Бенілюксу). Останні ж відчувають себе в такій ситуації виключеними з європейської оборони та перетворюються на простих клієнтів. У зв'язку з цим ними відстоюється необхідність уникати у спільній оборонній політиці поділу країн на категорії виробників та споживачів, оскільки нехтування бюджетами маленьких держав призводить тільки до того, що вони починають віддавати перевагу неєвропейським постачальникам [12, 36].

У Європі є три достатньо потужні у політичному, економічному і воєнному сенсі країни (Німеччина, Велика Британія і Франція), але немає жодної великої держави, яка б могла за своїми силовими характеристиками наблизитися до США чи Росії. Найбільша держава ЄС і європейська країна НАТО – Німеччина – має лише 86 млн. населення із близько 492 млн. населення всього ЄС. На думку О. Бодрука, Німеччина може вільно діяти як інтеграційний лідер лише за умови, якщо інші європейські країни не бачитимуть в її діях будь-яких власних воєнно-політичних міркувань [1, 28]. Це означає апріорну обмеженість Німеччини атлантичною парадигмою НАТО.

Щодо Франції, то вона має значно нижчий, ніж Німеччина, економічний потенціал. Її воєнно-політичні можливості, як підкреслюють Р. Коэн та М. Михалка, теж обмежені. Навіть для ініціювання такого свого далекосяжного проекту, як спільна європейська політика безпеки та оборони (далі – СЄПБО), Франція (за відсутності практичного інтересу з боку Німеччини) змушена була звернутися до атлантично орієнтованої Великої Британії. Ціною британської підтримки стало те, що СЄПБО, а в багатьох випадках і СЗБП загалом, було фактично вилучено з компетенції Європейської комісії і передано до аналогічних НАТО міжурядових механізмів, чутливих до впливу з боку США. Позиція Данії виявилась ще менш “проєвропейською” ніж британська. Окрім вимоги розвивати СЄПБО виключно на міжурядових засадах, ця країна вирішила не приймати участі в Європейському корпусі швидкого реагування. В військових силах ЄС Данія приймає участь тільки опосередковано – через своє активне залучення в інтегровані структури НАТО [5].

О. Палій стверджує, що навіть для підтримки базового рівня європейської інтеграції силами Франції і Німеччини необхідна активна підтримка Сполучених Штатів. Якщо ж розглядати

ширший географічний контекст, у тому числі розширення європейських інститутів, що є передумовою незалежного від Росії контакту Європи з іншими регіонами Євразії, роль США стає ключовою [10, 3].

Таким чином, було б перебільшенням вважати європейську інтеграцію самодостатнім процесом в безпековому та оборонному планах, який підтримує сам себе. Вона вимагає політичної волі, яка б долала скепсис і апатію населення європейських країн, причому розширення ЄС це стосується не менше, ніж розширення НАТО. Європейська інтеграція потребує, так би мовити, “єврооптимізму”, який створюється, в основному, завдяки активній підтримці Сполучених Штатів. Тобто США – одне з основних джерел європейської інтеграції, без якого остання неможлива [8, 7]. Практично це означає, що європейська інтеграція, тим більше європейська оборонна інтеграція, неможливі без НАТО як базового механізму залучення США до Європи.

Ще з 1999 року, коли ЄС почав розвивати незалежну оборонну політику і прийняв заяву про зміцнення безпеки й оборони Європи, США попередили ЄС, що “не можна йти занадто далеко”, побоюючись підриву провідної ролі США та НАТО в цій царині. Щодо створення сил швидкого реагування ЄС Штати наполягали на дотриманні трьох “не можна”: не можна дублювати функції органів НАТО, не можна “відриватися” від НАТО, не можна дискримінувати країни-члени НАТО, що не входять у ЄС [9, 58].

Однак, на думку А. Тюшки, якщо ЄС прагне стати рівноправним (у плані військових можливостей) партнером сильних США, то необхідності взаємної оборони державам-членам ЄС просто не обійти, а тим більше – не уникнути. У цьому контексті у свій час було розпочато дискусії про формування так званої четвертої опори ЄС – “європейської оборонної зони” (“euro-defence-zone”) на кшталт економічно-валютної “єврозони”. Однак її появи на часовому горизонті слід очікувати не раніше, аніж через 10-15 років. Побудова такої “четвертої опори” Європейського Союзу сприятиме формуванню правових та політичних передумов для здійснення наднаціональним угрупованням повноцінної СЄПБО. На відміну від НАТО, “оновлений ЄС” володітиме не тільки потужним військовим потенціалом, а й матиме у своєму розпорядженні широкий арсенал еко-

номічних, фінансових та політичних важелів впливу [12, 35]. Враховуючи ту обставину, що більшість регіональних проблем Європи неможливо вирішити використанням лише військових засобів, – в крайньому випадку вони не мають довгострокових військових способів вирішення – головним актором у справі вирішення європейських проблем безпеки стане в такому разі безумовно Європейський Союз.

На переконання О. Кошпель та О. Пархомчук, намагання ЄС відігравати все більшу політичну роль одразу наштовхуються на опозиційний стереотип: “Америка вказує шлях, Європа йде по ньому” [3, 104]. Класичним аргументом, який США наводять для спростування необхідності створення системи безпеки в рамках ЄС, є твердження, що створення такої системи безпеки дозволить сьгоднішнім та майбутнім членам ЄС отримати гарантії безпеки з “чорного ходу”. Зважаючи на те, що такі держави-члени ЄС (які не входять до складу НАТО), як Фінляндія та Австрія стануть повноправними учасниками процесу вироблення та реалізації СЄПБО, вони опосередковано впливатимуть на внесок Європи у НАТО, а у випадку виникнення кризи – зможуть звернутись до США з проханням надати їм військову допомогу [1, 31]. Та справа не в тому, чи так уже й переймаються політики США перспективою формування такої собі “фракції Європи” у НАТО, а в тому, чи готова сьогодні Америка відмовитись від свого впливу у сфері забезпечення європейської безпеки та поступитися Європейському Союзові своєю роллю “доброго гегемона” [12, 35].

Поява спільної європейської політики в галузі безпеки і оборони стала одночасно і умовою збереження і одним з головних викликів НАТО. Сполучені Штати протягом багатьох років вимагали від європейців більшої відповідальності і більших затрат для забезпечення власної безпеки. Відсутність необхідності для США втручатися в кожен конфлікт, який міг би становити загрозу Європі, є одною з умов продовження підтримки законодавцями Сполучених Штатів асигнувань на діяльність НАТО [3, 111].

Основні проблеми взаємодії НАТО і ЄС внаслідок розвитку СЄПБО, як зазначає М. Миронова, полягають в уникненні дублювання механізмів військового планування, вирішенні проблем, пов'язаних з неспівпадаючою системою членства в двох організаціях, і відсутністю у європейських країн достатніх по-

тужностей для забезпечення нових сил необхідним обладнанням і інфраструктурою [7, 20].

Саміти Європейського Союзу в Фейрі і Ніцці створили в рамках Ради ЄС систему прийняття рішень і обмеженого військового планування, що загалом повторює міжурядові механізми НАТО:

- Раду з загальних питань, яка зазвичай повинна складатися з міністрів закордонних справ країн-членів (аналог Північноатлантичної ради НАТО під час сесій на рівні міністрів);
- Комітет з питань політики і безпеки (аналог Північноатлантичної ради НАТО під час роботи на рівні постійних представників);
- Військовий комітет (аналог Військового комітету НАТО);
- Військовий секретаріат (аналог Міжнародного військового секретаріату НАТО) [9, 55].

Важливо, що ці міжурядові за суттю механізми ЄС організаційно відірвані від Європейської комісії, яка уособлює конфедеративну ідею Європи. Таке розмежування роботи співтовариств і СЗБП, тобто першого і другого “стовпів” ЄС, встановлює принципове обмеження на воєнно-політичну інтеграцію в межах Європейського Союзу: вона не може бути більшою, ніж подібна в межах НАТО [10, 4].

В ідеалі дублювання воєнно-політичних механізмів ЄС і НАТО може бути мінімальним за умови доступу ЄС до решти необхідних механізмів військового планування і оперативного командування, що існують в рамках НАТО. ЄС запропонував таку схему:

- члени НАТО мають право приймати участь в будь-якій операції ЄС, в якій задіяні засоби Альянсу, а також можуть бути запрошені до місій, які використовують тільки засоби ЄС;
- члени НАТО – не члени ЄС, які вносять значний внесок до операції, приймають участь в роботі ключових органів СЄПБО на рівні з членами ЄС, хоча рішення про початок використання сил приймається виключно Європейським Союзом;
- члени НАТО – не члени ЄС матимуть вплив на потенційні операції ЄС в регіонах їх власної стурбованості [1, 24].

На сьогодні вирішення питання гарантованого, тобто юридично зобов'язуючого автоматичного доступу ЄС до засобів НАТО заблоковано Туреччиною, яка не задоволена механізмом впливу членів НАТО – не членів ЄС на прийняття воєнно-політичних рішень Європейським Союзом.

Найбільш суттєві заперечення Туреччини стосуються самої ідеї автоматизму доступу ЄС до засобів НАТО. Туреччина наполягає на застосуванні принципу розгляду ситуації в кожному окремому випадку. Мотивація такої вимоги базується на потенційній загрозі ескалації операцій ЄС, не всі члени якого є членами НАТО, у конфлікт, що вимагатиме колективної оборони з боку НАТО, у тому числі тих її членів, які не мали змоги впливати на рішення ЄС [12, 35].

На думку О. Бодрука чинниками, що можуть сприяти зміцненню співпраці між НАТО та ЄС, є наступні:

- спільні інтереси, соціальні та духовні цінності;
- майже однаковий склад обох цих інституцій;
- взаємна зацікавленість європейців і американців у присутності США в Європі (можливо, за винятком Франції);
- зацікавленість Європи в залученні американського воєнного потенціалу;
- існування зовнішньої воєнної загрози для євро-атлантичного співтовариства;
- існування потенційної можливості виникнення нових міжетнічних конфліктів на європейському континенті;
- нестабільність на Балканах, яка (теоретично) може негативно вплинути на соціально-політичну та економічну ситуацію в розвинутих європейських країнах.

До чинників, що можуть ускладнити співпрацю між НАТО та Європейським Союзом, дослідник відносить наступні:

- продовження роботи по створенню європейських сил швидкого реагування;
- набуття ОБСЄ більшого впливу на врегулювання кризових ситуацій, що виникають або гіпотетично можуть виникати на території Європи, що може дублювати традиційні функції НАТО;
- існування певної недовіри з боку США до своїх європейських колег по НАТО-відхід Європи від євроатлантизму;
- історичні закиди з боку США на адресу європейців про недостатні зусилля з підтримання оборонного потенціалу;
- об'єктивне суперництво двох потужних торговельних партнерів на світовому ринку;
- спроби з боку США впливати на внутрішні справи ЄС, наприклад, стосовно Туреччини [1, 29].

Отож протягом останніх років європейська оборонна інтеграція набула рис, які стали приводом для багатьох аналітиків розглядати цей процес окремо від НАТО. Поширеною стала навіть думка, що об'єднана Європа стоїть на межі виходу з-під воєнно-політичної опіки з боку Сполучених Штатів. Особливо популярними такі оцінки були в Російській Федерації в рамках її концепції багатополярного світу. Втім, згуртованість країн Заходу, в тому числі через механізми НАТО, яку вони продемонстрували після терористичних атак на Америку, свідчить, що об'єднана Європа залишається “атлантичною”.

Європейська оборонна інтеграція – це складний і багатомірний процес. На стратегічному рівні єдність США та їх союзників залишається незаперечною. На військово-політичному рівні існують суттєві протиріччя, але вони торкаються скоріше “гармонізації” відносин між ЄС і НАТО. Найбільш проблематичною можна вважати оборонно-промислову складову європейської оборонної інтеграції, бо процеси саме в цій сфері є найбільш закритими, і часто пов'язаними з фінансовими і економічними інтересами, індиферентними до геостратегічних і, навіть, воєнно-політичних факторів.

Незважаючи на те, що ЄС ініціює створення власної системи безпеки, яка не буде залежати від НАТО, Європа усвідомлює той факт, що в епоху глобальних ризиків та асиметричних загроз забезпечення власної безпеки без участі США неможливе. Нинішня ситуація багато в чому зумовлена слабкістю позицій єдиної Європи, неузгодженістю дій лідерів європейських держав та їхнім небажанням йти далі декларацій, а також прагненнями окремих національних урядів зберегти за собою важелі управління у зовнішній та безпековій політиці, внаслідок чого європейська концепція спільної безпеки залишається доволі розпливчастою та нечіткою.

Джерела та література

1. Бодрук О.С. Нові риси старого світу – військово-політична інтеграція європейських країн / О.С. Бодрук // Стратегічна панорама. – 2000. – № 1 – 2. – С. 22–36
2. Ван Хам П. Новые устремления Европы в области обороны: последствия для НАТО, США и России / Публикация № 1 Центра им. Маршалла. – Режим доступа: [http // www.zoom.mediaweb.at/ zoom_1297/ gasp. html](http://www.zoom.mediaweb.at/zoom_1297/gasp.html)

3. Коппель О.А. Міжнародні системи та глобальний розвиток / О.А. Коппель, О.С. Пархомчук. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2004. – 174 с.

4. Коппель О.А. Міжнародні системи. Світова політика / О.А. Коппель, О.С. Пархомчук. – К.: ФВТВ ЛТД, 2001. – 197 с.

5. Коэн Р. Безопасность на базе сотрудничества: новые перспективы международного порядка / Публикация № 3 Центра им. Маршалла. – Режим доступа: [http // www.zoom.mediaweb.at/zoom_1297/gasp.html](http://www.zoom.mediaweb.at/zoom_1297/gasp.html)

6. Миронова М.А. Політичні відносини США та ЄС: партнерство чи суперництво? / М.А. Миронова // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2007. – Вип. 43. – Ч. 2. – С. 25–29

7. Миронова М.А. США та проблеми військово-політичної інтеграції в ЄС / М.А. Миронова // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2006. – Вип. 41. – Ч. 2. – С. 17–21

8. Орлик В.М. Альтернативна безпека / В.М. Орлик, Р.М. Рукомеда // День. – 2004. – № 120. – С. 7–9

9. Павленко А.М. Перспективи формування воєнної політики ЄС / А.М. Павленко // Стратегічна панорама. – 2006. – № 1. – С. 54–59

10. Палій О.П. Європейська системи безпеки не буває без НАТО / О.П. Палій // Оглядач. – 2006. – № 8. – С. 3–4

11. Спільна європейська політика безпеки і оборони: якою вона буде? (Заочний круглий стіл, організований УЦЕПД ім.О.Разумкова 20-09-2001). – Режим доступа: [http // www.ieac.org.ua/content/print.php?id](http://www.ieac.org.ua/content/print.php?id)

12. Тюшка А.В. “Четверта опора” Європейського Союзу: мілітаризація розпочинається / А.В.Тюшка // Юридичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 34–36.

Тетяна Павлюк

ОСОБЛИВОСТІ ВІДНОСИН МІЖ ХОРВАТІЄЮ ТА ЄС

У статті розглянуто розвиток відносин між Європейським Союзом та Хорватією від часу отримання незалежності Хорватією і до сьогодення, зроблено огляд основних проблем у відносинах між ЄС та Хорватією, проаналізовано ставлення провідних країн-членів ЄС до приєднання Хорватії до Союзу.

Ключові слова: *Європейський Союз, європейська інтеграція, переговорний процес, Процес стабілізації та асоціації, Південно-Східна Європа.*

Татьяна Павлюк. Особенности отношений между Хорватией и ЕС

В статье рассмотрено развитие отношений между Европейским Союзом и Хорватией начиная с момента получения независимости Хорватией до сегодняшнего дня, сделан обзор основных проблем в отношениях между ЕС и Хорватией, проведен анализ отношения ведущих стран-членов ЕС к присоединению Хорватии к Союзу.

Ключевые слова: *Европейский Союз, европейская интеграция, переговорный процесс, Процесс стабилизации и ассоциации, Южно-Восточная Европа*

Tetyana Pavliuk. Defining features of EU – Croatia relations

The development of the relations between European Union and Croatia within the period from the gaining the Croatia's independence till nowadays is the main topic of this article. There are the overview of essential problems of relations between EU and Croatia. It was made a brief analysis of the leading EU state-members' attitude to the Croatia's accession to EU.

Key words: *European Union, European integration, process of negotiations, Process of stabilization and association, South East Europe.*

Вступивши на новий етап розвитку після ери соціалізму, країни Західних Балкан обрали європейський вектор зовніш-

ньої політики. Хорватія, одна з держав регіону, як і Україна, перебувала під владою комуністичного режиму та лише в 1991 році змогла здобути незалежність, але, на відміну від України, вона пішла швидшими темпами розвитку і сьогодні процес передвступних переговорів цієї держави з ЄС перебуває на завершальному етапі. Тому нашій державі було б корисним перейняти досвід Хорватії у євроінтеграційних прагненнях. Метою цієї статті є проведення аналізу розвитку відносин між Хорватією та ЄС і прогресу у процесі переговорів про приєднання Хорватії до ЄС.

Хорватія – одна з держав регіону Західних Балкан, яка здобувши незалежність в 1991 році, обрала європейський вектор розвитку зовнішньої політики і почала активно діяти, реалізуючи свої євроінтеграційні прагнення. Хорватія подала заявку на членство в ЄС 21 лютого 2003 року, а офіційний статус кандидата на членство отримала 18 червня 2005 року. Передвступні переговори повинні були початися ще в лютому 2005 року, проте вони були відкладені через умову, яку Хорватія не могла виконати – цілковите співробітництво з Гаазьким трибуналом з військових злочинів на території колишньої Югославії і видача військових злочинців, в тому числі 48-річного генерала Анте Готовіна, якого звинувачують у вбивстві 100 і виселенні 150 тисяч (а за деякими даними 200 тисяч) сербів [19].

Офіційні відносини між Хорватією та Європейським Співтовариством почалися 15 січня 1992 року шляхом встановлення дипломатичних відносин. Перше конкретне досягнення у відносинах між ЄС та Республікою Хорватія припадає на 1995 рік, коли переговори про Договір про співробітництво між ЄС та Республікою Хорватія були на завершальній стадії, а Хорватія тимчасово була державою користувачем фондів PHARE. Між тим, через проведення Операції Буря (Операсіја Олуја) користування фондами програми PHARE було тимчасово заморожено, а Договір про співробітництво призупинений [19].

Відносини між Хорватією та ЄС почали активізуватися наприкінці 1999 року, і досягли розмаху в 2000 році. Цьому сприяло заснування при владних інститутах Республіки Хорватія Управління з питань європейської інтеграції (1998 р.), яке вже в 2000 році було переформовано в Міністерство європейської інтеграції, що свідчило про чіткість та серйозність намірів керівників держави. В травні 1999 року Європейська Комі-

сія запропонувала розпочати Процес стабілізації та розвитку дружніх відносин для Албанії, Боснії та Герцеговини, Хорватії, Македонії і тодішньої Сербської Республіки Югославія. Таким чином з ініціативи ЄС 10 червня 1999 року був узгоджений текст Пакту про стабільність в Південно-Східній Європі. Це був політичний документ, стратегічною метою якого була стабілізація ситуації в Південно-Східній Європі шляхом наближення держав регіону до європейських структур і посилення співробітництва між ними [19].

Наступним досягненням у розвитку відносин між ЄС та Хорватією стало проведення Загребського саміту 24 листопада 2000 року. Тоді розпочалися переговори про Договір про стабілізацію та розвиток дружніх відносин. Він був підписаний 14 травня 2001 року в Брюсселі.

В той час відбулася зміна влади в Хорватії і її президентом став Степан Месіч. Новий президент пообіцяв, що за його президентства “держава вступить в єдиний європейський дім”. У ЄС з великим задоволенням сприйняли результати виборів: тодішній канцлер ФРН Г. Шредер поспішив заявити про підтримку Хорватії в її вступі до ЄС. Лише невиконання офіційним Загребом умови про видачу генерала Анте Готовіни могло викликати відмову Брюсселя розпочати переговори, як заявив 31 січня 2005 року Оллі Рен, член Європейської Комісії, який курував питання розширення ЄС [11].

Великобританія, Німеччина, Фінляндія та багато інших країн ЄС, наполягаючи на видачі генерала, підкреслювали, що в принципі ЄС вітає бажання Хорватії приєднатися до нього до 2009 року. Була й інша, менша група Центральноєвропейських країн на чолі з Австрією, яка вважала, що переговори повинні розпочатися в будь-якому випадку. Свою роль відіграв і папа Іоанн Павло II, який незадовго до своєї смерті виступив з визнанням вини “синів католицької церкви” у воєнних злочинах і закликав до дружби з сербами [1].

Жорстка позиція Брюсселя змусила президента Республіки Хорватія С. Месіча погодитися з тим, щоб були здійснені нові зусилля іноземних спецслужб для того, щоб піймати військових злочинців [2, 437].

Влітку 2003 року в Салоніках пройшов саміт “ЄС – Західні Балкани”, на який вперше було запрошено лідерів п’яти балканських країн, які мали намір вступити до ЄС. В свою чергу

ЄС закріпив свій намір сприяти інтеграції цього регіону в єдину Європу шляхом чергової порції трьохрічної фінансової допомоги в розмірі 2000 млн. євро. Всього з 2000 по 2006 рік цей регіон отримав біля 4,650 млрд. євро [3, 119].

Знаковим для європейських перспектив Хорватії також стало проведення 6–7 липня 2003 року у м. Дубровніку саміту під назвою “Новий південь Європи”. В саміті, крім керівників урядів країн регіону Південно-Східної Європи, взяв участь і Генеральний секретар НАТО Я. Схеффер [9].

В рамках проведення вище згаданих зустрічей спостерігалася певна тенденція, яку підкреслив тодішній міністр закордонних справ та європейської інтеграції М. Жужула: Хорватія, яка раніше заперечувала об'єднання більшості колишніх республік Югославії в поняття “регіон”, що означало для неї таке собі “відродження югославської спільноти”, тепер претендує на роль локомотива для країн свого регіону, що в майбутньому могло б забезпечити для її бізнесу там лідируючі позиції. “Хорватська політика більше не боїться ні регіону, ні своєї регіональної долі”, – заявив у 2004 році колишній міністр закордонних справ та європейської інтеграції Республіки Хорватія М. Жужула [19].

Офіційно переговори було розпочато 3 жовтня 2005 року, після того, як головний гаазький прокурор підтвердив факт цілковитої співпраці Хорватії з Гаазьким трибуналом [4, 215]. А вже 7 грудня 2005 року був арештований экс-генерал Анте Готовіна те переданий до Гаазького трибуналу.

Переговори про членство в Європейському Союзі поділені на декілька фаз. Перша фаза, аналізу відповідності законодавства держави-кандидата з європейським доробком (так званий скринінг), почалася відразу після відкриття переговорів (20 жовтня 2005 року) і тривала рік (завершилася 18 жовтня 2006 року). Після скринінгу розпочалися безпосередні переговори [6, 234]. Під час переговорів робився акцент на умовах, за яких держава-кандидат повинна прийняти, імплементувати та виконати *acquis communautaire* (правовий доробок ЄС). Іншими словами, не було переговорів конкретно про зміст правового доробку, тому що переговори базуються на тій основі, що кожна держава-кандидат протягом переговорів має прийняти увесь правовий доробок ЄС [19].

Хорватія за оцінкою Європейської Комісії є функціональною демократією зі стабільними інституціями, які гарантують

верховенство права. Більше не існує проблеми поваги основних прав людини та громадянина. Також Хорватія визначається як держава з ринковою економікою, яка може конкурувати з ринковими силами всередині Союзу [18]. З іншої сторони, адміністративний склад держави не є уніфікованим і було зазначено, що необхідно збільшити здійснення законодавства. У зв'язку з цим необхідно було продовжити узгодження законодавства і в той же час посилити адміністративну і судову структуру, що було необхідно для ефективного застосування і введення правового доробку ЄС.

Загалом, за висновками Комісії, з усіх країн-претендентів на вступ до ЄС сьогодні найкраще готова Хорватія. Проте, щоб офіційно стати 28-ю країною ЄС, їй треба ще здійснити низку реформ. Зокрема, подолати корупцію та злочинність, що кидають тінь на її добру репутацію. Крім того, хорвати мають реструктурувати свої кораблебудівні заводи [7]. Комісар з питань розширення Олі Рен зауважував, що офіційному Загребу ще є над чим попрацювати. “Тепер справа тільки за Хорватією. І тут я наголошую на двох речах. Перше: Хорватії треба ще докласти значних зусиль у правовій сфері. Перед країною залишаються серйозні виклики у викоріненні корупції та організованої злочинності. Друге: необхідно вирішити питання реструктуризації кораблебудівних заводів”, – зазначив єврокомісар [5, 36]. Загалом, правова сфера Хорватії, так само, як і ключові ділянки економіки, тобто, торгівля та конкуренція, суттєво наблизилися до європейських норм. Прогрес відзначений також у її зовнішній політиці. “Хорватія здійснила гарний загальний прогрес за три роки з моменту початку переговорів... Якщо Хорватія виконає всі необхідні умови, Комісія вважає можливим досягнути фінальної стадії переговорів про вступ до кінця 2009 року” [5, 36]. Єврокомісія також планує запропонувати індикативну “дорожню карту” щодо завершення технічних переговорів з Хорватією до кінця 2009 року. Водночас цей план може і не міститися в остаточній версії документу, оскільки Франція, Німеччина та Нідерланди проти визначення спеціальних дат доки не завершиться ратифікація Лісабонської угоди [15].

За оцінками брюссельських експертів із питань розширення, Хорватія може завершити переговори про членство в ЄС уже в 2010 році. Це означатиме, що ця країна після 4 років переговорів вийде на фінішну пряму вступу до блоку європей-

ських держав. Орієнтовно стати повноправними членами ЄС хорвати мали б у 2011 році [10].

Рада міністрів з питань економіки і фінансів ЄС встановила нові пріоритети для Хорватії на шляху вступу в ЄС після того, як були визначені нові пріоритети Єврокомісією 10 грудня 2007 року у Доповіді щодо прогресу Хорватії на шляху інтеграції в ЄС [7].

Відповідно до рішення Ради міністрів ЄС, основними пріоритетами визначені: забезпечення належної імплементації всіх зобов'язань в рамках Договору про асоціацію і стабілізацію між Хорватією і ЄС, коректування і імплементація стратегії плану дій в галузі судової реформи, схвалення і імплементація рамкової програми адміністративної реформи, коректування і прискорення імплементації антикорупційної програми, імплементація закону про права національних меншин і боротьба з дискримінацією, завершення процесу повернення біженців, сприяння примиренню в суспільстві, вирішення двосторонніх питань з сусідами, зокрема прикордонних питань і питань розділення зон рибальства, повноцінна співпраця з Міжнародним трибуналом для колишньої Югославії, поліпшення середовища бізнесу і потенціалу економічного зростання. 10 грудня 2007 року Рада міністрів із загальних справ і зовнішніх відносин ЄС закликала країни-кандидати на вступ в ЄС активізувати реформи [2, 547]. У своїх висновках щодо Хорватії міністри, зокрема, відзначили значний прогрес, досягнутий цією країною впродовж останніх років. Разом з тим вони заявили про необхідність подальших кроків в здійсненні судової і адміністративної реформ, боротьбі з корупцією, здійсненні економічних реформ, дотриманні прав меншин і переміщених осіб, які повертаються. Крім того, Рада міністрів закликала Хорватію продовжити повноцінну співпрацю з Міжнародним трибуналом для колишньої Югославії [7].

Вступ Хорватії до ЄС має свої очевидні “за” для об'єднаної Європи. Перш за все, вони полягають у тому, що вона залишилась останньою країною католицько-протестантської Європи, яка зовсім не залучена до процесу європейської інтеграції (не-члени ЄС Норвегія, Ісландія, а з недавніх пір і Швейцарія, увійшли в Шенгенську зону). Всупереч поширеній думці про те, що хорвати це всього лише окатоличені серби, це не так. Адже Хорватська держава прийняла християнство ще в X столітті і відразу у його західній формі [9].

Історичні причини разом з рівнем розвитку економіки, яка не поступається деяким з нових членів ЄС, дають можливість впевненіше говорити про вступ Хорватії, ніж про вступ Туреччини та України. У Хорватії вже є, принаймні два прихильники всередині ЄС. По-перше, це Словенія, яка відчуває тиск у зв'язку з післявоєнним виселенням німців та італійців, і перспектива лишитися з ними наодинці не дуже радує словенців. Але ще більше значення для Хорватії має підтримка Німеччини. Ось слова Герхарда Шредера: “Я думаю, що Хорватія – це держава, яка економічно – якщо будуть виконані умови, та політично належить Європі”. А Ангела Меркель висловила: “Було б повним абсурдом відмовити Хорватії у вступі через проблеми, які виникли з ЄС у французів та голандців” [14].

Дійсно, Хорватія серед своїх показників не має нічого, що відрізняло б її в гіршу сторону від Румунії чи країн Прибалтики. Рівень життя хорватів набагато вищий, ніж у болгар та румунів. Прогрес у забезпеченні прав сербського населення є, але його стан до цього часу гірший, ніж в угорців та італійців [17]. Заборона використання сербської кирилиці в суспільному житті нагадує таку ж ситуацію по відношенню до російської мови в Латвії та Естонії, яких ЄС вже прийняв. Варто відмітити також, що в Хорватії навіть в часи правління Франьо Туджмана не ставилися пам'ятники нацистам, а по вулицях Загреб не марширували ветерани дивізій СС, як це постійно відбувається в Ризі і Талліні. А питання з відсутністю визначених кордонів з Сербією та Чорногорією, Боснією і Герцеговиною нічим не відрізняється від відсутності договору про кордон між країнами Прибалтики та Росією [9].

У відповідності з програмою ЄС по стабілізації і асоціації Західних Балкан Хорватія ввійшла в зону вільної торгівлі, почала співпрацювати з країнами свого регіону, отримала значну матеріальну допомогу для проведення внутрішніх реформ. Була проведена модернізація транспортної інфраструктури, пристосованої під європейські стандарти (в місяць вкладалося до 200 км доріг). Стартувала репатріація біженців з числа етнічних сербів, і біля 70 тисяч з них змогли повернутися додому [13].

Як уже згадувалося вище, Хорватія плідно співпрацює з багатьма державами-членами та державами-кандидатами на вступ до ЄС. Серед держав-членів варто зупинити увагу на стосунках зі Словенією, які, на жаль, залишаються доволі напруженими. Це обумовлюється виникненням конфліктних ситуацій на ґрун-

ті досі остаточно не вирішеного питання щодо кордонів між двома сусідніми державами, а також намаганням Хорватії проголосити захищений екологічний риболовний пояс (ЗЕРП) [2, 348]. Стосовно відкритих питань, то для двосторонніх відносин Хорватії зі Словенією вони є “традиційними” – питання боргу Люблянського банку, розмежування в Піранській затоці та інші прикордонні проблеми. Значною подією двосторонніх відносин стала зустріч прем'єр-міністра Хорватії І. Санадера з головою словенського уряду Я. Яншою, що відбулась у м. Блед (Словенія). За результатами зустрічі було домовлено, що розгляд питання розмежування територій на морі і на суші між двома сусідніми державами буде передано на розгляд Міжнародного суду в Гаазі. При цьому обидві сторони висловили задоволення досягнутою домовленістю щодо розв'язання спірних двосторонніх питань шляхом міжнародного арбітражу [20].

Серед держав – потенційних кандидатів на вступ – традиційно добрими залишаються відносини між Хорватією і Македонією. В рамках розширення співробітництва відбувся офіційний візит міністра закордонних справ та євроінтеграції Хорватії К. Грабар-Кітарович до Македонії, яка взяла участь у першому засіданні Спільного комітету з питань впровадження угоди між Хорватією та Македонією в контексті наближення та вступу до ЄС [19]. За оцінками керівників зовнішньополітичних відомств Хорватії та Македонії, перше засідання Спільного комітету стало значним кроком вперед у відносинах Хорватії і Македонії, зокрема з точки зору координації роботи як окремих державних органів влади, так і загального євроінтеграційного поступу двох країн [18].

Беручи до уваги теперішній перебіг переговорів, Хорватія могла б закінчити переговори до 2010 року, після чого послідувало б підписання договору про членство, а далі – і саме приєднання. За деякими твердженнями найраніше це могло б статися в середині 2010 року, а за деякими прогнозами і до 2014 року. Проте, окрім умов, які Хорватія повинна виконати, щоб набути повноправного членства, перешкоди вступу актуальні і всередині самого Союзу.

Джерела та література

1. Зовнішньополітична діяльність Республіки Хорватія. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2890>

2. Десмонд Дайнен. Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції / Д. Десмонд; Пер. з англійської. – К.: “К. І. С.”, 2006. – 696 с.

3. Копійка В. В. Європейський Союз: проблеми розширення / В. В. Копійка // Вісник “Міжнародні відносини”. – Київ: “Київський університет”, 1998. – Вип. 9. – С. 76–84.

4. Копійка В. В. Розширення Європейського Союзу. Теорія і практика інтеграційного процесу: Монографія / В. В. Копійка. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2002. – 253 с.

5. Копійка В. В. Розширення як феномен європейського будівництва / В. В. Копійка // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К.: Інститут міжнародних відносин, 1999. – Вип. 14. – С. 36–45.

6. Копійка В. В., Шинкаренко Т. І. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. Навч. посібник / В. В. Копійка, Т. І. Шинкаренко. – К.: Ін Юре, 2001 – 448 с.

7. Рада міністрів ЄС встановила нові “правила” вступу в ЄС для Хорватії. – Режим доступу: <http://txt.newsru.ua/arch/world/12feb2008/sovyet.html>

8. Стипе Месич: “Реформи в Хорватії проводяться не ради ЄС, а ради самої країни”. – Режим доступу: <http://www.telegrafua.com/270/politics/4409/>

9. Тернистый путь Хорватии в ЕС. – Режим доступу: <http://www.pravda.ru/world/europe/balkans/51557-4/>

10. Хорватія вже на порозі ЄС, а Туреччина відлякує європейців. – Режим доступу: <http://eu.prostir.ua/library/36988.html>

11. Хорватія може долучитися до ЄС вже в 2011 році. – Режим доступу: http://txt.newsru.ua/arch/world/06nov2008/hor_v_es.html

12. Хорватія може за рік завершити переговори про вступ до ЄС. – Режим доступу: <http://eunews.unian.net/ukr/detail>

13. Хорватія почекає. – Режим доступу: <http://www.gazeta.lviv.ua/articles/2005/03/18/3556/>

14. Хорватія у дверей Союзу. – Режим доступу: http://www.delrus.ec.europa.eu/em/57/eu12_53.htm

15. Членство в ЕС. Внешнеэкономические связи со странами Восточной Европы. – Режим доступу: <http://www.serapis.ru/239/241/265.htm>

16. Diplomacije. – Режим доступу: <http://hr.wikipedia.org/wiki/Vjerodajnice>

17. Dr. Tonci Tadic. Moja borba za svaku granicu // Globus. – Zagreb. – Europarpress holding, 2008. – Broj 892.

18. Ministarstvo vanjskih poslova i eurpskih intgracija. – Режим доступу: http://hr.wikipedia.org/wiki/Ministarstvo_vanjskih_poslova_i_europskih_integracija_Republike_Hrvatske

19. Pristupanje Hrvatske Europskoj uniji. – Режим доступу: http://hr.wikipedia.org/wiki/Pristupanje_Hrvatske_Europskoj_uniji

20. U golemom svijetu interneta Europska. – Режим доступу: <http://www.eu-pregovori.hr>

М. Я. Лаврись

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ НЕЙТРАЛІТЕТУ УКРАЇНИ

Розглянуто політико-правові теорії, щодо проблеми статусу нейтралітету, проаналізовано види нейтралітету та історичний розвиток цього інституту. Вказуються можливі проблеми нейтрального статусу держави та деякі шляхи правового регулювання цієї проблеми в Україні.

Ключові слова: нейтралітет, збройний конфлікт, тимчасовий нейтралітет, постійний нейтралітет, правила нейтралітету, позаблоковість.

М. Я. Лаврись. Международно-правовые проблемы нейтралитета Украины

В статье рассмотрены политико-правовые теории, относительно проблемы статуса нейтралитета, проанализированы виды нейтралитета и историческое развитие этого института. Указываются возможные проблемы нейтрального статуса государства и некоторые пути правовой регуляции этой проблемы в Украине.

Ключевые слова: нейтралитет, вооруженный конфликт, временный нейтралитет, постоянный нейтралитет, правила нейтралитета, внеблоковость.

M. Ya. Lavryś. International legal issues of Ukraine's neutrality

This article deals with political and legal theories, concerning the issues of the neutrality status, the analysis of the types of neutrality and historic development of this institute. The analytical purpose is to point out the possible problems of the state neutral status and certain ways of legal regulation of this issue.

Key words: neutrality, armed conflict, temporal neutrality, permanent neutrality, neutrality rules, non-alignment.

За умови становлення в Україні демократичної правової держави, однією із найбільш гострих проблем залишається проблема формування її політичного та міжнародного статусу, однією із альтернатив якого є нейтралітет. Наявний досвід вка-

зує на відсутність у державі системних та послідовних кроків у цій сфері, тому, в першу чергу, існує необхідність теоретичного наукового обґрунтування зазначеної проблематики. Завданням цієї наукової статті є аналіз проблеми державного нейтралітету, а також розробка шляхів удосконалення правового регулювання в українській державі.

Незважаючи на те, що в роботах багатьох відомих вчених, юристів-міжнародників, таких як Мартенс Ф. Ф., Арцибасов І. М., Єгоров С. О., Бліщенко І. П., Ісакович С. В., Полторак О. І., Фуркало В. В., Хлестов О. М., розглядалися загальні питання даної проблеми, детального її вивчення здійснено не було. Тому на сьогодні не існує наукових досліджень і відповідно літератури, які всебічно висвітлювали б концепцію міжнародно-правового регулювання інституту нейтралітету.

Що стосується західної літератури з міжнародного гуманітарного права, то там існує безліч авторів, які тією чи іншою мірою торкалися даної проблеми. Найбільш цікаві в цьому плані роботи Пікте Ж., Кальсховена Ф., де Мулінена Ф., Нахліка С., Бувьє А., Хербі П., Гассера Х-П., Оппенгейма Л., Богінської М., Беста Г. та багатьох інших. На жаль, у роботах цих теоретиків міжнародного права розглядалися лише окремі форми нейтралітету. Таким чином, можна констатувати, що і досі в науці міжнародного права не існує всебічного дослідження цієї теми, а особливо питань щодо нейтрального статусу України.

Сьогодні всі згодні з тим, що ми живемо зовсім в іншому світі, порівняно з тим, який був не лише кілька десятиліть, а й кілька років тому. Це – світ, де нема зловісного символу післявоєнної системи міжнародних стосунків – “залізної завіси”, нема “холодної війни” старого зразка. Однак це – світ, який у багатьох випадках більш небезпечний, ніж попередній. Залишилася тотальна військова (ядерна) загроза, мають місце конфлікти національного, етнічного та релігійного характеру. Тому проблема статусу держав надалі є актуальною.

Превентивна дипломатія стала головною формою зовнішньополітичної діяльності. Значення нейтралітету як інституту міжнародного права цікаве тому, що його норми виступають однією з форм гуманізації збройних конфліктів, покликаної уникнути географічного поширення збройного конфлікту на інші держави та захистити цивільне населення від наслідків воєнного конфлікту, а з іншого, – поєднуються з нормами між-

народного гуманітарного права, спрямованими на захист окремих категорій осіб.

Після французької революції і наполеонівських війн (внаслідок появи нових, ефективніших методів ведення війни і воєнних технологій; глобальних, агресивних та всенародних ідеологій; масових армій) війна все менше нагадувала витончений інструмент штучного підтримування рівноваги. Розміри можливих втрат не виправдовувалися міркуваннями політичної доцільності. Почався новий етап – одні держави проводять військові змагання, інші набувають статус постійно нейтральних. Так, швейцарський нейтралітет був породжений кривавими наполеонівськими війнами. Швейцарія стала нейтральною за рішенням Віденського конгресу (1815), доповненого Паризьким актом про визнання і гарантію постійного нейтралітету Швейцарії та недоторканність її території.

Отже, система балансу сил зумовила появу постійного нейтралітету, який через відповідну історичну віддаленість і прив'язку варто називати класичним або традиційним. Така історична форма нейтралітету має антивоєнний характер і дві основні складові – неучасть і невтягнення.

Перша світова війна ознаменувала початок формування нової системи міжнародних відносин, що базувалась на протистоянні двох керованих наддержавами блоків, кожен з яких уособлював відповідну ідеологічну систему. Остаточно біполярність утвердилася після Другої світової війни. Основною складовою нейтралітету цієї системи є позаблоковість.

У середині ХХ ст. після створення універсальної організації колективної безпеки – Організації Об'єднаних Націй – постало питання про правомірність збереження інституту нейтралітету в принципі. Держави-члени ООН зобов'язані співпрацювати для підтримки миру і безпеки відповідно до ст. 43 статуту ООН. На сьогодні понад 200 країн налічується у світі, серед яких 193 є членами ООН. Тільки Швейцарська Конфедерація, що нещодавно стала членом ООН, вважає, що участь у будь-якій системі колективної безпеки несумісно зі статусом нейтральної держави. Інші держави не настільки категоричні в розумінні нейтралітету. Постійний нейтралітет Австрії, Мальти та зовсім недавно Туркменістану не заважає їм бути членами ООН, брати участь у гуманітарних акціях, проведених цією організацією.

Історичний досвід свідчить про можливість порушення самопроголошеного нейтралітету “сильною стороною”. Наприклад, під час Першої світової війни нейтралітет Бельгії і Люксембургу був порушений Німеччиною; у 1915 р. Туреччина порушила нейтралітет Греції; напередодні Другої світової війни (1936 р.) нейтралітет Бельгії і Люксембургу було повторно порушено Німеччиною; у 1939 р. цей перелік доповнили Нідерланди; нейтралітет Ісландії, оголошений у 1918 р. в односторонньому порядку, не був визнаний іншими країнами, а згодом (у 1940 р.) – його було скасовано.

Правила нейтралітету підлягають застосуванню з моменту, коли збройний конфлікт досягає такого рівня, за якого має значення позиція третіх держав. Не існує нейтралітету стосовно конфліктів неміжнародного характеру, бо тут діє принцип невтручання у внутрішні справи. При цьому необхідно враховувати, що гуманітарна допомога, догляд за хворими та пораненими не вважається втручанням у конфлікт. Саме це положення дозволяє надавати допомогу цивільному населенню, що страждає від наслідків збройного конфлікту, полегшує діяльність медперсоналу, представників МКЧХ.

Статус нейтральної держави досить точно визначений Конвенцією про права і обов'язки нейтральних держав у разі сухопутної війни та Конвенцією про права і обов'язки нейтральних держав у разі морської війни (прийняті у Гаазі 18 жовтня 1907 р.), а також Лондонською декларацією про право морської війни 1909 р.

Основний обов'язок нейтральної держави полягає в утриманні від надання допомоги кожній з воюючих сторін та в дотриманні рівного ставлення до них. Нейтральна територія є недоторканою. Вона не може бути театром воєнних дій або об'єктом нападу. Нейтральна держава має право відбивати замах на свій нейтралітет своїми збройними силами. Воюючим державам забороняється проводити через територію нейтральної держави війська й військовий транспорт. Якщо на її території виявляться війська воюючої держави, вона зобов'язано їх інтернувати. Нейтральна держава не повинна дозволяти воюючим сторонам встановлювати на своїй території радіостанції та інші засоби зв'язку. Однак вона може дозволяти користуватися своїми засобами на рівній основі.

Також вона може дозволити перевезення своєю територією поранених і хворих воюючих сторін.

Нейтральна держава не має права надавати допомогу воюючим сторонам зброєю й іншими військовими матеріалами. Проте вона не зобов'язана припиняти торгівлю з воюючими сторонами, у тому числі і торгівлю військовими матеріалами.

Розрізняють два види нейтралітету – *постійний* (щодо всіх воєнних у конфліктів) та *тимчасовий* (щодо конкретного збройного конфлікту). Неучасть в збройних конфліктах – це лише один елемент зовнішньої політики постійно нейтральної держави. Другий може називатися невтягненням і полягає у забороні для постійно нейтральної держави таких зовнішньополітичних дій, які у майбутньому можуть призвести до участі у війні. Мова йде про військово-політичні угоди з потенційними учасниками збройного конфлікту або союзи, спрямовані проти третіх країн. Нейтральна держава, за словами видатного юриста-міжнародника Оппенгейма, не повинна “...брати на себе зобов'язання, які хоч прямо, хоч опосередковано можуть втягнути її у війну” [1, 68].

Нейтральна держава зобов'язана не допускати відкриття вербувальних пунктів і формування на своїй території воєнних загонів на користь воюючих. Водночас громадяни нейтральної держави можуть вступати добровольцями в армію однієї з воюючих сторін, але при цьому втрачають статус нейтральних осіб у разі полону.

На морську територію поширюється режим всієї території держави [2, 134]. Однак щодо нейтралітету в морській війні можна виділити певні особливості. У територіальних водах нейтральної держави воюючим сторонам забороняється вести воєнні дії, включаючи захоплення торговельних судів іншої воюючої сторони, створення баз для військово-морських операцій. Втім, прохід воєнних суден через територіальні води нейтральної держави не вважається порушенням їхнього нейтралітету. Перебуваючи в територіальних водах нейтральної держави, військові судна можуть поповнювати свої запаси згідно з лімітами.

Щодо правового регулювання нейтралітету у повітряній війні, то він регулюється за аналогією із сухопутною й морською війною. Повітряний простір над територією нейтральної держави недоторканий, забороняється проліт через повітряний простір літаків воюючих сторін, переслідування літаків супротивника та воєнних дій щодо них. Військові літаки, що приземлюються, затримуються, а екіпаж інтернується.

І нарешті, всі нейтральні держави або інші держави, що не є сторонами в конфлікті, можуть здійснювати функції держави-покровительки, відіграючи тим самим найважливішу роль у дотриманні міжнародного гуманітарного права під час збройного конфлікту.

Статут ООН визначає нейтралітет як один з інститутів міжнародного права, побудований на визнанні прав нейтральної держави на: її територіальну недоторканність і цілісність; на власні збройні сили, чисельність яких не перевищує потреб самооборони; надання країною притулку біженцям і постраждалим внаслідок конфліктів; економічну допомогу іншим державам, якщо це не порушує її нейтралітету [3].

При глибокому науковому дослідженні стає зрозуміло, що нейтральна держава має не тільки певні права, але й ряд юридичних обов'язків:

- здійснювати миролюбну зовнішню політику, розвивати дружні взаємини з усіма без винятку державами, сприяти зміцненню загальних миру та безпеки;

- на практиці доводити готовність здійснювати міжнародне співробітництво з вирішення економічних, соціальних, культурних і гуманітарних проблем, сприяти та розвивати повагу до прав і основних свобод усіх без винятку людей, незалежно від раси, статі, мови та релігії;

- вирішувати міжнародні спори мирними засобами, спрямованими на зміцнення миру, безпеки і справедливості, утримуватися в міжнародних відносинах від погроз силою і від її застосування.

З огляду на наведені міжнародні правові норми та особливості сучасної ситуації у сфері міжнародної безпеки, обираючи модель забезпечення національної безпеки України, слід врахувати всі фактори правового, політичного, економічного та ідеологічного характеру.

Першочергово звернемо увагу на чинне законодавство України. В ньому відсутні чіткі характеристики нейтрального статусу нашої держави. Первинним гаслом за нейтралітет України є посилення на преамбулу Конституції України, де згадується Акт про проголошення незалежності України (24 серпня 1991р.), в якому, своєю чергою, міститься положення про виконання Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990р.). У Декларації дійсно йшлося про намір держави

набути статусу постійного нейтралітету: “Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї”.

Директор Воєнних програм центру Разумкова М Сінгуровський з цього приводу робить слушні зауваження. Зокрема про те, що прийнятий за результатами референдуму 1991р. Акт про проголошення незалежності України не підтвердив наміри нейтралітету, оскільки його положення: “здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України”, – стосується винятково зазначених у ньому аспектів: верховенство Законів України на її території, незалежність і самостійність держави, неподільність і недоторканність її території. Таким чином, посилення в Конституції України на Акт про проголошення незалежності жодним чином не стосується нейтрального статусу [4, 14].

Не зайвим було б нагадати, що в ухваленій Постановою Верховної Ради УРСР від 19 червня 1991р. Концепції нової Конституції України йшлося про необхідність внесення до неї окремої глави “Неучасть у військових блоках. Постійно нейтральний і без’ядерний статус”, у якій передбачалося конкретизувати відповідні положення Декларації про державний суверенітет України. Той факт, що це положення ухвалене не було, говорить сам за себе.

Конституція України від 1996 року згадує тільки один із ознак нейтрального статусу – не розміщувати на своїй території іноземних військових баз (стаття 17), хоча в прикінцевих положеннях спростовує цю ознаку нейтралітету (п. 14. – допускає використання існуючих військових баз для тимчасового перебування іноземних військових формувань).

В процесі визначення векторів розвитку міжнародної ситуації в законодавчому полі України втрачались ознаки намірів набути нейтрального чи позаблокового статусу. Так, якщо в 1993 році у Воєнній доктрині України позаблоковий статус є одним з основних принципів гарантування безпеки, то у Воєнній доктрині, прийнятій у 2004 році, цей принцип зникає. Замість нього затверджується принцип колективної оборони, який реалізується шляхом набуття повноправного членства в НАТО.

Не можна заперечувати той факт, що у світі відбуваються збройні конфлікти. За сто років відбулося понад 50 війн та воєнних конфліктів. Україна проголосила статус без’ядерної держави [5, 132]. Нашій державі потрібно забезпечувати власний суверенітет та безпеку громадян. Насьогодні це можливо ефективно здійснити тільки будучи членом певного військового альянсу, або в сукупності з іншою державою. Нейтралітет держави виключає можливості об’єднання у будь-які військові блоки. Крім того, це прямо заборонено Конституцією України. Безпеку держави можна забезпечити шляхом підвищення обороноздатності своєї армії. А це потребує немалих фінансових витрат. Наприклад, Швеції вдалося забезпечити самодостатність своїх оборонних можливостей і тим самим – незалежність від військових блоків. Однак, це коштувало країні 2,5-3% ВВП щорічно. Політикам слід враховувати економічні фактори при обранні моделі нейтралітету України [6, 42].

Обумовимо, що нейтралітет аж ніяк не передбачає самоізоляцію. Держава зможе й надалі активно брати участь у миротворчих операціях по лінії ООН, у програмі НАТО “Партнерство заради миру”, співробітничати з ЄС (або вступити в цю організацію, як, наприклад, Австрія, Швеція) тощо. Це також підтверджується досвідом нейтральних держав.

Однак, за результатами соціологічного опитування близько 42% громадян надали перевагу позаблоковому статусу України, 16% – висловилися за її приєднання до НАТО. Водночас, добре поінформованими з питань нейтралітету визнали себе лише 3%, а про статус постійного нейтралітету мають уявлення лише одиниці [7, 23]. Поняття нейтралітету, позитивні та негативні сторони цього статусу мають бути доведені до відома громадян. Народ є основне джерело влади і закритість інформації призводить до того, що громадяни втрачають можливість впливу на владні рішення. Цього неможна допустити у демократичній та правовій державі.

З огляду на вищезазначені особливості нейтралітету як особливого інституту міжнародного права, переконуємось, що як об’єктивні, так і суб’єктивні фактори можуть чинити внутрішній та зовнішній вплив на вирішення та розв’язок проблеми нейтрального статусу України.

А якщо говорити про український нейтралітет, то цей статус несе в собі дві головні проблеми. По-перше, проблему ви-

знання іншими державами, блоками і міжнародними організаціями. По-друге, проблему реального гарантування і забезпечення нейтралітету.

Україні недостатньо оголосити себе нейтральною державою, треба щоб це ще було визнано іншими країнами. Причому визнано не тільки вербально, але й фактично, себто щоб цей нейтралітет шанували.

Проте суперечливі вектори намірів набути нейтрального статусу для нашої держави є свідченням невизначеності внутрішньополітичної ситуації в країні, яка безумовно обумовлює і невизначеність зовнішньополітичного курсу України.

За умови здобуття реального нейтралітету Україна, враховуючи розміри її території і чисельність населення, згодом дійсно могла б стати однією з основних нейтральних держав світу й отримати новий імпульс для свого розвитку і європейської інтеграції.

Перспективою подальшого дослідження з цієї проблематики є аналіз перспектив вступу України в НАТО чи інший військовий Альянс, законодавче врегулювання питань знаходження Чорноморського флоту у Криму, міжнародний геополітичний вектор розвитку державності України тощо.

Джерела та література

1. Оппенгейм Л. Международное право. Т. I, полутом 1. / Л. Оппенгейм ; [Пер. с англ. под ред. и с предисл. С. Б. Крылова]. – М., 1948.
2. Стасюк С. Міжнародне гуманітарне право у контексті правового регулювання збройних конфліктів / С. Стасюк // Право України. – 2008. – № 5. – С. 132–136.
3. Устав Организации Объединённых Наций и Устав Международного Суда: Международный документ. – Режим доступа: <http://zakon.rada.gov.ua>. Документ 995_010
4. Сінгуровський М. Испит на нейтралітет / М. Сінгуровський // Національна безпека і оборона. – 2008. – № 9. – С. 13–15.
5. Репецький В. М., Лисик В. М. Міжнародне гуманітарне право: Підручник / В. М. Репецький, В. М. Лисик. – К.: Знання, 2007. – 467 с.
6. Пашков М. Шведська модель безпеки: миролюбний, добре озброєний нейтралітет // Національна безпека і оборона. – 2009. – № 1. – С. 40–43.
7. Альтернативні моделі забезпечення національної безпеки України: оцінки експертів // Журнал Дослідницького центру Разумкова. – 2009. – № 9. – С. 42–46.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Льїна Тетяна Василівна, студентка магістеріуму Національного університету “Острозька академія”.

Ковальчук Тетяна Володимирівна, аспірант, викладач-стажист кафедри міжнародних відносин та країнознавства Національного університету “Острозька академія”.

Кулаковський Петро Михайлович, доктор історичних наук, завідувач кафедри міжнародних відносин та країнознавства Національного університету “Острозька академія”.

Лаврись Михайло Ярославич, студент магістеріуму Львівського національного університету імені Івана Франка.

Мартинюк Роман Станіславович, кандидат політичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін Національного університету “Острозька академія”.

Павлюк Віктор Володимирович, кандидат історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та країнознавства Національного університету “Острозька академія”.

Павлюк Тетяна Вікторівна, магістр міжнародних відносин.

Плевако Ігор Григорович, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри міжнародних відносин та країнознавства Національного університету “Острозька академія”.

Подворна Олена Геннадіївна, кандидат політичних наук, старший викладач кафедри міжнародних відносин та країнознавства Національного університету “Острозька академія”.

Семенович Андрій Сергійович, викладач-стажист кафедри міжнародних відносин та країнознавства Національного університету “Острозька академія”.

Сидорук Марія Віталіївна, студентка Національного університету “Острозька академія”.

Сидорук Тетяна Віталіївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та країнознавства Національного університету “Острозька академія”.

Шишкін Іван Геннадійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та країнознавства Національного університету “Острозька академія”.

ЗМІСТ

| | |
|---|-----|
| <i>Петро Кулаковський</i> ПОСОЛЬСЬКИЙ ЗВИЧАЙ У СТОСУНКАХ МІЖ РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ ТА КРИМСЬКИМ ХАНСТВОМ (ПОЧАТОК XVII СТ.)..... | 3 |
| <i>Віктор Павлюк</i> ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ ПОЧАТКУ XIX СТ. | 25 |
| <i>Тетяна Ковальчук</i> ВОЛИНСЬКЕ КРАЄЗНАВЧЕ ТОВАРИСТВО І ОПІКИ НАД ПАМ'ЯТКАМИ СТАРОВИНИ ТА ЙОГО ВНЕСОК У РОЗВИТОК ТУРИСТИЧНОЇ СПРАВИ НА ТЕРИТОРІЇ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД | 38 |
| <i>Іван Шишкін</i> СПРОБИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОРОЗУМІННЯ В ПЕРІОД 1943–1944 РОКІВ..... | 48 |
| <i>Андрій Семенович</i> ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ВОЄВОДСТВ У КОНТЕКСТІ ПІДГОТОВКИ ПОЛЬЩІ ДО ЧЛЕНСТВА У ЄС..... | 69 |
| <i>Ігор Плевако</i> ДИНАМІКА ТОРГОВО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН КРАЇН ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ ТА КАРИБСЬКОГО РЕГІОНУ ІЗ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ ПЕРІОДУ ПРЕЗИДЕНТСТВА В. В. ПУТІНА (2000 – 2008 РР.)..... | 81 |
| <i>Олена Подворна</i> СТРАТЕГІЧНЕ ПАРТНЕРСТВО РОСІЇ ТА США: ПОЛІТИЧНО-ВІЙСЬКОВА ПЛОЩИНА..... | 100 |
| <i>Тетяна Сидорук</i> “СХІДНЕ ПАРТНЕРСТВО”: НОВИЙ ФОРМАТ СХІДНОЇ ПОЛІТИКИ ЄС ТА ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНИ..... | 115 |
| <i>Тетяна Сидорук, Марія Сидорук</i> ЛІСАБОНСЬКИЙ ДОГОВІР І НАПРЯМИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ ВНУТРІШНЬОГО РЕФОРМУВАННЯ ЄС НА ПОЧАТКУ XXI СТ. | 129 |
| <i>Роман Мартинюк</i> ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА СИСТЕМА СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ: АМЕРИКАНСЬКИЙ ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ..... | 143 |

| | |
|--|-----|
| <i>Тетяна Ільїна</i> ДИСКУСІЇ З ПРИВОДУ ПРОБЛЕМ ФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ БЕЗПЕКОВОЇ ТА ОБОРОННОЇ ПОЛІТИКИ..... | 154 |
| <i>Тетяна Павлюк</i> ОСОБЛИВОСТІ ВІДНОСИН МІЖ ХОРВАТІЄЮ ТА ЄС..... | 165 |
| <i>М. Я. Лаврись</i> МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ НЕЙТРАЛІТЕТУ УКРАЇНИ..... | 174 |
| ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ..... | 183 |

Збірник наукових праць

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Серія “Міжнародні відносини”

ВИПУСК 1

Головний редактор *Ігор Пасічник*

Відповідальний за випуск *Петро Кулаковський*

Технічний редактор *Роман Свинарчук*

Комп’ютерна верстка *Наталії Крушинської*

Художнє оформлення обкладинки *Катерини Олексійчук*

Формат 42х30/4.

Папір офсетний. Друк різнографія.

Ум. друк. арк. 5,46. Гарнітура “PetersburgC”

Тираж 100 прим.

Видавництво Національного університету “Острозька академія”
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.

Свідоцтво про державну реєстрацію
РВ №1 від 8 серпня 2000 року.